

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI**

**İBNÜ'S-SİKKÎT VE İSLÂHU'L-MANTIK ADLI ESERİNİN
ARAP DİLBİLİMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**

AHMET BİGÜR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
DR. ÖĞR. ÜYESİ ALİ EMİNOĞLU**

KONYA-2022

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ahmet BİGÜR		
	Numarası	18810601252		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	İBNÜ'S-SİKKÎT VE İSLÂHU'L-MANTİK ADLI ESERİNİN ARAP DİLBİLİMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Ahmet BİGÜR

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ahmet BİGÜR		
	Numarası	18810601252		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	İBNÜ'S-SİKKÎT VE İSLÂHU'L-MANTİK ADLI ESERİNİN ARAP DİLBİLİMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ			

Hız. Ömer (ra)'in halifeliği döneminde hız kazanan İslam fetihleriyle Fars ve Rum topraklarına akınlar düzenleyen Araplar, daha sonraki devirlerde fethedilen bölgelere yerleşerek bu şehirlerin İslamlaşmasına katkı sağlamışlardır. Yurtlarını bırakıp fethedilen topraklara yerleşen Araplar buralarda Arap olmayan topluluklarda bir arada yaşamaya başlamışlar, dolayısıyla iki unsur arasındaki siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel alışveriş Arap dilinin selameti konusunda bazı tehlikeleri de beraberinde getirmiştir. Özellikle Arapların, Arap olmayan kadınlarla evliliklerinin artması ve anadili Arapça olmadığı halde Arapça konuşan bir neslin ortaya çıkması bu tehlikenin büyüüp yayılmasında en önemli faktörlerden birisi olmuştur. Bütün bunların sonucunda dilde düşülen hata anlamına gelen lahn olgusu öncelikle avam arasında yaygınlaşmış daha sonra havas tabakada da etkilerini göstermiştir. Bu olgunun Kur'ân-ı Kerim'in kıraatine kadar sirayet ettiğini gören dilbilimciler birtakım tedbirler alarak bu tehlikenin önüne geçmeye çalışmışlardır. Bu çalışmaya konu olan, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkît'in kaleme aldığı İslâhu'l-mantık adlı kitap, lahnin önlenmesi amacıyla telif edilen eserler arasında önemli bir yere sahiptir. Nitekim bu eser, lahn konusunu müstakil olarak ele alan ilk eserlerden olmasının yanı sıra geniş hacmiyle Arap dili ve edebiyatına dair zengin bir literatürü bünyesinde barındırmaktadır. İslâhu'l-mantık'ın lahn bağlamında yöntem ve içerik açısından tahlilinin amaçlandığı bu çalışmanın birinci bölümünde lahn kavramı ele alınmış, söz konusu olgunun tarihsel çerçevesi çizilmeye çalışılmış ve lahnin önlenmesi amacıyla alınan tedbirler kronolojik bir şekilde sıralanmıştır. İkinci bölümde ise İbnü's-Sikkît'in yaşadığı döneme, hayatına, ilmi tahsiline ve eserlerine değinilmiş, ardından müellifin, eseri telif ederken izlemiş olduğu yöntem tahlil edilmiştir. Muhteva yönünden de incelenen eserin, Arap diline katkıları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Lahn, Arap Dili, Sözlükçülük, İbnü's-Sikkît, İslâhu'l-mantık.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Ahmet BİGÜR		
	Student Number	18810601252		
	Department	Islamic Sciences Department Department of Arabic Language and Rhetoric		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Assoc. Prof. Ali EMİNOĞLU		
Title of the Thesis/Dissertation	THE EVALUATION OF IBN AS-SIKKİT'S AND HIS WORK TITLED İŞLÂH AL-MANTIĞ IN TERMS OF ARABIC LINGUISTICS			

Arabs, who conquered Persian and Greek lands with rapid Islamic conquests during the reign of Caliph Omar, settled in the conquered regions in later periods and contributed to the Islamization of these cities. Arabs, who left their lands and settled in the conquered areas, began to live together with the non-Arab communities, so the political, economic, social and cultural exchange between the two elements brought some dangers to the safety of the Arabic language. One of the most important factors in the growth and spread of this danger on the Arabic was the increase in marriages between Arabs and non-Arab women, which led to the emergence of a generation that spoke Arabic even though their mother language was not Arabic. As a result of all these, the phenomenon of lahn, which means a mistake in the language, first became widespread among the common people and then showed its effects in the elite parts of the community. And linguists, who saw that this phenomenon spread to the recitation of the Qur'an, tried to prevent this danger by taking some precautions. The book named İşlâh al-Mantiq ('Correction of Logic'), written by Yaqub Ibn as-Sikkit, which is the subject of this study, has an important place among the works that have been copyrighted in order to prevent errors in the language. As a matter of fact, this work includes a rich literature on Arabic language, as well as it's one of the first works to deal with the issue of error independently. In the first part of this study, where İşlâh al-Mantiq aimed to make analysis in terms of method and content in the context of error, the concept of error was discussed, the historical framework of the phenomenon was tried to be drawn and the measures taken to prevent the error were listed in a chronological order. In the second part, the period in which Yaqub Ibn as-Sikkit lived, his life, his scientific education and works were mentioned, and then the method that the author followed while compiling the work was analyzed. The contribution of the work, which was also examined in terms of content, to the Arabic language was tried to be determined.

Keywords: Lahn (linguistic errors), Arabic Language, Lexicography, Yaqub Ibn as-Sikkit, İşlâh al-Mantiq ('Correction of Logic').

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	VI
ÖNSÖZ	VII
GİRİŞ	1
I. KONU VE AMAÇ	1
II. KAYNAKLAR VE LİTERATÜR	3
BİRİNCİ BÖLÜM	8
KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE TARİHİ ARKA PLAN	8
1.1. LAHN KAVRAMI	8
1.2. LAHN OLGUSUNUN ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİMİ	11
1.3. LAHNİN ÖNLENMESİ AMACIYLA YÜRÜTÜLEN FAALİYETLER	15
1.4. LAHN LİTERATÜRÜNÜN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ	21
İKİNCİ BÖLÜM	25
İBNÜ’S-SİKKÎT VE İSLÂHU’L-MANTİK ADLI ESERİ	25
1.1. İBNÜ’S-SİKKÎT’İN DİL TASAVVURUNUN TARİHİ ARKA PLANI	25
1.2. İBNÜ’S-SİKKÎT’İN İSLÂHU’L-MANTİK ADLI ESERİ	37
1.3. İSLÂHU’L-MANTİK’TA MUHTEVA VE YÖNTEM	41
1.3.1. Eserin Tasnifinde Takip Edilen Yöntem	42
1.3.2. Semâ‘, Kıyas ve İstisna Yöntemi	43
1.3.3. İstishâd (Delillendirme) Yöntemi.....	46
1.3.3.1. Şâhidin İsnâdı	47
1.3.3.2. Şâhidin Takdimi	50
1.3.3.3. Şâhidin Lafızlarını Şerh Etme	51
1.3.3.4. İstishâd Türleri.....	53
1.3.3.4.1.Kur’ân-ı Kerim’le İstishâd.....	53
1.3.3.4.2.Hadîs-i Şeriflerle İstishâd	58
1.3.3.4.3.Şiirle İstishâd	64
1.3.3.4.4.Nesirle İstishâd	68
1.3.3.4.5.Mesellerle İstishâd	70
1.3.3.4.6.Dilcilerin Görüşleriyle İstishâd	71
1.3.4. Kelimeyi Açıklama Yöntemi	72
1.3.4.1. Lafzın Delâlet Ettiği Anlam veya Anlamları Zikretmek	73
1.3.4.2. Yanlış Kullanımını Beyan Etmek.....	75
1.3.4.3. Atasözü veya Deyimle Açıklamak	78
1.3.4.4. Karşıt Anımlı Kelime ile Açıklamak	79
1.3.4.5. Mu‘arreb Kelimeyle Açıklamak	80
1.3.5. Eserde Değınilen Dil Konuları	82
1.3.5.1. Anlama Dair Konular	82
1.3.5.1.1.Müşterek Lafızları Açıklamak.....	83
1.3.5.1.2.Ezdâd Lafızları Açıklamak	84
1.3.5.1.3.Müterâdif Lafızlara Değınmek	86
1.3.5.1.4.Anlamsal Değınimleri Açıklamak	87
1.3.5.2. Lafzın Kökenine Dair Konular	89
1.3.5.2.1.İştîk	89
1.3.5.2.2.İ‘lâl ve İbdâl.....	93

1.3.5.3. Nahiv ve Sarfa Dair Konular	96
1.3.5.4. İsmın Tekil, İkıl ve Çoğul Formunu Zikretmek	100
1.3.5.5. Müzekker ve Müennes Ayrımına Değınmek.....	104
1.3.5.6. Farklı Formdaki Masterları Birlikte Zikretmek	105
1.3.5.7. Farklı Dilsel Konulardaki Vehimleri Gidermek	106
1.3.6. Arapların Kùltürlerine Dair Bilgiler	106
1.3.7. Biyografik Bilgiler	107
1.3.8. Islâhu'l-mantık'ta Konulu Sözlükçülük	109
1.3.9. Islâhu'l-mantık'ta Terminoloji	110
SONUÇ	115
KAYNAKÇA	118

KISALTMALAR

a.mlf.	:	Aynı müellif
b.	:	Bin, ibn (oğlu)
bk.	:	Bakınız
b.y.	:	Basım yeri yok
çev.	:	Çeviren
ed.	:	Editör
İSAM	:	İslâm Araştırmaları Merkezi
nşr.	:	Neşreden
ö.	:	Ölüm tarihi
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	:	Tahkik eden
ts.	:	Tarihsiz
vb.	:	Ve benzerleri
y.y.	:	Yayıncı yok

ÖNSÖZ

Dilin kullanımında düşülen hata anlamına gelen lahn olgusu İslam'dan sonra Araplar arasında kendini göstermeye başlamış, İslam fetihleri sonucunda yaygınlaşarak varlığını sürdürmüştür. Nitekim Araplar, yurtlarından çıkarak Arap olmayan milletlerle bir arada yaşamaya başlamış, söz konusu milletlerin dillerinden etkilenmeleri sonucu kendi dillerinin bozulmasına engel olamamışlardır. Hatalı kullanımlarının Kur'ân'ın kıraatine kadar sirayet ettiğini gören dilbilimciler bu tehlikenin önlenmesi amacıyla birtakım tedbirler almayı zorunlu görmüşlerdir. Lahn konulu müstakil eserlerin telifiyle teşekkül etmeye başlayan lahn literatürü söz konusu tedbirler arasında temayüz eden tedbirlerdendir. Bu alanda eser kaleme alan müelliflerden birisi de İbnü's-Sikkît nispetiyle tanınan Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkît'tir.

Kisâî'den sonra Kûfe dil okulunun en önemli temsilcilerinden Ferrâ'nın öğrencilerinden olan İbnü's-Sikkît, hicri üçüncü asırda yetişmiş önemli dilbilimcilerden birisidir. Müellifin, Arap diline en büyük katkısı ise *İslâhu'l-mantık* gibi ihtiva ettiği zengin dil malzemesi ve bâblarının tasnifinde takip ettiği metotla benzerlerinden ayrılan geniş hacimli bir eseri kaleme almış olmasıdır. İhtiva ettiği zengin edebi malzemenin yanı sıra dilbilimin farklı alanlarındaki konulara da açıklık getiren bu eser, dilde yaygın hale gelen lahn tehlikesinin önlenmesi amacıyla atılmış önemli adımlardan birisini teşkil eder. Kendisinden sonra pek çok dilciye kaynaklık eden bu eseri metot ve muhteva açısından tahlil ederek değerini ortaya koymak amacıyla yapılan bu çalışmada hem müellifin yaşadığı döneme ve ilmi çalışmalarına ışık tutmaya hem de lahn konusunu kavramsal ve tarihi açıdan irdelemeye gayret edilmiştir.

İslâhu'l-mantık üzerine yapılan şerh, tehzib ve ihtisar çalışmalarından istifade edilerek, eserin modern dönemde daha iyi anlaşılması adına açıklayıcı ve betimleyici bir üslupla yapılan bu çalışmanın alanda yapılan araştırmalara mütevazı bir katkı sağlaması umulmaktadır.

Bu çalışmanın meydana gelmesinde önemli katkılarda bulunarak rehberlik eden başta saygıdeğer danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Ali EMİNOĞLU olmak üzere tüm hocalarıma minnet borçluyum.

Ahmet BİGÜR

Kilis, 2022

GİRİŞ

I. KONU VE AMAÇ

İslam'ın tüm insanlığı kuşatan daveti ve Hz. Peygamber'in Tebuk Seferi ile başlattığı fütûhât, Arapların yurtlarından çıkarak Fars ve Rumların yaşadığı toprakları fethetmesi sonucunu doğurmuştur. Bu fetihler sonucunda korunaklı yurtlarından çıkan Araplar, o güne kadar genellikle ticaret ilişkileri yürüttükleri acemlerin topraklarına yerleşerek onlarla bir arada yaşamaya başlamışlardır. Bir millet olarak Arap Yarımadası'nda sınır komşuları olan Rumlar, Farisîler, Habeşîler vb. halklarla olan belirli münasebetleri dışında başka dil ve kültürlerle bir arada yaşama tecrübesine sahip olmayan Araplar, Fars dili ve kültürü gibi köklü bir medeniyetle karşı karşıya kalmış ve bu medeniyetten etkilenmiştir. Özellikle Emevîleri destekleyen Arap unsura karşı Fars ve Türk unsurun desteğini alarak saltanatlarını kuran Abbâsîlerin başa gelmesiyle bu etkileşim derinleşerek devam etmiştir. Siyasetten ekonomiye kültürden bilime kadar pek çok alanda kendini gösteren bu etkileşimin sonucunda “dilde düşülen hata” anlamına gelen lahn olgusu yaygınlaşmış ve halkın her tabakasından insanın diline sirayet etmiştir.¹

Başka dillerden Arap diline giren yabancı kelimelerin hızla artması, dili yanlış kullanan acemlerin sayısının artması ve bunun sonucunda fasih Arapların dahi dillerine sirayet eden lahn olgusu, dilbilimcileri harekete geçirerek birtakım tedbirler almaya zorlamıştır. Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) ile başlayan nahiv ilminin teşekkülü,² ardından Kur'ân harflerinin noktalanarak harekelenmesi,³ lahnin önlenmesi amacıyla alınan en önemli tedbirlerdendi. İlk alınan tedbirlere bakıldığında dilbilimcileri böylesi tedbirler almaya iten asıl sebebin Kur'ân'ın kıraatine kadar işlemiş olan lahn olgusunu önlemek, dolayısıyla İslam dinin esas kaynağını teşkil eden Kur'ân'ı her türlü tahrifata karşı korumak olduğu görülmektedir.

Kûfe dil okulunun önde gelen temsilcilerinden Ebü'l-Hasen Alî b. Hamza el-Kisâî'nin (ö. 189/805) *Mâ telhanu fîhi'l-âimme* adlı eseriyle öncülük ettiği ve öğrencisi Ebû Zekeriyâ

¹ Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddimetu İbn Haldûn*, thk. Abdullâh Muhammed ed-Dervîş (Dîmeşk: Dâru'l-Belhî, 2004), 2/368; Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 2020), 1003-1004.

² Ebû Bekr Muhammed b el-Hasan b Ubeydullah ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1984), 21.

³ Ebû Saîd Hasan b. Abdullah el-Merzübanî es-Sîrâfî, *Ahbârü'n-nahviyyîn el-Basriyyîn*, thk. Taha M. ez-Zeynî - M. Abdu'l-Mun'im Hafâcî (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî Matbaası, 1966), 13; Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman el-Ümevî ed-Dânî, *el-Muhkem fî nakti'l-mesâhif*, thk. İzzet Hasan (Dîmeşk: Dâru'l-Fikr, 1986), 5.

Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) onu takip ederek bu alanda *el-Behâ (el-Behî)* adlı bir eser telif ettiği lahn olgusu, hem Arap dilinde hem de kıraat ve hadis gibi diğer İslâmî ilimlerde ele alınarak çözülmeye çalışılmış en önemli sorunlardan biri olmuştur. Nahiv, kıraat, sarf, sözlükçülük gibi önemli ilimlerin temel dinamiğini oluşturan lahn olgusu üzerine kaleme alınan en önemli eserlerden birisi de şüphesiz Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkît'in (ö. 244/858) *Islâhu'l-mantık* adlı eseridir. Arap dilinin içine düştüğü lahn tehlikesi karşısında muhataplarının dillerini düzeltmeyi amaçlayan bu eser gerek yazıldığı dönemde yaşayan dilcilerin gerekse kendisinden sonra gelen dil bilginlerinin takdirini kazanarak, ünü sahibini geçmiş nadir eserlerden birisi olmuştur. Ayrıca fiil kalıplarına göre tasnif edilen bu eser, takip ettiği yöntemle özgün bir metoda sahip eserler arasında yerini almıştır.

Eserini iki kısma ayıran İbnü's-Sikkît, birinci kısımda genellikle bazı fiil kalıplarından yola çıkarak söz konusu kalıpları sınıflandırmış ve aralarındaki farka vurgu yapmıştır. İkinci bölüm ise birinci bölüme nazaran daha dağınık bir görüntüye sahiptir. Nitekim bu bölümü oluşturan konu başlıklarında farklı yönleriyle dilde düşülen hatalara değinilmiştir. Bu eseri önemli kılan en büyük özelliklerden diğeri ise zengin şiir ve nesir malzemesini bir araya getirmesidir. Nitekim eserde, Câhiliye devrinden Abbâsîlere kadar farklı dönemlerde yaşamış şairlerin şiirlerinden sunulan örnekler, Arap edebiyatı açısından zengin bir malzemeyi teşkil etmektedir. Bunun yanı sıra farklı Arap kabilelerinin lehçeleri arasında yapılan mukayeseler ve tercihler Arap dilinin diyalektolojisi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Arap dilbiliminin dallarını oluşturan nahiv, sarf ve belagat gibi alanlara dair ders niteliğindeki anlatıların da yer aldığı eserde, Arapların kültürüne dair bilgilere de rastlanmaktadır. Kabileleri arasında liderlikleri, kahramanlıkları, ahmaklıkları, utanmazlıkları vb. bazı vasıflarla temayüz eden kimi şahısların adlarının da zikredildiği eser, biyografik bilgilere de değinmektedir.

İki bölümden oluşan bu çalışmanın birinci bölümünde lahn olgusu üzerinde durularak kavramsal bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır. Lahnin ne olduğu ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı ve geçirdiği tarihsel süreç irdelenerek konunun açıkça ortaya konması hedeflenmiştir. Ayrıca lahnin önlenmesi amacıyla alınan tedbirler sıralanarak bu çalışmalarda önemli rollere sahip şahsiyetlere dikkat çekilmiştir. Çalışmanın ana konusunu oluşturması hasebiyle bu tedbirler arasında yer alan müstakil lahn eserlerinin tasnifi meselesi ayrı bir başlık altında ele alınmıştır. Bu sahadaki literatürün ilk nüvelerini oluşturan eserler İbnü's-Sikkît'e kadar sıralanarak söz konusu eserler hakkında kısa açıklamalara yer verilmiştir. Böylece *Islâhu'l-mantık*'in kendisine kadar telif edilmiş eserler arasındaki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. İbnü's-Sikkît'ten sonra

bu alanda teşekkül eden ilmî literatüre dair kimi isimlerin de zikredildiği bu bölümde, lahn konulu eserlerin telifi hususunda meydana gelen gelişmeler hakkında ipucu verilmiştir.

Çalışmanın ana konusunu oluşturan ikinci bölümde ise İbnü's-Sikkît'in yaşadığı dönem değerlendirilerek müellifin hayatı, ailesi, hocaları, çağdaşları, öğrencileri ve eserleri hakkında bilgiler verilerek müellifin dil tasavvurunu oluşturan tarihi arka plan irdelenmeye çalışılmıştır. Çalışılan konunun doğası gereği nitel bir yöntemin takip edildiği bu çalışmada, *Islâhu'l-mantık* hem yöntem hem de muhteva yönünden bir arada incelenmiştir. Eserde, genel olarak semâ', kıyas ve istisna yöntemiyle elde edilen dil malzemesi, lahn bağlamında bir araya getirilerek sunulmuştur. Bu çalışmada, İbnü's-Sikkît'in *Islâhu'l-mantık*'ta takip ettiği metodun bir tasvirinin yapılması amaçlanmış, ayrıca eserde dağınık bir halde sunulan dilin farklı yönlerine dair içerik düzenli bir şekilde sunulmaya çalışılmıştır.

I. KAYNAKLAR VE LİTERATÜR

İbnü's-Sikkît'in *Islâhu'l-mantık*⁴ adlı eserinin incelendiği bu çalışmanın ana kaynaklarını, müellifin günümüze ulaşan eserlerinin yanı sıra bu eserler etrafında teşekkül eden ilmî literatür oluşturmaktadır. Bu kaynaklar arasında Hatîb et-Tebrîzî'nin (ö. 502/1109) *Tehzîbü Islâhi'l-mantık*⁵ adlı eseri başta gelmektedir. Tebrîzî, kaleme aldığı bu eserinin mukaddimesinde büyük bir ilgi ile karşılanan *Islâhu'l-mantık*'ın zor yerlerini açıklamak ve gereksiz tekrarları çıkarmak suretiyle eseri daha faydalı bir hale getirmeyi amaçladığını ifade etmektedir.⁶ Daha sonra Yûsuf b. Hasan es-Sîrâfî'nin (ö. 385/995) kaleme almış olduğu *Şerhu ebyâti Islâhi'l-mantık*⁷ adlı eser, *Islâhu'l-mantık*'ta şâhit olarak zikredilen beyitlerin anlaşılmasında yol gösterici olmuştur.

Müellifin *Islâhu'l-mantık*'tan sonra en meşhur eseri olan *Kitâbu'l-elfâz*⁸ da çalışmamızda başvurulan önemli kaynaklardan birisidir. Yine müellifin, *Islâhu'l-mantık*'ta da ele alınan iştitâk, ibdâl ve i'lâl konularına dair kaleme aldığı *el-Kalbü ve'l-ibdâl*⁹ adlı esere de başvurulmuştur.

⁴ Ebû Yûsuf Ya'kub b. İshâk es-Sikkît, *Islâhu'l-mantık*, thk. Fahreddin Kabâve (Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 2006).

⁵ Hatîb et-Tebrîzî, *Tehzîbü Islâhi'l-mantık*, thk. Fahreddin Kabâve (Beyrut: Dâru'l-ufuki'l-cedîde, 1983).

⁶ et-Tebrîzî, *Tehzîbü Islâhi'l-mantık*, 22-23.

⁷ Yûsuf b. Hasan es-Sîrâfî, *Şerhu ebyâti Islâhi'l-mantık*, thk. Yâsîn Muhammed Sevvâs (Dimaşk: Dâru'l-müttehîde, 1992).

⁸ Ebû Yûsuf Ya'kub b. İshâk es-Sikkît, *Kitâbu'l-elfâz*, thk. Fahreddin Kabâve (Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1998).

⁹ Ebû Yûsuf Ya'kub b. İshâk es-Sikkît, *Kitâbu'l-ibdâl*, thk. Hüseyin Muhammed Şeref (Kahire: el-Hey'etü'l-âmmeti li şûni'l-metâbii' el-emîriyyeti, 1978).

Lahn konusunun ele alındığı birinci bölümde bu alanda telif edilmiş literatürden istifade edilmiştir. Huseyn en-Nessâr'ın kaleme almış olduğu *el-Mu'cemu'l-'Arabî, neş'etuhu ve tatavvuruh*¹⁰ adlı eser hem Arap sözlükçülüğünün tarihi sürecini ortaya koyması hem de lahn konulu sözlükleri ayrıca tespit ederek sıralaması bakımından önemli bir yere sahiptir. Ramazân Abduttevvâb'ın telif ettiği *Lahnu'l-âmmeti ve't-tetavvuru'l-luğavî*¹¹ adlı eser ise lahn olgusunu müstakil olarak ele alması ve bu olgu etrafında teşekkül eden entelektüel birikimi kronolojik bir üslupla aktarması yönüyle çalışmamızın birinci bölümünün oluşmasında yol gösterici olmuştur. Diğer yandan Selman Yeşil'in *Harîrî'nin Lahn Anlayışı*¹² adlı doktora tezi de çalışmamıza örneklik teşkil etmiştir.

İbnü's-Sikkât'ın dil tasavvurunun oluşmasında etkili olan tarihi arka plan incelenirken çok sayıda klasik tabakât ve tarih kitabına başvurulmuştur. Bu eserlerin en önemlileri arasında Ebu't-Tayyib el-Luğavî'nin (ö. 351/962) *Merâtibi'n-nahviyyîn*,¹³ Ezherî'nin (ö. 370/980) *Tehzîbü'l-luga*,¹⁴ Hatib el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd*,¹⁵ Kemâluddîn el-Enbârî'nin (ö. 577/1181) *Nüzhetü'l-elibba fî tabakati'l-üdeba*,¹⁶ Yâkut el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-üdebâ*,¹⁷ İbnü'l-Kıftî'nin (ö. 646/1248) *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâi'n-nuhât*¹⁸ ve İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtu'l-a'yân*¹⁹ adlı eserleri sayılabilir. Zikredilen eserlerinin yanı sıra ilgili güncel literatüre ve İbnü's-Sikkât özelinde kaleme alınmış monografik eserlere de başvurulmuştur.

Lahnin ilk ne zaman ortaya çıktığı, müterâdif olgusunun varlığı gibi dilciler arasında tartışma konusu olmuş meselelerin açıklığa kavuşturulmasında başta el-Câhız'ın (ö. 255/869)

¹⁰ Huseyn en-Nessâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî, neş'etuhu ve tatavvuruh* (Kahire: Dâru Mısır, 1988).

¹¹ Ramazan Abdü't-Tevvâb, *Lahnu'l-âmmeti ve't-tetavvuru'l-luğavî* (Kahire: Mektebetü Zehrai's-Şerki, 2000).

¹² Selman Yeşil, *Harîrî'nin Lahn Anlayışı* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2017).

¹³ Abdülvahid b. Ali el-Halebi Ebü't-Tayyib el-Lugavî, *Meratibü'n-nahviyyîn* (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Misriyye, 1955).

¹⁴ Ebü Mansûr el-Ezherî Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî el-Herevî, *Tehzîbü'l-luga*, thk. Muhammed 'Avad Mur'ib (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2001).

¹⁵ Ebü Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşar İvad Marûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002).

¹⁶ Ebu'l-Berekât Kemâluddîn el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibba fî tabakati'l-üdeba*, thk. İbrahim es-Sâmerrâî (Zerka: Mektebetü'l-Menar, 1985).

¹⁷ Şihâbuddîn Ebü Abdullah Yakut b. Abdullah Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993).

¹⁸ Ebü'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrâhim İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâi'n-nuhât* (Kahire-Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî-Müessesetu'l-Kutubi's-Seğâfiyye, 1982).

¹⁹ Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdir, 1900).

el-Beyân ve 't-tebyîn'i²⁰ İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Edebü'l-kâtib*'i²¹ ve İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) *el-Hasâis*'inden²² istifade edilmiştir. Bu eserlerin yanı sıra güncel literatüre de başvurularak ilgili çalışmalar incelenmiştir.

İbnü's-Sikkît'in Kûfe dil okuluna aidiyeti tabakât kitaplarında dile getirilen bir husustur. Bu sebeple müellifin hem ilmî tahsili hem de *Islâhu'l-mantuk*'ta takip ettiği metot incelendiğinde bu ekolün izlerini görmek mümkündür. Nitekim bu çalışmada tespit edildiği kadarıyla bu hususlara dikkat çekilmiştir. Bu noktada Kûfî ve Basrî ayrımını daha iyi anlamak adına hem Ebü't-Tayyib'in *Merâtibü'n-nahviyyîn*, Enbârî'nin *Lüma 'u'l-edille fi usûli'n-nahv*²³ ve es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İktirâh fi usûli'n-nahv*²⁴ adlı eserleri gibi klasik kaynaklardan hem de Sa'îd el-Efğânî'nin *Fî usûli'n-nahv*,²⁵ Subhî es-Sâlih'in *Dirâsâtün fi fikhî'l-luga*,²⁶ Mehdî el-Mahzûmî'nin *Medresetu'l-Kûfe ve menhecuhâ fi dirâsetil'l-luğa ve'n-nahv*²⁷ gibi modern dönemde kaleme alınmış eserlerden istifade edilmiştir.

Lahn, istişhâd, müsterek, müterâdif ve furûk gibi bazı kavramların tanımlanmasında klasik sözlük kitaplarından Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbü'l-'Ayn*,²⁸ İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-kâtib*, İbn Fâris'in (ö. 395/1004) *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*²⁹ ve el-Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *el-Kâmûsu'l-muhît*³⁰ adlı eserleri başvurulan kaynakların en önemlileri arasındadır.

İstişhâd konusunun genel bir çerçevesini çizme noktasında yol gösteren Ahmed Celâyilî ve Muhammed Rıza İyâd'ın kaleme aldıkları *Mekanetu'n-nesri'l-Arabiyyi fi'l-ihticaci'l-luğaviyyi ve mukarenatuhu bi's-ş'iri*,³¹ Mehmet Reşit Özbalkıççı'nın *Arap Dilinde İlk İstişhad*³²

²⁰ Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb Kinânî Leysî Câhiz, *el-Beyân ve 't-Tebyîn* (Beyrut: Dârü'l-Hilâl, 2012).

²¹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim Dîneverî İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, thk. Muhammed ed-Dali (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985).

²² Ebü'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1952).

²³ Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *Lüma 'u'l-edille fi usûli'n-nahv*, thk. Sa'îd el-Efğânî (Beyrut: Dârü'l-fikr, 1971).

²⁴ Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İktirâh fi usûli'n-nahv*, thk. Abdulhakim Atıyye (Dimeşk: Dârü'l-Beyrûtî, 2006).

²⁵ Sa'îd el-Efğânî, *Fî usûli'n-nahv* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1987).

²⁶ Subhî es-Sâlih, *Dirâsâtün fi fikhî'l-luga* (Beyrut: Dârü'l-İlmi li'l-melâyîn, 2009).

²⁷ Mehdî el-Mahzûmî, *Medresetu'l-Kûfe ve menhecuhâ fi dirâsetil'l-luğa ve'n-nahv* (Kahire: Matbaatü Mustafa el-Bâbî, 1985).

²⁸ Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî- İbrâhîm es-Sâmerrâ'î (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1988).

²⁹ Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekerıyyâ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Dimeşk: Dârü'l-Fikr, 1979).

³⁰ Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, thk. Muhammed Na'im el-'Araksûs (Beyrut: Mektebetü't-Tahkîkî't-Türâs, 2005).

³¹ Ahmed Celâyilî- Muhammed Rıza İyad, "Mekanetu'n-nesri'l-Arabiyyi fi'l-ihticaci'l-luğaviyyi ve mukarenatuhu bi's-ş'iri", *Mecelletu'l-eser/athar* 22 (2015).

³² Mehmet Reşit Özbalkıççı, "Arap Dilinde İlk İstişhad", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1989).

ve Şahabettin Ergüven'in *Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri*³³ adlı makaleleri ayrı bir önem taşımaktadır. Bunun yanı sıra *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili ve Belagatı Kaynaklarında Rivayet Sistemi*³⁴ başlıklı doktora teziyle İbnü's-Sikkît'in de içerisinde yer aldığı pek çok dilcinin eserlerinde takip ettikleri rivayet sistemini inceleyen Nilüfer Kalkan Yorulmaz, *İslâhu'l-mantık*'ta takip edilen isnat sistemini analiz etme noktasında büyük bir katkıda bulunmuştur.

Son olarak Arap dünyasında Muhyiddîn Tevfik İbrahim'in kaleme aldığı *İbnü's-Sikkît el-Lugavî*³⁵ adlı yüksek lisans tezi, genel anlamda İbnü's-Sikkît'e odaklanması ve müellifi geniş bir bakış açısıyla ele alması yönüyle araştırmaya kaynaklık etmiştir. Söz konusu bu çalışma, müellifin dilbilimci yönünü merkeze almasıyla bu araştırmadan ayrılmaktadır. Ayrıca Murat Güler'in *İbnü's-Sikkît ve Kitâbu'l-Elfâz Adlı Eserinin Tahlili*³⁶ başlıklı yüksek lisans tezi ise *Kitâbu'l-elfâz*'ı ele alması bakımından farklılaşmaktadır. Nitekim bu araştırmada *İslâhu'l-mantık* özelinde lahn konusu ve İbnü's-Sikkît araştırma konusu olarak belirlenmiştir.

³³ Şahabettin Ergüven, "Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2007), 155-183.

³⁴ Nilüfer Kalkan Yorulmaz, *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili ve Belagatı Kaynaklarında Rivayet Sistemi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2017).

³⁵ Muhyiddîn Tevfik İbrahim, *İbnü's-Sikkît el-lugavî* (Kahire: Kahire Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1969).

³⁶ Murat Güler, *İbnü's-Sikkît ve Kitâbu'l-Elfâz Adlı Eserinin Tahlili* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016).

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE TARİHİ ARKA PLAN

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE TARİHİ ARKA PLAN

Araştırmanın konusu olan İbnü's-Sikkît ve *Islâhu'l-mantık* adlı esere geçmeden önce bu bölümde konuya hazırlık amacıyla *Islâhu'l-mantık*'ın ana teması olan lahn olgusu üzerinde durulacaktır. Bu başlık altında ilk olarak lahn sözcüğü kavramsal açıdan tanımlanmaya çalışılacak daha sonra bu olgunun ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında genel bir çerçeve çizilecektir. Ardından erken dönemde bu olgu etrafında teşekkül eden entelektüel birikim ve nihayetinde lahn konusunu müstakil olarak ele alan eserler incelenecektir.

1.1. Lahn Kavramı

İbn Fâris'in *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa* adlı eserinde zikrettiğine göre lahn sözcüğünün ha (ح) harfinin sakin veya fethalı olarak okunması şeklinde iki türlü telaffuzu mümkündür. Dil hatası anlamında kullanıldığında (فَعْلٌ يَفْعُلٌ) kipi ve (في) cer harfi ile telaffuz edilir ki İbn Fâris'e göre kelimenin bu manası müvellettir. Çünkü "Arab-ı Ârîbe" diye tabir edilen saf Araplar bozulmamış doğal dil selikaları sayesinde dilde hataya düşmekten uzaktırlar.³⁷ Alman şarkiyatçısı Johann W. Fück'e göre ise lahn kelimesi dilde düşülen hata manasını nispeten geç bir dönemde dil bilginlerinin ittifakı üzerine kazanmıştır.³⁸ Diğer yandan bu kelime (فَعْلٌ يَفْعُلٌ) kipi ile kullanıldığında ise "sözü isabet ettirmek ve güzel ifade etmek" manasına gelmektedir.³⁹ Nitekim Hz. Peygamber, Buhârî (ö. 256/870)'nin aktardığı bir hadis-i şerifinde şöyle buyurmuştur:⁴⁰

"إِنَّكُمْ تَخْتَصِمُونَ إِلَيَّ فَلَعَلَّ بَعْضَكُمْ أَنْ يَكُونَ أَلْحَنَ بِحُجَّتِهِ مِنْ بَعْضٍ فَأَقْضِي لَهُ عَلَى نَحْوِ مَا أَسْمَعُ مِنْهُ فَمَنْ فَضَيْتَ لَهُ بِشَيْءٍ مِنْ حَقِّ أَخِيهِ فَلَا يَأْخُذَنَّ مِنْهُ شَيْئًا فَإِنَّمَا أَقْطَعُ لَهُ قِطْعَةً مِنَ النَّارِ."

"Siz anlaşmazlıklarınızı bana iletiyorsunuz. Belki bazılarınız meramını diğerinizden daha iyi anlatır da onun lehine hükmederim. Her kimin sözüne

³⁷ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, 5/239-240.

³⁸ Johann W. Fück, *el-Arabiyye: dirasat fi'l-luga ve'l-lehecat ve'l-esalib.*, çev. Abdülhalim en-Neccâr (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1951), 235.

³⁹ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, 5/239-240.

⁴⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), 3/180.

güvenerek kardeşine ait bir hakkı alıp ona veririm ona ateşten bir parça kesip vermiş olurum. Sakın ha! Onu almasın."⁴¹

Çoğulu "أَلْحَانُ" ve "لُحُونٌ" olarak tabir edilen lahn⁴² sözcüğünün anlamıyla alakalı sözlüklerde farklı manalar da zikredilmektedir. Buna göre "nağme yaparak ses tonunu değiştirmek, dil, lehçe, kıvrak zekâ, anlam, îma ve dilde düşülen hata" lahn kavramına verilen anlamlardan bazılarıdır.⁴³ Aralarında İbn Berrî'nin de (ö. 582/1187) yer aldığı birçok dilbilimci lahn kavramının anlamlarını şu şekilde formüle etmişlerdir:⁴⁴

"الْحُنُّ سِتَّةُ مَعَانٍ: الْخَطَأُ فِي الْإِعْرَابِ وَاللُّغَةِ وَالْغِنَاءِ وَالْفِطْنَةُ وَالْتَّعْرِيزُ وَالْمَعْنَى."

"Lahnın altı manası vardır: İ'râb konusunda hata, dil, nağme, kıvrak zeka, ima ve anlam."

Kur'ân-ı Kerîm'de de zikri geçen lahn kelimesi, "وَلْتَعْرِفْنَهُمْ فِي لُحْنِ الْقَوْلِ" / "Ant olsun ki, sen onları konuşma üsluplarından tanırsın."⁴⁵ ayetinde "konuşma üslubu, tarzı" anlamında kullanılmıştır.⁴⁶ Ayette zikredilen lahn sözcüğünün bu anlamı *Islâhu'l-mantık*'ta da aynı manada kullanılmıştır. Eserde, "عَرَفْتُ ذَلِكَ الْأَمْرَ فِي لُحْنِ كَلَامِهِ" / "bu durumu onun konuşma tarzından anladım" şeklinde geçen ifadede bu manaya yer verilmiştir.⁴⁷

Bu araştırmada lahn kavramıyla kastedilen anlam, konuşmada veya yazıda fasih Arapçaya, telaffuz, mana, i'râb ve nahiv yönünden muhalefet etmektir. Kaynaklarda lahn sözcüğünün ilk defa bu anlamda kullanıldığına dair bir bilginin aktarılmadığı zikredilmektedir. Kelimenin bu anlamını dil çalışmalarının başladığı hicri birinci yüzyılda kazandığı düşünülmektedir.⁴⁸

⁴¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, çev. Osman Güman (İstanbul: Karınca Polen Yayınları, 2009), 2/591.

⁴² Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sadır, 1993), 13/379.

⁴³ el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'ayn*, 1988, 3/229-230; İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 321; Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd Cevherî, *Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987), 6/2193-2194; Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-belaga*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnü's-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 2/163-164.

⁴⁴ Manzur, *Lisânü'l-Arab*, 1993, 13/381.

⁴⁵ Muhammed, 47/30.

⁴⁶ Ebü'l-Kasım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakaiki gavamizi't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fi vücuhî't-te'vil* (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1986), 4/327.

⁴⁷ es-Sikkî, *Islâhu'l-mantık*, 648.

⁴⁸ Abdü't-Tevvâb, *Lahnu'l-âmmeti*, 13.

Lahn sözcüğünün dilde düşülen hata manasında kullanıldığı ilk beytin ise Emevî şairlerinden Mâlik b. Esmâ' b. Hârice b. Hısn b. Huzeyfe el-Fezâzî'ye⁴⁹ ait olan şu beyit olduğu aktarılır (Hafif):⁵⁰

مَنْطِقٌ صَائِبٌ وَتَلْحَنُ أَخِيَا نَأْ وَخَيْرُ الْحَدِيثِ مَا كَانَ لَخْنًا

Onun isabetli bir dili vardır ancak bazen hataya düşer, halbuki sözlerin en hayırlısı isabetli olandır

Her ne kadar lahn kelimesinin, dilde düşülen hata manasında kullanıldığı ilk beytin bu olduğu rivayet edilse de lahn sözcüğünün ezdâd⁵¹ kelimelerden olması⁵² hasebiyle bu rivayet hakkında alimlerin ihtilaf ettiği kaynaklarda aktarılmaktadır. Buna göre Câhiz⁵³, İbn Kuteybe⁵⁴ ve İbn Abdirabbih (ö. 328/940)⁵⁵ gibi kimi alimler bu beyitte lahn kavramını dilde düşülen hata olarak şerh etse de el-Haccâc (ö. 95/714)⁵⁶, İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940)⁵⁷ ve Ebû Ali el-Kâlî (ö. 356/967)⁵⁸ gibi diğer kimi alimler de buradaki lahnin “doğru ve isabetli konuşmak” manasına geldiğini söylemişlerdir. *Lisanü'l-Arab* adlı eserin müellifi İbn Manzûr'a (ö. 711/1311) göre ise bu beyitte geçen lahn her iki manayı da kapsamaktadır.⁵⁹

Özetle lahn kavramı ezdâd olan kelimelerden sayıldığı için hem “sözü isabet ettirmek” hem de “konuşmada hataya düşmek” manalarına gelmektedir. Bu araştırmada ikinci mana üzerinde durularak lahn olgusunun ilk olarak ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı genel olarak ele alınacaktır. Sonrasında bu olgunun ortaya çıkmasına sebep olan amillerin en önemlileri zikredilerek bu alanda İbnü's-Sikkât'e kadar yapılmış çalışmaların en meşhurları sıralanacaktır.

⁴⁹ Adı geçen şairin vefat tarihine dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanamamıştır.

⁵⁰ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim Dineverî İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve 'ş-şuara* (Kahire: Dâru'l-hadis, 2012), 2/769; Câhiz, *el-Beyân*, 2012, 1/194; Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd eş-Şeybânî el-Kûfî Sa'leb, *Mecalisu Sa'leb*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1980), 102.

⁵¹ Arapça'da zıt anlam taşıyan kelimeler. Ezdâd hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: Muharrem Çelebi, “Ezdâd”, TDV İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995), 12/47.

⁵² Ebû Bekr b. Beşşâr Muhammed b. Kâsım b. Muhammed İbnü'l-Enbarî, *Kitâbü'l-ezdâd*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1987), 238.

⁵³ Câhiz, *el-Beyân*, 2012, 1/194.

⁵⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim Dineverî İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 2/177.

⁵⁵ Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubi İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferid* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984), 2/309.

⁵⁶ Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdulazîz b. Muhammed el-Bekrî el-Endelüsî, *Simtü'l-leâli fi şerhi emali'l-Kâlî*, thk. Abdulazîz el-Meymenî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/16-17.

⁵⁷ İbnü'l-Enbarî, *Kitâbü'l-ezdâd*, 241.

⁵⁸ Ebû Ali İsmail b. Kâsım b. Ayzun el-Kâlî, *el-Emâlî* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1926), 1/5.

⁵⁹ Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1993, 13/381.

1.2. Lahn Olgusunun Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Arap dilinde lahn olgusunun ilk olarak ne zaman ve nerede ortaya çıktığı konusunda kaynaklarda farklı görüşler ileri sürülmüştür. İbn Kuteybe ve Câhız'a göre Irak bölgesinde duyulan ilk hatalı kullanım “حَيَّ عَلَى الْفَلَاحِ” / “haydi namaza” ibaresinin “حَيَّ عَلَى الْفَلَاحِ” şeklinde kesralı okunmasıdır. Çölde duyulan ilk hatalı kullanıma ise mütekellim yâ'sına izafet edilen “عَصَا” / “sopa, asâ” kelimesi ile yâ arasına tâ harfinin getirilerek “هَذِهِ عَصَاتِي” / “bu sopamdır” şeklinde okunmasını göstermişlerdir.⁶⁰ İbnü's-Sikkît'in Ferrâ'dan aktardığı bir rivayete göre ise bu hatalı kullanım ilk kez Irak bölgesinde duyulmuştur.⁶¹

Kimi alimler lahnin doğuşunu Câhiliye devrine kadar götürürken, çoğunluğu oluşturan diğer bir gruba göre ise lahn, İslam'ın zuhurundan sonra ortaya çıkmıştır.⁶² Ebü'l-Hasen el-Cürcânî (ö. 392/1001-1002), İbn Fâris, Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009) ve İbn Sinân el-Hafâcî (ö. 466/1073) gibi kimi alimler birinci görüşü benimseyerek, bedevî Araplar da dahil olmak üzere hiç kimsenin lahne düşme konusunda masum olamayacağını savunurlar. Bu görüşü savunan dil alimlerine göre şiirin getirdiği bazı zaruretler öne sürülerek lahne düşen kimselerin sözleri te'vîl edilip doğru kabul edilemez.⁶³

Diğer yandan aralarında İbn Hişam el-Ensârî (ö. 761/1360) ve Abdülkâdir el-Bağdâdî'nin de (ö. 1093/1682) bulunduğu ikinci görüşü savunan alimler, değişik kültür ve coğrafyalarla tanışmamış ve yabancı dillerin etkisi altında kalmamış Arapların dili kullanırken lahne düşmeyeceklerini iddia etmişlerdir. Nitekim Hârun Reşîd'in (ö. 193/809) huzurunda Sîbeveyhi (ö. 180/796) ve Kisâî arasındaki bir tartışmada Sîbeveyhi, Hârun Reşîd'in vezirine “Araplara (bu lafzı telaffuz etmelerini) emret, konuşsunlar. Onların dilleri bu yanlışlığı yapmaya güç yetiremez.” demiştir.⁶⁴

Miladi 475-622 tarihlerini kapsayan Câhiliye döneminde Arap dilinin, başka toplumlarla etkileşime girmemiş saf Araplar tarafından bozulmamış dil melekeleri ile konuşulduğu, dolayısıyla lahn olgusundan bahsetmenin pek mümkün görünmediği pek çok

⁶⁰ Câhiz, *el-Beyân*, 2012, 2/151.

⁶¹ es-Sikkît, *İslâhu'l-mantık*, 460.

⁶² el-Lugavî, *Meratibü'n-nahviyyîn*, 5.

⁶³ M. Faruk Toprak, “Zarûrât-ı Şi'riyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013), 44/139; Mehdi Cengiz, “Edebî Değer Açısından Dil Sapmalarının Üstünlük Problemi: Cahiliye Dönemi Özelinde Şiir Zaruretleri”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/2 (2021), 899.

⁶⁴ Abdülkadir b. Ömer b. Bayezid Abdülkadir Bağdadi, *Hizânetü'l-edeb ve lübbu lübâbi lisâni'l-Arab*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1997), 10/315; Cengiz, “Edebî Değer Açısından Dil Sapmalarının Üstünlük Problemi”, 899.

alimin kanaatinden anlaşılmaktadır.⁶⁵ Nitekim İbn Haldun'un (ö. 808/1406) *Mukaddime* adlı eserinde zikrettiği üzere Arapçada tenkiye (dili arındırma) faaliyetleri ilk olarak hicri birinci asrın sonlarında başlamıştır.⁶⁶

Kur'ân'ın nüzulüne kadar Araplar bozulmamış saf dil melekelerine dayanarak Arapçayı doğru bir şekilde kullanmışlardır. Böylece dillerini uzun bir süre diğer dillerin tasallutundan ve olumsuz etkilerinden koruyabilmişlerdir. Ancak İslam'ın tüm insanlığa seslenen evrensel daveti, Arap olmayan toplulukların da İslam'a girerek dili Arapça olan Kur'ân'ı öğrenmelerine ve Araplarla kaynaşmalarına vesile olmuştur. Hz. Peygamber'in ashabı arasında da Selman-ı Farisî, Süheyb er-Rumî, Bilal-i Habeşî gibi Arap olmayan sahabîler bulunuyordu. Haliyle bu insanlar telaffuz ve yazıda görülebilecek, kendi anadillerinden getirmiş oldukları ve Arap diline uymayan bazı kullanımları bu dile taşımışlardır.⁶⁷

Kur'ân'ın nazil olduğu bu dönemde lahn sözcüğünün “dilde düşülen hata” manasında kullanıldığı bilinmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'den aktarılan şu rivayette lahnin dilde düşülen hata manasına geldiği görülmektedir: *“أَنَا مِنْ قُرَيْشٍ وَتَشَأْتُ فِي بَنِي سَعْدٍ فَأَنْتَى”* *“Ben Kureyş kabilesindenim. Beni Sa'd yurdunda yetiştirdim. Nasıl olur da lahne düşerim.”*⁶⁸ Yine hadis mecmualarında zikredilen başka bir rivayete göre bir sahabî Hz. Peygamber'in huzurundayken lahne düşmüş, bunun üzerine Hz. Peygamber: *“أُرْشِدُوا أَحَاكُمُ”* *“Kardeşinize doğrusunu gösterin zira o şaşırır.”* buyurmuşlardır.⁶⁹

Hiz. Peygamber ashabını dilde lahne düşmekten sakındırarak dillerini düzeltip korumalarını tavsiye etmiştir. Nitekim Hz. Peygamber: *“رَحِمَ اللهُ امْرَأً أَصْلَحَ مِنْ لِسَانِهِ”* / *“Dilini düzelten kişiye Allah rahmet etsin.”* buyurarak bu noktaya dikkat çekmiştir.⁷⁰ Ancak terimsel anlamıyla lahnin ilk dönemlerde yaygın olarak kullanılmadığının altını çizmek gerekir. Zira yukarıda zikri geçen rivayette Hz. Peygamber hata yapan kişi için lahn kelimesini değil *“ضَلَّ”* kipini kullanmıştır.

⁶⁵ Hüseyin Küçükcalay, *Kur'an Dili Arapça* (İstanbul: Muarrib Yayınları, 2021), 125-127.

⁶⁶ Ahmet Karadavut, “Arap Dilinde Lahn'ın Doğuşu”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1997), 329.

⁶⁷ Karadavut, “Arap Dilinde Lahn'ın Doğuşu”, 330.

⁶⁸ Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Câmiü's-sagîr fî ehâdisi'l-beşîri'n-nezîr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 1/160.

⁶⁹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1952, 2/10, 3/249; Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân, *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, thk. Bekri Hayyani-Saffet Sakka (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981), 1/611. Hadisin tahrici konusunda yukarıda zikredilen kaynakların dışında bir eser tespit edilememiştir.

⁷⁰ Kadîhân, *Kenzü'l-ummâl*, 1981, 3/550.

İslamî dönemde dilde düşülen hatalar hem toplum hem de devlet eliyle kınanıyor ve dilde hataya düşenlere karşı bazı yaptırımlar uygulanıyordu. Nitekim Ebû Mûsâ el-Eşarî'den (ö. 42/662-63) Hz. Ömer'e (ö. 23/644) gelen bir mektupta " مِنْ أَبُو مُوسَى / "Ebû Mûsâ'dan" ibaresi kullanılarak i'râb hatası yapıldığını gören halife Hz. Ömer, mektubu yazan kâtibî ağır bir şekilde kınamış ve yaptırım uygulanmasını emretmiştir.⁷¹ Yine Hz. Ömer ok atış talimi yapan bazı kimselere rastlamış, onların atışlarını isabet ettiremediklerini görünce onları uyarılmış, bunun üzerine o topluluk atış talimi yaptıklarını ifade etmek amacıyla "إِنَّا قَوْمٌ مُنْعَمِينَ" şeklinde hatalı bir ifade kullanmışlardır. Bu hatalı kullanımı duyan Hz. Ömer, üzüntüsünü belirtmek amacıyla "Bana göre sizin konuşmalarınızdaki hatanız, hedefe isabet ettirememenizden daha fenadır." demiştir.⁷²

Emevîler döneminde de dilin korunması noktasında hassasiyet gösterilmiş ve lahn büyük bir kusur olarak telakki edilmiştir. Nitekim Emevî halifelerinden Abdülmelik b. Mervan'a (ö. 86/705) göre kişinin sözünde lahne düşmesi elbiselerini parçalamasından veya yüzünde su çiçeği çıkmasından daha kötüdür. Bu dönemde i'râba uygun fasih konuşmak üstünlük ölçüsü olarak kabul edilirken lahne düşmek kişinin değerini düşüren ve toplumdaki itibarını zedeleyen bir kusur olarak görülmüştür. Nitekim yine Abdülmelik b. Mervan'a göre i'râba uygun fasih bir konuşma alçak birini güzel gösterirken şerefli bir kimsenin lahne düşmesi onun için bir kusurdur. Bu dönemde özellikle devlet adamları ve üst tabakadan insanların lahne düşmekten sakındıkları hatta lahne düşme korkusuyla kimilerinin saçlarının bile ağardığı rivayet edilmektedir.⁷³ Kimi devlet adamları dönemin dil otoriteleriyle bir araya gelerek kendilerinin lahn yapıp yapmadıklarını sorarlar, eğer bir hataları varsa bu yanlışlarını düzeltme yoluna giderlerdi. Emevî valilerinden olan Haccâc'dan aktarılan bir rivayete göre o, dönemin dil alimlerinden Yahyâ b. Ya'mer'e (ö. 89/708): "Minberde konuşurken benim lahn yaptığımı hiç duydun mu?" diye sorar. Yahya bu soruya "Emir olan sizin fasih oluşunuz bu hataya düşmenize engeldir." diye cevap verir. Ancak aldığı cevaptan ikna olmayan Haccâc ona ısrarla sorunca Yahyâ: "Bir kelimedede lahne düşüyorsunuz." der. Hangi kelime olduğunu soran Haccâc'a Yahyâ: "Kur'ân'da." diye cevap verince Haccâc: "Bu daha çirkindir." der ve bu kelimenin hangi ayette

⁷¹ el-Lugavî, *Meratibü'n-nahviyyîn*, 6.

⁷² İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1952, 3/249.

⁷³ İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 2/308; Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdü's-Selâm Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1997), 3/533; Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Tabataba İbnü't-Tıktaka, *el-Fahri fi'l-âdâbi's-sultaniyye ve'd-düvelü'l-İslâmiyye* (Beyrut: Dâru Sadır, ts.), 125.

olduğunu sorar. Yahyâ ayeti zikredip yanlısını beyan edince Haccâc: “*Bundan sonra kesinlikle benim lahn yaptığımı duymayacaksınız.*” diye karşılık verir.⁷⁴

Abbâsîler dönemine gelindiğinde fethedilen yeni şehirlerde bir arada yaşamaya başlayan Araplar ve Arap olmayan milletler arasında ticaret, evlilik, siyaset, kültür ve daha birçok alanda görülen etkileşim sonucunda Arap dili Arap olmayan unsurların dillerinden etkilenecek bozulmaya yüz tutmuştur.⁷⁵ İbn Haldun, *Mukaddime* adlı eserinde bu durumu şu sözlerle ifade eder:

*“İslam’ın gelişiyile birlikte Araplar diğer milletlerin ve saltanatların mülkünü ele geçirmeyi diledikleri zaman Hicaz bölgesinden ayrılarak Arap olmayan milletlerle haşır neşir oldular. Böylece onların dil melekesi bozuldu. Çünkü Araplaşmış gayr-ı Arapların yanlış kullanımları onların kulaklarını doldurdu. Şüphesiz ki lisanî melekelerin anası kulaktır.”*⁷⁶

Özellikle Arap olmayan annelerden dünyaya gelen yeni neslin anadilini oluşturan bozuk Arapça, lahn olgusunun giderek yaygınlaşmasına yol açmıştır. Bu dönem, lahnin hem avam diye tabir edilen halk tabakası hem de havas denilen elit kesimi oluşturan edebiyatçı ve yöneticiler arasında hızla yaygınlaştığı bir dönem olmuştur. Lahnin bu hızlı yayılışını önlemek amacıyla kaleme alınan eserlerin çoğu bu döneme aittir.

Bu dönemde lahnin ne ölçüde yayıldığını göstermesi açısından halife Hârûn Reşîd ile dönemin önemli dil bilginlerinden olan Ferrâ arasında geçen şu diyalog dikkat çekmektedir. Hârûn Reşîd’in huzurunda konuşan Ferrâ’nın konuşmasında birçok defa lahne düşmesi üzerine Hârûn Reşîd şaşkınlığını belirtmek üzere “Ferrâ sen lahne mi düşüyorsun?” diye sorar. Halifenin bu sorusuna Ferrâ şöyle karşılık verir:

“Ey mü’minlerin emiri! Çölde yaşayan bedevîlerin tabiatı i’râba uygun fasih konuşmaktır. Şehirde yaşayan halkın tabiatıysa konuşmalarında sürekli lahne düşmeleridir. Ben eğer kendime hâkim olup lahne düşmemek için azmedersem lahne düşmem. Ancak şehirde yaşayan biri olarak kendi tabiatıma dönersem o zaman lahne düşerim.”

⁷⁴ ez-Zübeydî, *Tabakâtü’n-nahviyyîn ve’l-luğaviyyîn*, 28.

⁷⁵ ez-Zübeydî, *Tabakâtü’n-nahviyyîn ve’l-luğaviyyîn*, 11.

⁷⁶ İbn Haldûn, *Mukaddimetu İbn Haldûn*, 2/368; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1003-1004.

Bu açıklama üzerine Ferrâ'ya hak veren halife onun bu savunmasını güzel bulur.⁷⁷

İbn Mekkî es-Sıkkîlî (ö. 501/1108) *Teskîfü'l-lisân* adlı eserinde lahnin yaygınlaşmasıyla Arap dilinde ortaya çıkan ve avamın içine düştüğü hataları ayrıntılı bir şekilde zikretmiştir.⁷⁸ Bu hatalardan en önemlilerini şöyle sıralayabiliriz: “*Tashîf hataları, ibdâl hataları, isimlere harf ziyade etmek, isimlerden harf eksiltmek, sakin harfi harekelemek, harekeli harfi sakin yapmak, isimlerin harekelerini değiştirmek, fiillerin harekelerini değiştirmek, fiillere harf ziyade etmek, isimlerdeki hemze harfini başka bir harfle değiştirmek, ismi fâil sîgasının yapısını bozmak, müzekker isimleri müennes olarak kullanmak, müennes isimleri müzekker olarak kullanmak, ismi tasgîr sîgasını hatalı kullanmak, ismi mensûb sîgasını hatalı kullanmak, cemî isimleri müfret olarak kullanmak, cemîsi olmayan kelimeleri cemî, müfredi olmayanları da müfret kullanmak.*”⁷⁹

Lahn kavramı bu bölümde açıklandıktan sonra kaçınılması gereken bir olgu olarak karşılaşılan lahni önlemek amacıyla yürütülen faaliyetlere geçilebilir.

1.3. Lahnin Önlenmesi Amacıyla Yürütülen Faaliyetler

Arapların Câhiliye 'den beri dillerini korumaya özen gösterdikleri ve bunun için bazı adetler edindikleri bilinmektedir. Bu adetlerden birisi de Mekke gibi şehirlerde yaşayan çocukların fasih Arapçayı öğrenmeleri ve çölün sağlıklı ortamında büyümeleri için belli bir ücret karşılığında süt annelere verilmesiydi.⁸⁰ Nitekim Hz. Peygamber'in de Benî Sa'd yurdundan Halîme adlı bir süt anneye verildiği kaynaklarda zikredilmektedir.⁸¹ Diğer yandan dilin en etkili kullanım şekillerden biri sayılan şiir ve bu sanatı icra eden şairlerin toplumda önemli bir yeri vardı.⁸² Yukarıda değinildiği üzere Hz. Peygamber döneminde de dilin doğru kullanılmasına yönelik teşviklerde bulunulmuştur.

Lahnin önlenmesi amacıyla yürütülen çalışmalar dil malzemesinin toplanmaya başlandığı erken dönemlerde gelişmeler kaydederek devam etmiştir. Bu faaliyetler arasında devlet kayıtlarının Arapça tutulması, dili doğru kullanan fasih kabilelerle

⁷⁷ İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1900, 6/177.

⁷⁸ Ebû Hafs Ömer b. Halef b. Mekkî es-Sıkkîlî, *Teskîfü'l-lisân ve telkîhu'l-cinân*, thk. Mustafâ Abdulkâdir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 18-21.

⁷⁹ Ergüven, “Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı”, 166-170.

⁸⁰ Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi -I* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 110.

⁸¹ Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Ömer Abdü's-Selâm Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1990), 1/186.

⁸² Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2019), 9; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I* (Kayseri: Fenomen Yayıncılık, 2019), 71-75.

evliliklerin yaygınlaştırılması, şairlerin ve edebiyatla uğraşan aydınların devlet tarafından himaye edilip desteklenmesi sayılabilir.⁸³

Kur'ân'ın nüzülüyle gelişmeye başlayan Arap yazısı da lahn olgusunun Kur'ân tilavetine kadar sirayet etmesi üzerine yeni gelişmelere şahit olmuştur. Bu gelişmelerden ilki Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin ortaya koyduğu bir yöntemle Kur'ân harflerinin harekelenmesiydi. Bu yönteme göre Ebü'l-Esved kâtibine, Kur'ân'ı okurken harfleri ağzının aldığı şekle göre fetha için harfin üstüne, kesra için altına ve damme için önüne birer, bunların tenvinli halleri için ikişer nokta koymasını telkin etmiştir.⁸⁴ “Naktu'l-Mushaf” olarak isimlendirilen bu faaliyetten sonra diğer bir gelişme de Emevî halifelerinden Abdülmelik b. Mervân zamanında gerçekleştirilmiştir. Halk arasında lahnin giderek yaygınlaştığını ve Kur'ân'ın harekelenmesinin bu soruna tam olarak çözüm üretmediğini fark eden halife, dönemin Irak valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekâfî'ye bu hataların Kur'ân'a sirayet etmemesi için önlem almasını emretmiştir. Bunun üzerine dönemin dil ve kıraat alimlerinden Nasr b. Âsım el-Leysî (ö. 89/708)⁸⁵ ve Yahyâ b. Ya'mer el-Advânî (ö. 89/708)⁸⁶ bu görevi yerine getirmek için harekete geçmişler ve Ebü'l-Esved'in başlattığı yazının ıslâhı faaliyetini devam ettirerek harflerin birbirine karışmasını önlemek amacıyla harflere noktalar koymuşlardır. Şekilleri benzer olan harflerin birbirine karışmasını önlemek amacıyla yapılan bu noktalama faaliyetinin Hz. Peygamber döneminde bilindiği ve uygulandığı da rivayet edilmektedir. Süyûtî'nin *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takribi'n-Nevevî* adlı eserinde aktardığı bir rivayete göre Hz. Peygamber vahiy kâtiplerinden Muâviye b. Ebî Süfyân'a (ö. 60/680) vahyi yazarken benzer harfleri birbirinden ayırt etmek için noktalar koymasını emretmiştir. Bu noktaların ne şekilde vazedildiği ise ihtilâfıdır.⁸⁷ Rivayetlere göre Hz. Osman (ö. 35/656) döneminde Mushaflar istinsah edilirken bu noktalar Mushaflardan çıkarılmıştır. Nasr b. Âsım ve Yahyâ b. Ya'mer'in gerçekleştirdikleri bu faaliyet, önceden bilinen ve var olan bu noktaları tekrar Mushaf'a ilave etmekten ibarettir.⁸⁸ Arap yazısının ıslâhı için verilen bu çabalar nahiv

⁸³ Ergüven, “Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı”, 178-180.

⁸⁴ es-Sîrâfî, *Ahbârü'n-nahviyyîn el-Basriyyîn*, 13; Salâhuddîn el-Munecid, *Dirâsâtun fi târihi'l-hattî'l-Arabiyyi* (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-cedîd, 1979), 127; Nihad M. Çetin, “Arap (II. Yazı)”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991), 3/279.

⁸⁵ İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1900, 2/32.

⁸⁶ ed-Dânî, *el-Muhkem fi nakti'l-mesâhif*, 5.

⁸⁷ Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takribi'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Riyad: Dâru't-Taybe, 2006), 1/499.

⁸⁸ el-Munecid, *Dirâsâtun fi târihi'l-hattî'l-Arabiyyi*, 126.

ilminin önemli simalarından Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791) ile birlikte gelişerek son şeklini almıştır.⁸⁹

Lahnin önlenmesi amacıyla atılan diğer adımlardan birisi de ilk temellerini Basra'da Ebü'l-Esved'in attığı nahiv ilminin teşekkülüdür.⁹⁰ Bu ilim ile gramer kuralları tespit ve tedvin edilmeye başlanmıştır. Böylece Arap dilinin sınırları bazı kaidelerle tahdit edilmeye çalışılmıştır. Ebü'l-Esved'i bu ilmi ortaya koymaya iten sebep olarak şu olay zikredilir: Rivayete göre Ebü'l-Esved, Tevbe suresinin 3. Ayetinde “أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ” geçen “رَسُولٌ” kelimesini “مُشْرِكِينَ” kelimesine atfederek meksûr okuyan birine denk gelmiş bunun üzerine; “Allah, Rasulünden berî olmaktan uzaktır.” diyerek şaşkınlığını ifade etmiştir. Çünkü adamın okuyuşuna göre ayetin manası “Allah, müşriklerden ve Rasulünden berîdir.” şeklindedir. Halbuki murâd-ı ilahîye göre ayetin manası “Allah ve Rasulü müşriklerden berîdir.” şeklinde olmalıydı. Bunun üzerine Ebü'l-Esved'in: “İnsanların bu derece i'râb hataları yaptıklarını düşünmüyordum.” diyerek nahvin temellerini atmaya başladığı zikredilir.⁹¹ Bazı rivayetlere göre Ebü'l-Esved bu ilmi Hz. Ali'nin (ö. 40/661) ona gösterdiği esaslar üzerine ortaya koymuştur.⁹²

Gramer çalışmalarının özellikle Irak bölgesinde ortaya çıkması bu bölgenin sosyokültürel ve coğrafi konumuyla yakından alakalıdır. Nitekim bu bölge, Arap ve Arap olmayan unsurların bir arada yaşadığı ve dolayısıyla lahnin giderek yaygınlaştığı bir bölge olması hasebiyle sosyokültürel açıdan bu çalışmalara zemin hazırlarken, çöle yakınlığı bu çalışmaların temeli olacak sahih dil malzemesinin toplanması için uygun ortamı sağlıyordu.⁹³

Gramer çalışmalarının başlamasında her ne kadar lahn olgusunun önlenmeye çalışılması etkili olsa da asıl amacın yukarıdaki rivayetten de anlaşılacağı üzere Kur'ân'ın doğru anlaşılmasını sağlamak ve onu koruyarak gelecek nesillere doğru bir şekilde intikalini temin etmek olduğu vurgulanmalıdır.⁹⁴

⁸⁹ ed-Dânî, *el-Muhkem fi nakti'l-mesâhif*, 6-7.

⁹⁰ Ebû Abdullah Muhammed İbn Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtu fuhûli's-şuarâ'*, thk. Mahmûd Muhamed Şâkir (Cidde: Dâru'l-Medenî, 1974), 1/12; ez-Zübeydî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 21; Şevki Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye* (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1976), 14.

⁹¹ el-Lugavî, *Meratibü'n-nahviyyîn*, 8.

⁹² el-Lugavî, *Meratibü'n-nahviyyîn*, 6; ez-Zübeydî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 21.

⁹³ Muhammed Tantâvî, *Neş'etu'n-nahv ve târihu eşheri'n-nuhât* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1995), 20-21; Turan Bahşi, “Arapçada ‘Lahn’ın İlk Dönem Dil Çalışmalarına Etkisi”, *Turkish Academic Research Review* 5/4 (30 Aralık 2020), 600.

⁹⁴ Abduh er-Râcihî, *Fıkhü'l-luğa fi'l-kütübi'l-'Arabiyye* (Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1972), 34-35.

Hicri II. asırda yoğunlaşan ve sahih dil malzemesini toplamak amacıyla dilbilimciler tarafından yapılan çöl seyahatleri lahnin önlenmesi amacıyla alınan tedbirlerden birisiydi. Hiçbir dış unsurla temasa girmeyerek dillerini koruyan fasih bedevîlerden dil malzemesi toplamak amacıyla yapılan bu seyahatler, şehirlerde lahnin giderek yaygınlaşması sebebiyle zorunlu bir hale gelmişti.⁹⁵ Aslında Kur'ân'ın nüzülüyle başlayan bu çöl seyahatleri ilk zamanlar Kur'ân'da zikredilen ancak tam olarak anlaşılamayan bazı ibarelerin vuzuha kavuşturulması için yapılıyordu. İbn Abbas (ö. 68/687-88) ile temelleri atılan ve “Garîbu'l-Kur'ân” olarak adlandırılan bu ilmin teşekkül sürecini oluşturan ilmî seyahatler, Kur'ân'da zikredilen ancak tam olarak anlaşılamayan ibarelerin vuzuha kavuşturulması için tertip ediliyordu. Nitekim İbn Abbas'tan rivayet edilen bir söze göre o şöyle demiştir:

“Şiir Arapların divanıdır. Eğer Kur'ân'dan bir kelime bize kapalı gelirse Arapların divanına müracaat eder ve bu kapalılığı gidermeye çalışırız.”⁹⁶

Yine Hz. Ömer'den aktarılan bir rivayete göre o bir gün minberde Kur'ân'dan bir ayet okumuş ve bu ayette geçen bir kelimenin manasını sormuştur. Etrafindakilerden Hüzeyl kabilesine mensup yaşlı bir adam o kelimeyi açıklayınca, Hz. Ömer Arapların bunu şiirlerinde kullanıp kullanmadıklarını sormuş ve o kişi de bu açıklamaya şahit olarak bir şiir inşâd etmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer şöyle demiştir:

“Ey insanlar! Cahiliye devrine ait şiir divanınızı koruyunuz. Çünkü onda kitabınızın tefsiri ve sözlerinizin manası vardır.”⁹⁷

Hz. Ömer'in bu sözü de İbn Abbas'tan aktarılan rivayeti destekler niteliktedir.

Lahnin zamanla yaygınlaşması sonucu bu seyahatler dilbilimciler arasında artarak devam etmiştir. Bu amaçla çöle seyahatler düzenleyen dilbilimciler arasında Halîl b. Ahmed, Yûnus b. Habîb (ö. 182/798), şair kimliği ile tanınan Halef el-Ahmer (ö. 180/796) ve Asmaî (ö. 216/831) sayılabilir. Ayrıca İbnü's-Sikkât'in hocalarından olan Kisâ'nin Hicaz, Necd ve Tihâme çöllerinde bedevîlerden derlediği malzemeyi kaydetmek için 15

⁹⁵ Soner Gündüzöz, “Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları”, *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 26-27.

⁹⁶ Abdurrahman b. Ebîbekr Celâleddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmmeti li'l-kitâb, 1974), 2/67.

⁹⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Etfîş (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964), 10/110-111.

şişe mürekkep tükettiği rivayet edilir.⁹⁸ İbnü's-Sikkât'in *Islâhu'l-mantık* adlı eseri, bu çöl seyahatlerinin meyvesi olarak kabul edilebilir. Nitekim müellif hem bizzat çöle seyahat ederek eserini oluşturan malzemeyi toplamış hem de bu malzemenin bir kısmını kendisinden önce toplamış olan hocaların ders halkalarına katılarak onlardan istifade etmiştir.

Dil malzemesini toplarken titiz davranan dilciler, bilgiyi belirli kabilelerden almayı tercih etmişlerdir. Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv* adlı eserinde özellikle Lahm, Cuzâm, Kudâ'a, Gassân, İyâd, Tağlib ve Bekr gibi gayri Arap unsurlara komşu olan kabilelerden dil alınmadığını bildirir. Ayrıca Hicâz bölgesinde yerleşik hayatı benimsemiş kimselerden de dil alınmadığını zikreden Süyûtî kendilerinden dil alınan kabileleri ise şöyle sıralar: Kureyş, Kays, Temîm, Esed, Hüzeyl, Kinâne ve Tayy.

Bu listeye bakıldığında dil malzemesinin genellikle yerleşik hayata geçmiş şehirli Araplar ve yabancı milletlere komşu olan kabileler dışındaki bedevîlerden toplandığı görülmektedir. Süyûtî kitabında bu listeyi Ebû Nasr el-Fârâbî'nin (ö. 339/950) *Kitâbu'l-Hurûf* adlı eserinden aktardığını söyler.⁹⁹ Fârâbî ise zikredilen bu referans listesi hakkında eserinde şu bilgileri aktarır:

*“Arap kabileleri arasında tasrif müfredatının toplanmasında, tasrif, î'râb ve garîb kelimeler konusunda kendilerine dayanan kabilelerden Kays, Temîm ve Esed kabileleri ilk sırada yer alır. Daha sonra Hüzeyl kabilesi, Ken'ân ve Tayy kabilelerinin bazı kolları gelmektedir.”*¹⁰⁰

Ebû Amr b. el-Alâ' (ö.154/770) kendilerinden dil alınacak kişiler konusunda biraz daha titiz davranarak şehirde yaşayan ve halkla çok içli dışlı olan bedevî bir şairden de dil alınmaması gerektiğini ifade etmiştir. Çünkü Ebû Amr'ın tabiriyle artık böyle kişilerin derileri yumuşamıştır.¹⁰¹ Nitekim bedevîlerin en bariz özelliklerinden birisi de derilerinin sertliyi idi.

Dil malzemesinin hangi coğrafyadan toplanacağı sorusu gibi hangi dönemin itibara alınacağı sorusu da dilcileri meşgul etmiştir. Dilciler istişhâd konusunda kendisine dayanılacak dil malzemesinin hicri II. asrın sonuna kadar olan zaman dilimi içerisinde

⁹⁸ Mustafa Sâdık Rafî'î, *Târihu âdâbi'l-'Arab* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 1/215; el-Mahzûmî, *Medresetu'l-Kûfe ve menhecuhâ fî dirâsetil'l-luğa ve'n-nahv*, 72.

⁹⁹ es-Süyûtî, *el-İktirâh*, 47-48.

¹⁰⁰ Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed Fârâbî, *Kitâbu'l-hurûf*, thk. Muhsin Mehdî (Beyrut: Dâru'l- Meşrik, 1990), 147; es-Sâlih, *Dirâsâtün fî fikhi'l-luga*, 112-113; Ergüven, “Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı”, 172.

¹⁰¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1952, 1/385.

yaşayan ve yukarıda zikredilen kabilelerden toplanmasına karar vermişlerdir.¹⁰² Ancak bu konuda tarih ve coğrafyanın sınırlarının çizilmiş olması bütün dilcilerin bu sınırlar üzerinde ittifak ettikleri anlamı taşımamaktadır. Kimi dilcilere göre kendisine itimat edilen kabileler arasında fasih dil, hicrî dördüncü asra kadar korunmuştur.¹⁰³ Sonraki dönemlerde ise lahn, dilsel hatalar karşısında şaşkınlıklarını gizleyemeyen bedevîler arasında bile yaygınlaşmıştır.¹⁰⁴ Nitekim İbn Cinnî *el-Hasâis* isimli kitabında kendi dönemindeki bedevîlerin bile bazı dil kullanımlarında yanlış yaptıklarını söylemektedir.¹⁰⁵ Bedevîler arasında lahnin yaygınlaşması nihayetinde çöl seyahatlerini de etkilemiş, önceden kabile kabile dolaşarak dil malzemesini derleyen ilim adamları artık çöle seyahat yerine kaleme alınan eserlere başvurmuşlardır.¹⁰⁶

Temellerini İbn Abbâs'ın attığı “Garîbu'l-Kur'ân” adıyla anılan ilmin ilk nüvelerini oluşturduğu sözlük çalışmaları da Arap dilini lahn tehdidinden koruma faaliyetlerine katkıda bulunmuştur.¹⁰⁷ İlk başlarda Kur'ân'da anlamı kapalı sözcüklerin derlenmesiyle başlayan sözlük çalışmalarının sistemli bir şekilde yürütülmediği, sözcüklerin rasgele toplandığı görülmektedir. Zamanla daha sistematik bir hal alan sözlükçülük faaliyetleri, sadece belli konuların ele alındığı tek bir konu etrafında toplanan sözcüklerin derlendiği sözlükler ile böyle bir ayrıma gidilmeksizin Arap dilinin ihtiva ettiği bütün sözcükleri toplamayı amaçlayan sözlükler olarak iki başlık altında incelenmektedir.

Aslında sözlükçülük faaliyetleriyle alakalı buraya kadar anlatılanlar sözlükçülüğün kısa bir tarihçesi olarak da kabul edilebilir. Nitekim ilk başlarda dağınık bir şekilde toplanan sözlük malzemeleri daha sonraları belli bir konuda yazılan sözlüklerin telifi ile birlikte gelişme kaydetmiştir. Arap dilinin kapsadığı sözcüklerin tümünün ayırım gözetilmeden sözlüğün malzemesini oluşturmaya başlamasıyla sözlükçülük faaliyetlerinde farklı bir devreye girilmiştir. Bu aşamadan sonra sözlükler belli metotlara uyularak telif edilmeye başlanmıştır. Bahsi geçen metotların farklılaşması ise sözlükçülükte çeşitli ekollerin doğmasına yol açmıştır. Halil b. Ahmed'in *Kitâbu'l-Ayn* adlı eseriyle öncülük ettiği harflerin mahreçlerini esas alan ekol, İbn Düreyd'in (ö. 321/933) *el-Cemhere* adıyla meşhur olan eseriyle öncülük ettiği Hece Ekolü, el-Cevherî'nin (ö. 400/1009) *Tâcu'l-luğa*

¹⁰² Gündüzöz, “Arap Sözlük Bilimi”, 28.

¹⁰³ Rafî'î, *Târihu âdâbi'l-'Arab*, 1/193; Bahşi, “Arapçada ‘Lahn’ın İlk Dönem Dil Çalışmalarına Etkisi”, 602.

¹⁰⁴ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, 2/174.

¹⁰⁵ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1952, 2/7.

¹⁰⁶ Bahşi, “Arapçada ‘Lahn’ın İlk Dönem Dil Çalışmalarına Etkisi”, 602.

¹⁰⁷ Gündüzöz, “Arap Sözlük Bilimi”, 33.

ve *Sıhahu'l-Arabiyye* adlı eseriyle öncülük ettiği Kafiye Ekolü ve Ebû Amr eş-Şeybanî'nin (ö. 213/828) *Kitâbu'l-Cîm* adlı eseriyle öncülük ettiği Alfabetik Ekol bu ekollerin başlıcalarıdır.¹⁰⁸

1.4. Lahn Literatürünün Doğuşu ve Gelişimi

Abbâsîler döneminde Araplar ve Arapça konuşan Acemler arasında hızla yayılan lahn olgusu, i'râbtan soyutlanmış, ibarelerinin çoğunda, cümle diziminde ve diğer bazı nitelikler yönünden fasih Arapçadan farklılaşan ve adına "el-luğatü'l-âmmiyye (avamın dili)" denilen yeni bir dilin ortaya çıkmasına yol açtı. Bu yeni dilin kötü sonuçlarından fasih Arapçayı korumak isteyen dilciler, onun hatalı yönlerini ortaya koyup doğrusunu gösterecek eserler kaleme almaya başladılar. Ancak yürütülen bu telif çalışmaları âmmîcenin yayılışına engel olamamış ve fasih Arapçadan gittikçe uzaklaşan bu dil havas arasında da etkisini iyiden iyiye göstermiştir. Sonunda âmmîceye ait özelliklerin kendisine bulaşmadığı kimse kalmamıştır. Önceleri sadece havas tabakayı muhatap alarak telif edilen lahn konulu eserler herkesi kapsayarak geniş bir kitleyi hedef alır olmuştur. Arap dilbilimciler bu yeni dilin müfredatına âmmî, müvelled, muhdes gibi değişik isimler vermişlerdir.¹⁰⁹

Çölde yaşayan ve gayr-ı Arap topluluklarla temas halinde olmayan saf Araplardan dil malzemesini toplamakla başlayan dili koruma faaliyetleri, bu malzemenin işlenerek sözlüklerde tasnif edilmesiyle devam etmiştir. Bu çalışmalar arasında, sadece toplumda görülen dilin hatalı kullanımlarını konu edinen eserler de yerini almıştır. Sadece hatalı kullanımları ele almasıyla sözlüklerden ayrılan bu eserler "*Lahnü'l-âmmî, Galatâtu'l-avâm, Ma telhanü fîhi'l-âmmî, Islâhu'l-mantık*" vb. isimlerle anılmıştır. Bu eserlerin telif sebebi toplumda görülen lahn olgusunun kaydedilmesi ve bu hataların doğrularını göstermek suretiyle fasih Arapçayı toplumun diline yerleştirmektir.

Aynı zamanda bu eserler halkın günlük dilde kullandığı kelime, terkip, atasözü ve deyimleri kayıt altına alması bakımından bir kültür hazinesi niteliği taşımaktadır. Farklı dönem ve coğrafyalara ait mahalli lehçeleri de bünyesinde barındıran bu eserler söz konusu lehçelerin dolayısıyla bu lehçelerin oluşturduğu Arap dilinin geçirmiş olduğu tarihi süreci anlamamız bakımından önemli ipuçları vermektedir. Dil, toplumun tarihini, yaşam tarzını,

¹⁰⁸ Ahmet Aslan, "Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/3 (1997), 352-356.

¹⁰⁹ en-Nessâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 1/78.

gelenek ve göreneklerini yansıtan bir ayna konumundadır. Dolayısıyla toplumların dillerini aktaran bu gibi eserler aynı zamanda o toplumun kültürünü de bize aktarmış olmaktadır. Şiir, nesir, emsâl ve ahbârdan da şâhitler getiren bu kitaplar, Arap edebiyatının yapıtaşlarından birisini oluşturmaktadır.¹¹⁰

Lahnin önlenmesi amacıyla telif edilen eserler Kisâî ile başlamış ve gelişerek devam etmiştir. Lahn olgusu etrafında teşekkül eden bu literatürü *herhangi bir metot takip edilmeden telif edilenler, her biri kendi içerisinde benzer alt başlıklar oluşturan bâblara ayırma yöntemiyle telif edilenler ve alfabetik sisteme dayalı eserler* olmak üzere üç sınıfta inceleyebiliriz. Günümüze ulaşan lahn konulu ilk eser olarak kabul edilen ve Kisâî'ye nispet edilen *Mâ telhanü fîhi'l- 'avâm* ile Harîfî'ye (ö. 516/1122) ait olan *Dürretü'l-gavvâs fî evhâmi'l-havâs* adlı eser birinci sınıf eserlere örnek olarak gösterilebilir. Zikredilen bu eserlerden kimisi Kisâî gibi şahit getirme konusunda az şahitle iktifa etmiş, hadislerle istişhâd etmemiş ve sadece lahne değinerek konuyu kısa tutmuştur. Harîfî gibi kimi müellifler ise lahnin yanı sıra nahiv, sarf, belagat ve edebiyat gibi değişik konuları da ele alarak konuyu geniş tutmuş ve hadislerden şahit getirme konusunda bir beis görmemiştir.

Birinci gruptaki müelliflerin karmaşık üslubunu terk ederek belli bir sistematığe göre eser veren ikinci grup müellifler ise değişik metotlara dayanarak eserlerini bazı fasıllara ayırmışlar. Bu metotlardan birisi de hareke, harf veya mana bakımından lafızlara sirayet eden bozulmaları esas alan yöntemdir. *Islâhu'l-mantık* da bahse konu sistematik kaleme alınan eserler arasında zikredilebilir. Bu metotla eser veren diğer dilciler İbn Kuteybe (ö. 276/889), Sa'leb (ö. 291/904), ez-Zübeydî (ö. 379/989), İbn Mekkî es-Sıkkîlî (ö. 501/1108) ve el-Cevâlîkî (ö. 540/1145) örnek olarak verilebilir.¹¹¹

Bu metotla kaleme alınan eserlerin ortak özellikleri ise şöyle sıralanabilir:

1. Eserler bölümlere ayrılırken hareket noktası kelimelerin sarf yönünden inşası veya belirli başka esaslardı.
2. Bölümler içerisinde takip ettikleri bir metot yoktu. Yani bölümleri oluşturan alt başlıklar belirli bir düzene göre ilerlemiyordu.
3. Bu eserlerin hitap ettiği kitle sadece avam tabakasıyla sınırlı değildi. Bilakis eserlerin mukaddimelerinden de anlaşıldığı üzere havas denilen kültürlü tabaka da hedef kitle arasındaydı.

¹¹⁰ Ergüven, "Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı", 157-158.

¹¹¹ en-Nessâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 1/80-81.

Sıralanan bu ortak özelliklerinin yanı sıra bu eserler konuyu işleme yöntemi ve konunun uzunluğu bakımından birbirinden farklılaşıyordu. Aynı zamanda yazdıklarına getirdikleri şahitler konusunda da ihtilaf eden bu dilcilerin kimisi şahitlere çok önem verirken kimisi istişhâd konusunda az şahitle iktifa ediyordu.¹¹²

Üçüncü grup dilciler ise eserlerini telif ederken alfabetik yöntemi esas almışlardır. Bu metotla eser kaleme alan dilciler, eserlerini bölümlere ayırma yöntemini terk ederek alfabetik yöntemle eserlerini tasnif etmişlerdir. İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Hasan Tevfik, Reşîd Atiyye ve Muhammed Diyâb bu yöntemle eser veren dilcilere örnek verilebilir.¹¹³

Lahn konulu müstakil eserlerin ilk örneklerini teşkil etmesi bakımından ayrı öneme sahip olan eserleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- Kisâî: *Mâ telhanu fihi 'l-'âmmе*,
- Ferrâ: *el-Behâ (el-Behî)*,
- Ebû Ubeyde (ö. 209/824): *Mâ telhanu fihi 'l-'âmmе*,
- Asmaî: *Mâ yelhanu fihi 'l-'âmmе*.

Zikredilen bu eserlerin müellifleriyle İbnü's-Sikkît arasındaki hoca-talebe ilişkisi de dikkat çekilmesi gereken bir husustur. Nitekim İbnü's-Sikkît, hocalarının bu alanda başlattığı ilmî literatüre onlardan edindiği entelektüel birikimi de katarak *Islâhu 'l-mantık* gibi değerli bir eseri kazandırmıştır.

İbnü's-Sikkît'in çağdaşlarından Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm (ö. 224/838), Ebû Nasr el-Bâhilî (ö. 231/846), Ebû Osmân el-Mâzinî (ö. 249/863) ve Ebû Hâtim es-Sicistânî'nin (ö. 255/869) bu alanda telif ettikleri müstakil eserlerle hızla gelişen lahn literatürü, İbnü's-Sikkît'ten sonra da gelişimini sürdürmüştür. Bu alanda kaleme alınan eserlerle bu olgu etrafında zengin bir entelektüel birikimin oluştuğu gözlenmektedir. İbn Kuteybe, İbn Düreyd, Zübeydî ve Harîrî gibi isimler ise İbnü's-Sikkît'ten sonra bu alanda müstakil eserler telif eden müellifler arasında sayılabilir.¹¹⁴

¹¹² en-Nessâr, *el-Mu'cemu 'l-'Arabî*, 1/87-88.

¹¹³ en-Nessâr, *el-Mu'cemu 'l-'Arabî*, 1/88.

¹¹⁴ Lahn eserlerini derleyen ve haklarında kısa bilgi veren Ramazân 'Abduttevvâb, elli yedi lahn eseri saymıştır. Bk. Ramazân 'Abduttevvâb, *Lahnu 'l-'âmmе ve 't-tatavvuru 'l-lugavî*, s.105-108.

İKİNCİ BÖLÜM
İBNÜ'S-SİKKÎT VE İSLÂHU'L-MANTİK ADLI ESERİ

İKİNCİ BÖLÜM

İBNÜ'S-SİKKÎT VE İSLÂHU'L-MANTIK ADLI ESERİ

1.1. İbnü's-Sikkît'in Dil Tasavvurunun Tarihi Arka Planı

Tam adı Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkît¹¹⁵ olan müellifin doğum tarihi hakkında kaynaklarda net bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak müellifin 244/858 yılında 58 yaşında vefat ettiği kaynaklarda zikredilmektedir.¹¹⁶ Bu bilgiden yola çıkarak onun 186/802 yılı civarlarında doğduğu söylenebilir. Nesebi el-Hûzî olan müellif Fars asıllı dilciler arasında sayılmaktadır. İbnü's-Sikkît'in doğum yerine dair de kaynaklarda bir bilgi bulunmamakla beraber onun Bağdat'ta doğmuş olması muhtemeldir. Nitekim babasıyla birlikte Bağdat sokaklarında halkın çocuklarına ders vererek geçimini sağladığı kaynaklarda zikredilmektedir. İbnü's-Sikkît'in kendisi gibi babası da bir dilciydi. Çokça susan anlamındaki "es-Sikkît" lakabıyla tanınan babası İshak, oğluyla birlikte Ferrâ'nın ders halkalarına katılmıştır.¹¹⁷

O dönemler revaç bulan ilimlerin başında gelen nahiv ilmi aynı zamanda bir geçim kapısı olarak görülüyordu. Bu sebeple İbnü's-Sikkît geçim sıkıntısı çekmeye başladıktan sonra nahiv ilmini öğrenmeye yönelmiş hatta bu yönelişinde babası İshak'ın haccettiği sırada bu ilmi öğrenmesi için kendisine dua ettiğini aktarmıştır. Nahiv ilmini öğrendikten sonra zamanın önde gelen devlet adamlarından Abdullah b. Tahir'in katipliğini yapan Bişr ve İbrahim adında iki kardeşin çocuklarına maaş karşılığı özel ders vermeye başlamıştır. Daha sonra Mütevekil'in (ö. 247/861) halifeliği esnasında zamanın başkenti olan Sâmerâ'ya giden İbnü's-Sikkît, orada Abbâsî vezirlerinden Yahyâ b. Hâkan'ın (ö. 263/877) ilgisini

¹¹⁵ el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 1/20; ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 202; Ebû Ubeydullah Muhammed b. İmran b. Musa Merzûbani, *Nurü'l-kabes el-muhtasar mine'l-Muktebes*, thk. Ebü'l-Mehasin Yusuf b. Ahmed b. Mahmud Hafız el-Yağmuri- Rudolf Sellheim (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1964), 319; Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Muhammed İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1997), 98; Ebu'l-Mehâsin el-Mufaddal b. Muhammed et-Tenûhî, *Târîhu'l-ulemâ en-nahviyyîn*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Kahire: Hece, 1992), 201; el-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2002, 16/397; el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibba*, 138; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 1993, 6/2840; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 1982, 4/56; İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1900, 6/395; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman Zehebî, *el-İber fi haberi men gaber*, thk. Ebû Hacer Muhammed Zaglul (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 1/349; Fuad Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi (el-Luga)*, çev. Arafat Mustafa (Riyad: İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye Üniversitesi, 1988), 1/226-227.

¹¹⁶ el-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2002, 16/397; Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asakir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbüddin Ebi Said Ömer b. Garame el-Amri (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995), 74/157; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 1993; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1982, 4/59.

¹¹⁷ el-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2002, 16/397; Asakir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, 74/152; el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibba*, 139; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 1993, 6/2840; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 1982, 4/57; İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1900, 6/398.

çekmiş ve onu halifenin yakınında tutan Yahyâ b. Hâkan halifenin çocuklarına müeddiplik yapması için ona maaş bağlamıştır.¹¹⁸

Hârun Reşîd'in hilafeti (h. 170-193) sırasında doğan ve Mütevekkil döneminde (h. 232-247) katledilen İbnü's-Sikkît'in yaşadığı dönemde hilafet makamına sırasıyla Hârun Reşîd, Emîn (ö. 198/813), Me'mûn (ö. 218/833), Mu'tasım (ö. 227/842), Vâsık (ö. 232/847) ve Mütevekkil olmak üzere altı halife geçmiştir. Müellifin, halife Mütevekkil'in emriyle linç edilerek katledildiği pek çok kaynakta rivayet edilmektedir.¹¹⁹

Bağdat dilcilerinden olan İbnü's-Sikkît, Kûfe mektebine mensup bir dilciydi.¹²⁰ Kur'ân ve dil ilimlerinin yanı sıra şiir konusunda da bilgili birisiydi. Güvenilir bir râvi olan İbnü's-Sikkît, ilminin çoğunu semâ' yoluyla edinmiş başta nahiv ve şiir divanlarının derlenmesi olmak üzere dil ilimleri üzerine eserler vermiş velut bir müelliftir. *Dîvânu Tarâfe b. el-Abd*, *Dîvânu Urve b. el-Verd*, *Dîvânu Kays b. el-Hatîm* gibi birçok şiir divanının da şârihi olan İbnü's-Sikkît, halife Mütevekkil'in huzurunda gerçekleştirilen edebî ve ilmî meclislere katılmış bunun yanı sıra halifenin çocuklarına hocalık yapmıştır.¹²¹

Abbâsîler döneminde ilmî hayatın kalbini oluşturan esas yer başkent Bağdat olmuştur. Abbâsîler tarihinde ilmi açıdan büyük gelişmelere sahne olan Bağdat, müellifin ömrünün büyük bir bölümünü geçirip ilk tahsilini aldığı şehir olması bakımından önemlidir. Abbâsîlerin ikinci halifesi Mansûr tarafından kurulan ve 149/766 yılında inşası tamamlanan Bağdat,¹²² kurulduğu yıllardan itibaren hızla gelişmiş, artan ticari faaliyetlerle refah seviyesi artmış, bu durum ilmin, edebiyatın ve sanatın ciddi gelişmeler kaydetmesine imkân tanımıştır. Özellikle halifenin ve büyük devlet adamlarının himaye ve desteklerini arkalarında hisseden ilim adamları ve sanatkârlar kendilerine sunulan bu verimli ortamı iyi değerlendirerek çok büyük eserlere imza atmışlardır.

Abbâsîlerin özellikle birinci asrında Bağdat, ilimlerin birbirlerinden ayrılarak müstakil bir yapıya kavuştuğu, bilimsel faaliyetlerin sistematik bir yöntemle yürütüldüğü

¹¹⁸ el-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2002, 16/397.

¹¹⁹ ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 202; Asakir, *Târîhu Medîneti Dîmaşk*, 74/150; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, 1993, 6/2841; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1982, 4/59.

¹²⁰ Sezgin, *Tarihü't-Türasi'l-Arabi*, 1/227.

¹²¹ Merzûbani, *Nurü'l-kabes*, 319-320; Asakir, *Târîhu Medîneti Dîmaşk*, 74/156; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1982, 4/62-63; İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1900, 6/399.

¹²² Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir Belazürî, *Fütuhu'l-büldan*. (Beirut: Dâru'l-Hilâl, 1988), 289.

bir bilim merkezi haline gelmiştir. Bilimsel faaliyetlerin altın çağını yaşadığı bu dönemde ilimlerin dini ve yabancı ilimler olarak genel bir ayrıma tabi tutulduğu görülmektedir.¹²³

Birinci Abbâsî Dönemi pek çok köklü medeniyeti bünyesinde barındıran kültürel ve bilimsel bir devrime şahitlik etmiştir. Abbâsî devleti birçok farklı etnik unsuru bir araya getirerek ortak bir kültür mirasını aşama aşama gerçekleştirmiştir. Bu kültürün en büyük ve en önemli paydaşlarından birisi de Fars unsurdu. Devlet kademelerinde yüksek makamlara gelen Fars asıllı vezir ve katipler eliyle Fars kültürü Abbasi topraklarında geniş bir yayılım göstermiştir. Fars asıllı alimler İslam medeniyetinde pek çok sahada kalem oynatarak bu alanlarda ciddi gelişmelerin yaşanmasına önayak olmuşlardır. Hatta İbn Haldun'a göre bu dönemin ilim adamlarının çoğunu gayr-ı Arap alimler oluşturuyordu.¹²⁴ İbnü's-Sikkît'in de Fars asıllı olması bu kanıyı doğrular niteliktedir.

Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) ile tedvinine başlanan tefsir ilmi, bu dönemde müstakil bir disiplin haline gelerek Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815), Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-27) ve Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) gibi müfessirlerle gelişimine devam etmiştir. H. II. yüzyıla gelindiğinde Arap dilbilimindeki ekolleşme faaliyetleri tefsire yeni bir üslup kazandırmıştır. Buna göre yazılan tefsirlerin merkezinde dilsel açıklamalar yer almaya başlamıştır. “Garîbu'l-Kur'ân”, “Meâni'l-Kur'ân”, “Müşkilü'l-Kur'ân” ve “Mecâzü'l-Kur'ân” benzeri başlıklar altında o dönemin meşhur dildileri olan Kisâî, Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm, İbn Kuteybe, ez-Zeccâc (ö. 311/923) ve Nehhâs (ö. 338/950) gibi alimler eserler kaleme almışlardır.¹²⁵ Zikredilen dilbilimcilerin çoğu ile müellifimiz arasındaki hoca-talebe ilişkisi ve müellifin de hocaları gibi Kur'ân-ı Kerîm'in dolayısıyla Arap dilinin korunması adına faaliyetlerde bulunması bu dönemin dilbilim geleneği hakkında bir fikir vermesi açısından önemlidir. Nitekim Kur'ân ve hadislerdeki garib kelimelerin beyan edilmesi amacıyla başlayan bu ilmî faaliyetler, Arap diline ve sonuçta Kur'ân tilavetine kadar sirayet eden lahn tehdidinden dili korumak amacıyla sürdürülmüştür.¹²⁶

Yine bu dönemde Mu'tezilî düşüncenin Bağdat kolunu temsil eden Bişr b. Mu'temir (ö. 210/825), Ebû Mûsâ el-Murdâr (ö. 226/841), Ahmed b. Ebû Duâd (ö.

¹²³ Nahide Bozkurt, *Abbâsîler* (Ankara: TDV Yayınları, 2021), 195.

¹²⁴ Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun el-Hadrami el-Magribi, *Târîhu İbn Haldun = Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtede ve'l-haber fî eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber*, thk. Halil Şehhade (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1988), 1/747; Muhammed Abdülmün'im Hafaci, *el-Âdâbü'l-Arabiyye fî'l-asri'l-Abbasi el-evvel* (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1992), 45.

¹²⁵ Bozkurt, *Abbâsîler*, 198-199.

¹²⁶ Gündüzöz, “Arap Sözlük Bilimi”, 33.

240/854), Sümâme b. Eşres (ö. 213/828), Ca'fer b. Harb (ö. 236/850), Ca'fer b. Mübeşşir (ö. 234/848-49), İskâfî (ö. 240/854), Hayyât (ö. 300/913) ve Kâ'bî (ö. 319/931) gibi âlimler Mu'tezilî düşüncüyü teoriden çıkararak devletin resmi mezhebi yapmakla pratiğe aktarmayı başarmışlardır. Bu gelişme sonucu siyasî ve ilmî çevrenin gündemine oturan "Halku'l-Kur'ân Meselesi" ve "Mihne Olayı" Mu'tezilî düşüncüyü devletin resmi mezhebi ilan eden Me'mûn döneminde başlamış ve Mütevvekil'in hilafete gelmesiyle eski gücünü kaybetmiştir.¹²⁷

İbnü's-Sikkât'ın Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'e beslediği muhabbet bilinen bir gerçektir. Bu hareketle müellifin Bağdat Mu'tezilesi ile olan organik bağını anlayabiliriz.¹²⁸ Çünkü Bağdat Mu'tezilesi Şia'ya meyleden bir karaktere sahipti. En azından Hz. Ali'nin efdaliyeti meselesinde aynı fikirleri paylaşıyorlardı.¹²⁹ Nitekim Mu'tezilî düşüncüyü resmi mezhep haline getiren Me'mûn'un, Ali Rıza b. Musa Kazım'ı kendisinden sonra veliaht tayin ettiği bilinmektedir. Bu gelişme de Mu'tezile ile Şia arasındaki bağa işaret etmektedir.¹³⁰

Bağdat, tercüme faaliyetleriyle Doğu ile Batı'nın ilmi birikimini kendisinde mezceden bir merkez haline gelmesiyle de İslam medeniyet tarihinde önemli bir yere sahiptir. Özellikle Hârûn Reşîd döneminde halifenin ve Bermekîler'in teşvikiyle Cündişapur Akademisi'ndeki Süryânîler, Hintliler, Harranlılar ve Nabatîler Bağdat'taki tercüme faaliyetlerine katılarak Yunanca, Pehlevîce, Latince, Sanskritçe, Nabatîce ve Süryânîce yazılmış birçok eseri Arapça'ya çevirmişlerdir. Böylece Arapça sadece Kur'ân ve şiir dili olmaktan çıkarak diğer pozitif bilimlerin de dili haline geldi.¹³¹ Yürütülen bu tercüme faaliyetlerinin de Arap dilini lahn tehlikesinden koruma amacıyla yürütülen çalışmaların önemini arttırdığı söylenebilir. Nitekim çoğunluğu Arap olmayan milletlere mensup mütercimlerin fasih dili öğrenmeleri, doğru bir tercüme yapmalarını temin etmesi bakımından önemlidir.

Hârûn Reşîd zamanında gelişen bilimsel toplantılar bu dönemin ilmi gelişmişliğini göstermesi açısından önemlidir. Halifelerin, vezirlerin veya büyük devlet adamlarının huzurunda gerçekleştirilen bu toplantılara farklı fikir ve etnik yapıya sahip farklı alanlarda

¹²⁷ Bozkurt, *Abbâsiler*, 208-209.

¹²⁸ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 1982, 4/60.

¹²⁹ et-Tenûhî, *Târîhu'l-Ulemâ*, 201; Asakir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 74/150; İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1900, 6/395.

¹³⁰ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahri fi'l-âdâbi's-sultaniyye ve'd-düvelü'l-İslâmiyye*, 217-218.

¹³¹ Tercüme faaliyetleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk.: Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-IV* (Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2021), 498-507.

uzman bilim insanları davet edilir ve samimi ortam oluşturularak münazara etmeleri istenirdi. Bu meclislerde kâinat, zuhur, kıdem, ispat, nefiy, hareket, sükûn gibi teolojik konuların yanında aşk, şiir, nahiv gibi değişik konular gündeme alınırdı.¹³² Hârun Reşîd ile gelişmeye başlayan bu bilimsel toplantılar Me'mûn zamanında da devam etmiştir. Hatta onun Bağdat'a gelir gelmez yaptığı ilk faaliyetin alim ve fakihlerin ileri gelenlerini huzurunda toplamak olduğu rivayet edilir.¹³³ İbnü's-Sikkât'in, devlet adamlarının düzenlediği bu ilmî meclislere katıldığı kaynaklarda aktarılmaktadır.¹³⁴

Sîbeveyhi (ö. 180/796), Müberred (ö. 286/900) ve Zeccâc (311/923) gibi dilcilerin başını çektiği Basra dil ekolü ile müellifin mensup olduğu, Kisâî (ö. 189/805) ve Ferrâ'nın (ö. 207/823) öncülüğünde teşekkül eden Kûfe dil ekolü bu dönemde oluşmuş ve pek çok dilcinin yetişmesini sağlamıştır. Arap nesri de İbnü'l-Mukaffa' (ö. 142/759), Câhiz ve İbn Kuteybe ile altın çağını yaşamıştır. Arap şiirinde üslûp, vezin ve anlam konularında yeni prensip ve kuralların ortaya konulduğu bu dönemin öne çıkan şairleri arasında şu isimler zikredilebilir: Ebû Nüvâs (ö. 198/813), Ebû Temmâm (ö. 231/846), Buhtürî (ö. 284/897) ve İbnü'r-Rûmî (ö. 283/896).

Babasından aldığı ilk eğitimle ilmî tahsiline başlayan İbnü's-Sikkât, Kûfe ve Basra dil ekollerine mensup hocalardan dersler alarak yaşadığı dönemde ön plana çıkmış pek çok dilbilimciden istifade etmiştir. Kûfe dil okulunun dördüncü tabakasında yer alan müellif, Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 205/820),¹³⁵ Kutrub (ö. 206/821),¹³⁶ Ferrâ (ö. 207/822),¹³⁷ Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824),¹³⁸ Asmaî (ö. 216/831)¹³⁹ ve İbnü'l-A'râbî'den (ö. 231/846)¹⁴⁰ dersler almıştır. Sayılan bu dilbilimcilerle İbnü's-Sikkât arasındaki hoca-talebe ilişkisi ve bu durumun *İslâhu'l-mantık*'a yansıyan tarafı hakkında şunlar söylenebilir:

¹³² Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'udi, *Mürücü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher (fî tühafi'l-eşrâf mine'l-mülük ve ehli'd-dirâyât)* (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 3/306.

¹³³ Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ebî Tâhir İbn Tayfûr, *Târihu (Kitabu) Bağdad*, thk. İzzet el-Attar el-Hüseyni (Kahire: Mektebetu Neşri's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1949), 36.

¹³⁴ ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 203; Asakir, *Târihu Medîneti Dimaşk*, 74/154; İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1900, 6/397-398.

¹³⁵ Asakir, *Târihu Medîneti Dimaşk*, 74/150; el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibba*, 138; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, 1993, 6/2840; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1982, 4/57; İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1900, 6/395; Zehebî, *El-İber*, 1/349; Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halil b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh Safedî, *el-Vafi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnaut - Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2000), 8/276.

¹³⁶ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, 1993, 6/2646.

¹³⁷ el-Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 2002, 16/397.

¹³⁸ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, 1993, 6/2840.

¹³⁹ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 96.

¹⁴⁰ el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 1/20; el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibba*, 138.

Nahvi Ebû Amr b. el-Alâ' (ö. 154/771), şiiri ise Ebû'l-Abbâs Mufaddal b. ed-Dabbî el-Kûfî (ö. 178/794) gibi Kûfe mektebinin en tanınmış üstatlarından öğrenen Ebû Amr eş-Şeybânî, Kûfe'ye gidip gelen bedevîlerden dil malzemesi toplayarak bu malzemenin aktarılmasını sağlamıştır. Ebû Amr eş-Şeybânî, derlediği dil malzemesi ve şiirlerle "râviye" (büyük râvi) unvanını almış ve hayatının ilk dönemlerinde Arap kabile şairlerinin şiirlerinden meydana gelen önemli bir mecmua telif etmiştir. Yazdığı her cildini Kûfe Mescidi Kütüphanesi'ne koyduğu, *Kitâbü Eş'âri'l-kabâ'il* diye anılan ve günümüze kadar ulaşmayan bu büyük eser, her birine ayrı bir cilt (mishaf) tahsis ettiği seksenden fazla kabilenin şiirlerini ihtiva ediyordu. Daha sonra eski Arap şiirini tedvin edenlerin büyük ölçüde faydalandığı bu şiirler, Câhiliye devriyle hicrî II. yüzyıl ortalarına kadarki dönemi kapsıyordu. Onun günümüze ulaşan *Kitâbü'l-Cîm* adlı eseri ise Arap dilinin ilk sistematik sözlüğü kabul edilir. Bu eser bol miktarda şiir, şair ismi, kelime ve tabiri muhtevasında barındırmaktadır.¹⁴¹ Ebû Amr'ın bu eserlerine atıfta bulunmasa da *Islâhu'l-mantık*'ın pek çok yerinde hocasından rivayette bulunan İbnü's-Sikkît onun hakkında şöyle der:

*"Ebû Amr 118 yaşında vefat etti. Vefatına kadar eserlerini kendisi yazardı. Ben daha küçük yaşta iken Ebû Amr'dan ödünç kitaplar alırdım. Böylece onun ilminden istifade eder ve aldığım bilgileri kaydederdim."*¹⁴²

Nahiv ve dil alanında Sîbeveyhi'den, kelimî konularda ise en-Nazzâm'dan (ö. 231/845) ders alan Kutrub ise İbnü's-Sikkît'e bir süre ders vermiştir. Ancak İbnü's-Sikkît daha sonra hocasının dil alanındaki bilgilerinin yanlış olduğunu belirtir ve söz konusu bilgileri yalan olarak niteler. Müellif, ondan bir şey aktarmayı uygun görmediğini belirtmiştir.¹⁴³

Halîl b. Ahmed, Yûnus b. Habîb (ö. 182/798), Ebû Ca'fer er-Ruâsî (ö. 187/803) gibi meşhur dilcilerden ders alan İbnü's-Sikkît'in hocası Ferrâ'nın ise 144/761 yılında Kûfe'de doğduğu aktarılmaktadır. Hocası Ruâsî'nin tavsiyesine uyarak Mehdî-Billâh devrinde (775-785) Bağdat'a giden Ferrâ, Kisâî ile yaptığı ilmî tartışma sonrası Kisâî'nin takdirini kazanmış ve en gözde öğrencilerinden biri olmuştur. Hocasının vefatından sonra ise onun

¹⁴¹ Hulusi Kılıç, "Ebû Amr eş-Şeybânî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994), 10/98-99.

¹⁴² Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, 1993, 2/625.

¹⁴³ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, 1993, 6/2646; Ebû'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vuât fi tabakati'l-lugaviyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim (Lübnan: Mektebetü'l-Asriyye, 1979), 1/243; Muharrem Çelebi, "Kutrub", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2002), 26/494-495.

ders halkasına hoca olarak getirtilmiştir. Bundan sonra Ferrâ'nın ünü hocasını geçmiş ve “*Kûfiyyûnun en üstünü ve en âlimi*” olarak nitelenir olmuştur. Ferrâ, her ne kadar Kûfe mektebine mensup olsa da Basriyyûn'dan doğru olarak kabul ettiği görüşleri alır ve savunurdu.¹⁴⁴ Lahn konusunda hocası Kisâî gibi müstakil bir eser telif eden Ferrâ, *Islâhu'l-mantik*'ta en çok adı geçen dilbilimcilerdendir. Müellif eserinde, özellikle gramere dair konularda hocasından çokça rivayette bulunur.

Basra mektebinin önde gelen âlimleri Halef el-Ahmer (ö. 180/796), Ebû Zeyd Saîd b. Evs b. Sâbit el-Ensârî (ö. 215/830) ve Asmaî 'den, ayrıca Ebû Amr b. Alâ, Ebû Ömer Îsâ b. Ömer b. Abdillâh es-Sekafî el-Basrî en-Nahvî (ö. 149/766), Yûnus b. Habîb, Ahfeş el-Ekber'den (ö. 177/793) ders alan Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ da İbnü's-Sikkît'in hocaları arasındadır. Câhız, “*Yeryüzünde Harici olsun Sünni olsun hiç kimse ilimlerin tümünde Ma'mer'den daha bilgili değildir.*” diyerek onun ilmi açıdan seviyesine vurgu yapmıştır.¹⁴⁵ Basralı olması hasebiyle çöle ve bedevîlere yakın olan Ma'mer, Câhiliye devrine ve İslâmiyet'in ilk iki asrına ait eyyâm ve ahbârın büyük bir kısmını eserleriyle sonraki dönemlere intikal ettirmeyi başarmıştır.¹⁴⁶ Söz konusu dil malzemesinin öğrencileri aracılıyla günümüze ulaştığı düşünülürse, İbnü's-Sikkît'in eserinde çokça zikrettiği bu hocasından bolca istifade ettiği söylenebilir.

Ebû Amr b. Alâ, Îsâ b. Ömer es-Sekafî, Halîl b. Ahmed ve Halef el-Ahmer gibi Basra dil ekolünün en önemli simalarının yanı sıra İmam Şâfî'nin de (ö. 204/820) talebeliğini yapan Asmaî, bedevîlerin arasında dolaşarak şiir, gramer ve lügat konusunda onlardan bilgi toplamıştır. Aynı zamanında Hârûn Reşîd'in yakınlığını kazanmış ve oğlu Emîn'e hocalık yapmıştır. Onun en meşhur eserlerinden birisi de Câhiliye, Muhadramûn ve İslâmî devir şairlerinin şiirlerinden bir kısmını derlediği *el-Asma'ıyyât* adlı antolojidir.¹⁴⁷ Eserinde en fazla Asmaî'den rivayette bulunan müellif, onun bu antolojisine değinmese de istişhâd ettiği şiirlerin çoğunu bu eserden rivayet ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim eserde, kendisinden şiir rivayet edilen dilbilimci râvilerin başında Asmaî gelmektedir.

¹⁴⁴ ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 131; Zülfikar Tüccar, “Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995), 12/406-408.

¹⁴⁵ ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 175.

¹⁴⁶ Süleyman Tülücü, “Ma'mer b. Müsennâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003), 27/551-552.

¹⁴⁷ Süleyman Tülücü, “Asmaî”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991), 3/499-500.

Zeccacî'nin *Mecalisü'l-ûlema* adlı eserinde Ahmed b. Yahya'dan aktardığına göre İbnü's-Sikkât alimlere soru sorma konusunda girişken ve cesur davranırdı. Yine ondan aktarıldığına göre İbnü'l-A'râbî'nin ilim meclislerinden birinde İbnü's-Sikkât cüretkar bir tavırla hocasını düzeltmek isteyince hocası onu sert bir üslupla azarlamış daha sonra hatasını anlayan İbnü's-Sikkât sessiz kalmış ve hocası onu affetmiştir. Bu olaydan sonra İbnü's-Sikkât istediği zaman hocasının yanına girip ondan istediği kadar ders okuyabilmiştir. Ders okuma ve soru sorma konusunda onu hiçbir şekilde engellemeyen hocası ve onun ilim meclisi hakkında İbnü's-Sikkât şunları söyler: "*İbnü'l-A'râbî'nin o meclisi ne kadar da bereketliydi.*"¹⁴⁸

İbnü's-Sikkât hem Ebû Amr, Ferrâ ve İbnü'l-A'râbî gibi Kûfe ekolünün önde gelen isimlerinden hem de Ebû Ubeyde, Asmaî ve Kutrub gibi Basrî ekole mensup hocalardan dersler almıştır. Bu durum müellifin ilmi konuda mezhebî taassuptan uzak olduğuna dair ipuçları vermektedir. Aynı zamanda İbnü's-Sikkât'ın, Kûfe ekolüne mensup olmasına rağmen Basrîlerden doğru bulduğu görüşleri savunan ve böylece Bağdat ekolünün kurucularından biri olarak gösterilen Ferrâ'nın da öğrencisi olması bu görüşü destekleyen bir delil olarak görülebilir. İbnü's-Sikkât'ın her iki ekolün önde gelen isimlerinden istifade etmesi ve eserinde söz konusu dilbilimcilerden rivayetlerde bulunması her iki ekolden farklı görüşlerin mezcedildiği bir eser ortaya koymasında etkili olduğu söylenebilir.

İbnü's-Sikkât'ın Bağdat'a gelen bedevîlerin fasih olanlarından dil malzemesini toplama çabası ve yine bu amaçla çöle yaptığı seyahatler hocalarının İbnü's-Sikkât'ın entelektüel gelişimi üzerinde bıraktıkları izleri gösterir niteliktedir. Nitekim hocası Ebu Amr, Arap kabilelerini dolaşarak onlardaki dile dair malzemeyi kayıt altına almış ve topladığı seksen küsur kabileye mensup şairlerin divanlarını Kûfe Mescidi'ne hibe etmiştir.¹⁴⁹ Yine hocası Asmaî, *el-Asma'ıyyât* adlı eserinde çoğunluğunu Câhiliye devri şairlerinin oluşturduğu birçok şaire ait şiirleri toplamıştır.

¹⁴⁸ Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. İshak Zeccaci, *Mecalisü'l-ulema*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1983), 37.

¹⁴⁹ el-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2002, 7/340.

Kaynaklarda İbnü's-Sikkât'in hocaları arasında zikredilen diğer alimler ise şunlardır: Ebû Nasr Sâhibu'l-Asmaî (ö. 231/845),¹⁵⁰ el-Esrem (ö.232/846),¹⁵¹ Ebû'l-Hasan el-Lihyânî (ö. 207/822),¹⁵² Nasrân el-Hurasânî (ö. ?)¹⁵³ ve İbn Necdî (ö. 266/879).¹⁵⁴

İbnü's-Sikkât'in çağdaşı olan dilbilimciler arasında Ebû Ubeyde el-Kasım b. Sellâm (ö. 224/838), Ebû Osman el-Mâzinî (ö. 248/862) ve Sa'leb (ö.291/904) sayılabilir. Müellif, zikri geçen bu dilcilerle dostluk kurmuş ve çeşitli münazaralarda bulunmuştur.¹⁵⁵

İbnü's-Sikkât'ten ders alarak onun ilmi birikiminden faydalanan pek çok isim kaynaklarda zikredilmiştir. Bu isimlerden bazıları şöyle sıralanabilir: Ebû 'İkrime ed-Dabbî (ö. 250/864), Ebû Saîd es-Sükkerî (ö. 275/888), Abdullah b. Rüstüm (ö. ?), Meymûn b. Harun el-Kâtip (ö. 297/910), Ahmed b. Ferec el-Mukri'(ö. 311/923), Muhammed b. Aclân el-İhbârî (ö. ?),¹⁵⁶ ed-Dîneverî (ö. 283/896),¹⁵⁷ el-Mufaddal b. Seleme b. Âsım (ö. 310/922),¹⁵⁸ el-Harrânî (ö. 295/908),¹⁵⁹ el-Hazenbel (ö. ?),¹⁶⁰ Muhammed b. Ferec el-Mukri' (ö. 303/915),¹⁶¹ Davut b. el-Heysen (ö. 316/928)¹⁶² ve el-Bendenîcî (ö. 284/898).¹⁶³

İbnü's-Sikkât, hocalarından edindiği ilmî birikimin ve çöllerine yaptığı ilmî yolculukların neticesinde Arap dilbilimi alanında pek çok eser kaleme almıştır. Dil malzemesi olarak topladığı divanların tedviniyle yetinmeyen İbnü's-Sikkât aynı zamanda bu divanların bir kısmını da şerh etmiştir. İbnü's-Sikkât'in *İslâhu'l-mantık*'tan sonra Arap dilbilim geleneğinde önemli etkileri olan *Kitâbu'l-Elfâz* adlı eseri, çeşitli mevzulardan bahseden konulu sözlükçülük çalışmasıdır.¹⁶⁴ Bu eserin *İslâhu'l-mantık*'tan sonra telif

¹⁵⁰ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, 1993, 1/227.

¹⁵¹ el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibba*, 127-128.

¹⁵² el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 1/20.

¹⁵³ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 97; el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibba*, 140.

¹⁵⁴ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 96.

¹⁵⁵ ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 203; el-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2002, 14/392; Asakir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, 74/154; el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibba*, 143; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, 1993, 2/761; İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1900, 6/397-398.

¹⁵⁶ Asakir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, 74/150.

¹⁵⁷ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, 1993, 1/258; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 1982, 1/76; es-Süyûtî, *Bugyetü'l-Vuât*, 1/306.

¹⁵⁸ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, 1993, 6/2709.

¹⁵⁹ el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 1/21.

¹⁶⁰ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1982, 1/374.

¹⁶¹ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, 1993, 6/2841.

¹⁶² Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, 1993, 3/1283.

¹⁶³ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, 1993, 6/2844.

¹⁶⁴ Sezgin, *Tarihü't-Türasi'l-Arabi*, 1/233.

edilmiş olma ihtimali yüksektir. Nitekim bu eser konularının tasnifi bakımından *Islâhu'l-mantik*'a nispetle daha düzenli bir görüntüye sahiptir.

Ezdâda dair eser veren müelliflerden birisi olan İbnü's-Sikkât'in, *el-Ezdâd* adlı eserinde zikrettiği maddeler ile Asmaî'nin *Kitâbu'l-Ezdâd*'ında zikrettiği maddeler ve izahları arasında çok büyük benzerlikler mevcuttur. Eserde maddeler herhangi bir sıralamaya tabi tutulmaksızın verilmiştir. Şevâhid bakımından oldukça zengin bir kitaptır. Eserde Asmaî, Ebû Ubeyde ve diğer müelliflerden nakiller yapılmaktadır.¹⁶⁵ Bu eser, August Haffner tarafından Selâsetu Kutubin fi'l-Ezdâd içerisinde Beyrut'ta 1912 yılında yayımlanmıştır. *Islâhu'l-mantik*'ta da ezdâda dair açıklamalara ve ezdâd lafızlara yer verilir.

Bünyelerinde harf dönüşümleri bulunan veya farklı harflerin birbiri yerine kullanılabilirdiği Arapça kelimelere dair bir sözlük olan *el-Kalbü ve'l-ibdâl* adlı eser de İbnü's-Sikkât'in kaleme aldığı eserlerdendir. August Haffner eseri önce 1903'te Beyrut'ta, daha sonra *Texte zur Arabischen Lexikographie* adlı eserinin içinde yayımlamıştır. Bu çalışmanın *el-Kenzü'l-lugavî fi'l-lisâni'l-'Arabî* ismiyle Kahire'de tıpkıbasımı yapılmış, daha sonra *el-İbdâl* adıyla Muhammed Hüseyin Şeref tarafından 1978'de neşredilmiştir.¹⁶⁶ İştîkâk, ibdâl ve i'lâl konularını müstakil olarak ele alan bu eserde olduğu gibi *Islâhu'l-mantik*'ta da söz konusu mevzulara genişçe yer verilmiştir.

el-Maksûr ve'l-memdûd ise müellifin maksûr ve memdûd isimlerle, munsarif ve gayri munsarif kelimelere dair kaleme aldığı bir eserdir. Bu eseri Muhammed Sait, Medine'de Arif Hikmet Kütüphanesi'nde bulunan el yazmasını tahkik ederek 1985'te Mısır'da yayımlamıştır.¹⁶⁷ Maksûr ve memdûd kelimelere *Islâhu'l-mantik*'ta da rastlanır.

Kaynaklarda İbnü's-Sikkât'e nispet edilen diğer eserlerin bazılarını şöyle sıralayabiliriz: *Kitâbü'l-Ecnâs*, *Me'ttefeka Lafzuhû ve'htelefe ma'nâhû*, *el-Emsâl*, *ed-Du'â*, *Halku'l-insân*, *el-Fark*, *el-Vühûş*, *el-İbil*, *el-Haşerât*, *et-Tayr*, *en-Nebât ve's-şecer*, *es-Serc ve'l-licâm*, *el-Envâ*, *el-Eyyâm ve'l-Leyâlî*, *el-Müzekker ve'l-Müennes*, *Kitâbü'l-Bahs*, *Fa'ale ve ef'ale*, *el-Esvât*, *et-Tevsiatü fi Kelâmi'l-Arab*, *en-Nevâdir*, *Me'âni's-şi'r*

¹⁶⁵ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 99; Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbîlî İbn Hayr, *Fehresetu İbn Hayr el-Emevi el-İşbîlî*, thk. Muhammed Fuad Mansur (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 341; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l- udebâ*, 1993, 6/2841; İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1900, 6/400; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1982, 4/61.

¹⁶⁶ el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 1/20; İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 98; İbn Hayr, *Fehrese*, 340; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l- udebâ*, 1993, 6/2841; Sezgin, *Tarihü't-Türasi'l-Arabî*, 1/235.

¹⁶⁷ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 99.

*el-Kebîr, Me'âni's-şi'r es-sağîr, Serikâtü's-şu'arâ' ve me'ttefekû' aleyh, ez-Zeberrüc, Kitâbu'l-Eradîn ve'l-Cibâl ve'l-Evdiye, et-Tasğîr, Ebyâtu'l-Me'âni ve el-Ensâb.*¹⁶⁸

Buraya kadar sayılan eserlerin çoğu adete *Islâhu'l-mantık*'ı oluşturan büyük bir mozaikün küçük taşları gibidir. Nitekim müellif, müstakil başlıklarla farklı eserlerinde ele aldığı pek çok konuyu *Islâhu'l-mantık*'ta bir bütün olarak lahn bağlamında tekrar bir araya getirmiştir. Ancak söz konusu eserlerin yazım tarihleri bilinmediğinden hangisinin önce hangisinin sonra telif edildiği hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Bu yüzden yukarıda ulaştığımız sonucun dayanağı araştırma sürecimizde hasıl olan bir tahmindir.

İbnü's-Sikkît hem Câhiliye hem Muhadram hem de İslamî dönemde yaşamış olan birçok şairin şiirlerini divanlarda toplamış ve bir kısmını şerh etmiştir. Bu divanlardan bir kısmı şöyle sıralanabilir: *Dîvânu 'Urve b. el-Verd, Dîvânu'l- Hutay'e, Dîvânu'l-Hansâ', Dîvânu Müzerrid b. Dirâr, Dîvânu Tarafe b. el-' Abd, Dîvânu'n-Nâbiğa ez-Zubyânî.*¹⁶⁹

İbnü's-Sikkît'in tertip ettiği fakat günümüze ulaşmayan diğer divanlar ise şunlardır:

*Dîvânu'l-A'şâ, Dîvânu İmrîi'l-Kays, Dîvânu Bişr b. Ebî Hâzım, Dîvânu Zuheyr b. Ebî Sulmâ, Dîvânu Lebîd b. Rabî'a, Dîvânu Muhelhil b. Rabî'a, Dîvânu Temîm b. Mukbil, Dîvânu'l-'Abbâs b. Mirdas, Dîvânu'n-Nâbiğati'l-Ca'dî, Dîvânu Humeyd b. Sevr, Dîvânu'l-Kumeyt, Dîvânu Ebi'n-Necm el-'İclî.*¹⁷⁰

İbnü's-Sikkît'in eserde, şiirleriyle istişhâd edilen en önemli Arap şairlerinin çoğunun divanlarına haiz olması eserin oluşum sürecine dair fikir edinmemiz açısından önem arz etmektedir. Nitekim İbnü's-Sikkît, hocalarından ve farklı kabilelere mensup râvilerden elde ettiği bu zengin dil malzemesini tasnif ederek eserinde işlemiştir.

İbnü's-Sikkît, şair kişiliğiyle ön plana çıkmaya da kendisine nispet edilen şiirler tabakât yazarları tarafından kaynaklarda kaydedilmiştir. Örneğin halifenin çocuklarından Mu'tez'e ders verdiği sırada Mu'tez'in ayağı takılıp düşünce irticalen iki beyitlik şu hikmetli şiiri söyler:¹⁷¹

وَأَيُّنَ يُصَابُ الْمَرْءُ مِنْ عَثْرَةِ الرَّجُلِ

يُصَابُ الْفَتَى مِنْ عَثْرَةِ بِلْسَانِهِ

¹⁶⁸ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l- udebâ'*, 1993, 6/2841; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1982, 4/61-62; İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1900, 6/400; Sezgin, *Tarihü't-Türasi'l-Arabi*, 1/238.

¹⁶⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 192.

¹⁷⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 192.

¹⁷¹ Merzübani, *Nurü'l-kabes*, 319-320; Asakir, *Târihu Medîneti Dimaşk*, 74/156; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1982, 4/62-63; İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1900, 6/399.

وَعَثْرَتُهُ فِي الْقَوْلِ تُذْهِبُ رَأْسَهُ وَعَثْرَتُهُ بِالرَّجْلِ تَبْرَأُ عَلَى مَهْلٍ

Delikanlı dilinin sürçmesiyle musibete uğrar

Ayağının sürçmesi kişiye musibet getirmez

Sözünde düştüğü bir hata onun kellesini götürür

Ayaktaki sürçme ise zamanla geçer

İbnü's-Sikkât'e nispet edilen şairlerden biri de şöyledir:¹⁷²

وَصَاقَ لِمَا بِهِ الصَّدْرُ الرَّحِيبُ	إِذَا اشْتَمَلَتْ عَلَى أَلْيَاسِ الْقُلُوبِ
وَأُرْسَتْ فِي أَمَاكِنِهَا الْخَطُوبُ	وَأَوْطِنَتْ الْمَكَارَهُ وَاسْتَقَرَّتْ
وَلَا أَعْنَى بِحِيلَتِهِ الْأَرِيبُ	وَلَمْ تَرَ لِإِكْشَافِ الضَّرِّ وَجْهًا
يَمُنُّ بِهِ اللَّطِيفُ الْمُسْتَجِيبُ	أَتَاكَ عَلَى فَنُوطٍ مِنْكَ غَوْتُ
فَمَوْصُولٌ بِهَا فَرَجٌ قَرِيبُ	وَكُلُّ الْحَادِثَاتِ إِذَا تَنَاهَتْ

Kalplere hüznün hâkim olup

Ferah olan göğüs onunla daraldığında

Hoşa gitmeyen haller gelip yerleştiğinde

Ve aksilikler de yanında demirlediğinde

Sen de bir çare bulamaz haldeyken

Mahir insanların bile çözemediği bu sıkıntılara

Seni düştüğün bu umutsuzluktan kurtaracak olan yardım

Latîf ve Müstecîb olandan gelir

Bütün musibetler bir araya gelse de

Onlarla birlikte yakın bir kurtuluşun bağlı olduğunu unutma.

¹⁷² İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1982, 4/63; İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1900, 6/399.

Yine kendisine geçim darlığı konusunda şikâyetle bulunan birine şu şiirle cevap vermiştir:¹⁷³

نَفْسِي تَرُومُ أُمُوراً لَسْتُ مُدْرِكُهَا مَا دُمْتُ أَحْدَرُ مَا يَأْتِي بِهِ الْقَدْرُ
لَيْسَ ارْتِحَالِكَ فِي كَسْبِ الْغِنَى سَفْراً لَكِنَّ مَقَامَكَ فِي ضُرِّ هُوَ السَّفَرُ

Nefsim ulaşamadığım şeyleri arzuluyor

Kaderin başıma getireceklerinden korktuğum sürece

Sefer zenginlik arzusuyla yola çıkman değildir

Ancak zor durumda olsan da yerinde durmandır sefer

1.2. İbnü's-Sikkât'in *İslâhu'l-mantık* Adlı Eseri

İbnü's-Sikkât'in en meşhur eseri olan *İslâhu'l-mantık*,¹⁷⁴ sahibinin ününü geçmiş ve eserin müellifi *Sâhibu Islâhi'l-mantık* diye anılır olmuştur.¹⁷⁵ İsminden dolayı mantık ilmiyle alakalı bir eser olduğu zannedilse de bu eser, o dönemde toplumda giderek yaygınlaşan lahn tehlikesini önlemek ve fasih kullanımı toplumun diline yerleştirmek amacıyla kaleme alınmıştır. Her ne kadar müellif kitabına mukaddime yazmamış olsa da hem kitabın isminden hem de içeriğinden eserin bu amaçla yazıldığı anlaşılmaktadır.

Eser adını, “أَصْلَحَ” fiilinin mastarı olan “düzeltmek, islah etmek” anlamlarına gelen “islâh” ile “نَطَقَ” fiilinden mastar olan ve “konuşmak, telaffuz etmek” manasına gelen “mantık” kelimelerinin tamlamasından almıştır. Buna göre esere verilen isim “konuşmanın/telaffuzun düzeltilmesi” manasına gelmektedir. Eser, yanlış telaffuz edilen fiil vezinlerinin düzeltilmesi başta olmak üzere çeşitli telaffuz ve kullanım hatalarını ele alıp bu hataların doğrularını ortaya koymaktadır.

Müellif bu eserini iki kısma ve 112 bâba ayırmıştır. Fahreddin Kabâve'nin tahkikine göre ise eser, kendisine mülhak olan son bâbı ile birlikte 114 bâba ayrılmıştır.

¹⁷³ Asakir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, 74/153; İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1900, 6/397.

¹⁷⁴ el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 1/20; İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 98; el-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2002, 16/397; İbn Hayr, *Fehrese*, 297; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, 1993, 6/2841; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1982, 4/56; Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Mühzir fî ulumi'l-luga ve envaiha*, thk. Fuad Ali Mansur (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 1998), 2/256; Bağdatlı İsmail Paşa Babanzade, *Hediyetü'l-ârifin esmaü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin* (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı, 1955), 2/536; Sezgin, *Tarihü't-Türasi'l-Arabi*, 1/228.

¹⁷⁵ el-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2002, 16/397; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1982, 4/56; İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1900, 1/201.

Söz konusu tahkikte bâb sayılarının fazla olması, eserdeki bazı bâbların diğer tahkikte numaralandırılmayarak kendilerinden önceki bâbların devamı olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Kisâf gibi bu türün ilk örneklerini veren dilcilerin eserlerine kıyasla daha hacimli ve daha düzenli görünen bu eser, birçok dilcinin dikkatini çekmiş ve başta Ezherî, İbn Kuteybe, İbn Faris, İbn Sîde (ö. 458/1066) olmak üzere birçok dilci bu kitaptan istifade etmiştir. Eser aynı zamanda İbn Fâris'in *Mu'cemü mekayîsi'l-luga'sı*, Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin (ö. 487/1094) *Faslü'l-makal'i*, Feyyûmî'nin (ö. 770/1368-69) *el-Misbâhu'l-münîr'i*, Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Tâcü'l-'arûs'u*, Süyûtî'nin *el-Müzhir'i* ve Abdülkadir el-Bağdâdî'nin *Hizânetü'l-edeb'i* gibi temel eserleri muhteva veya yöntem bakımından etkilemiştir.

İbnü's-Sikkît bu eserinde vezinleri aynı manaları farklı, manaları aynı vezinleri farklı, birden çok farklı kullanımı olan, illetli ve sahih olan, hemzeli ve hemzesiz okunan, şeddeli olan ve avamın yanlış kullandığı kelimeleri bir araya getirerek eserini çeşitli bâblara ayırmış ve böylece Arap dilinin çok sayıda ögesini bünyesinde toplamıştır. Kabileler arasındaki lehçe farklarına da değinen müellif, eserinde fasih konuşan bedevîlerden bazı rivayetlere yer vermiştir. Ayrıca sesleri ve mahreçleri yakın kelimelerle fonetik ve semantik değişim ve dönüşümler üzerinde durmuştur. Sarf konusunda da bilgi veren İbnü's-Sikkît, iştikâk kurallarından, çeşitli vezinler ve sayılarla ilgili kurallardan, bazı atasözlerinin izahı ile ism-i mevsûl, semâî müennesler ve sadece olumsuz şekilde kullanılan ifadelerden, tesniyelerden ve özel isimlerin tesniyelerinden de bahsetmiş, eserin sonunda "fuale" veznindeki sıfat ve isimler hakkında bilgi vermiştir.¹⁷⁶

Müellifin çağdaşlarından Müberred, İbnü's-Sikkît'in bu eserinden övgüyle bahsetmiş ve Bağdatlıların eserleri arasında İbnü's-Sikkît'in bu kitabından daha iyisini görmediğini söylemiştir.¹⁷⁷ Bazı dilciler de dil alanında Bağdat köprüsünden *İslâhu'l-mantik* gibisinin geçmediğini söyleyerek bu kitaba olan hayranlıklarını dile getirmişlerdir.¹⁷⁸

Eserin yazmalarıyla alakalı bilgi veren Fahreddîn Kabâve, 32 yazma eserden söz eder. Bunlar arasından en eski iki nüshadan biri Medine'deki Hikmet Kütüphanesi'nde diğeri ise İskenderiye Kütüphanesi'nde yer almaktadır. Hicri IV. yüzyıldan kalma olan ve

¹⁷⁶ Nasuhi Ünal Karaarslan, "İslâhu'l-mantik", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999), 19/194.

¹⁷⁷ el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibba*, 139-140.

¹⁷⁸ İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1900, 6/400.

Mısır'daki Mansure Şehir Kütüphanesi'nde yer alırken 1951 yılında usulsüzce özel kütüphanelerden birine hediye edilen nüsha ise 372 (982) yılında Ahmed b. Fâris'e okunan nüshadır. Hicri V. asra ait sekiz nüsha ise şöyle sıralanabilir:

- a. İskenderiye Şehir Kütüphanesi'nde yer alan 418/1027 tarihli nüsha,
- b. Köprülü Kütüphanesi'nde yer alan 444/1052 tarihli nüsha,
- c. Selim Ağa Kütüphanesi'nde yer alan 470/1077 tarihli nüsha,
- d. Kahire Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye'de yer alan 476/1083 tarihli nüsha,
- e. Âtîf Efendi Kütüphanesi'nde yer alan 481/1088 tarihli nüsha,
- f. Leiden Kütüphanesi'nde yer alan ve Hatîb Tebrîzî tarafından rivayet edilen nüsha,
- g. Şeyhü'l-İslâm Esad Efendi Kütüphanesi'nde yer alan 115 numaralı nüsha,
- h. Bağdat Vakıflar Kütüphanesi'nde yer alan 6016 numaralı nüsha.

Kabâve, hicri VI. Yüzyıla ait olan 10 adet yazmadan söz eder ve bu yazmaları kronolojik olarak şöyle sıralar:

- a. Laleli Kütüphanesi'nde yer alan 525/1130 tarihli nüsha,
- b. Escorial Kütüphanesi'nde yer alan 531/1136 tarihli nüsha,
- c. Köprülü Kütüphanesi'nde yer alan 557/1161 tarihli nüsha,
- d. Laleli Kütüphanesi'nde yer alan 569/1173 tarihli nüsha,
- e. Yûsufiyye Kütüphanesi'nde yer alan 572/1175 tarihli nüsha,
- f. Hasaniyye Kütüphanesi'nde yer alan 591/1194 tarihli nüsha,
- g. Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde yer alan 4692 numaralı nüsha,
- h. Feyzullah Efendi Kütüphanesi'nde yer alan 1560 numaralı nüsha,
- i. Kastamonu Kütüphanesi'nde yer alan 1230 numaralı nüsha,
- j. Chester Beatty Kütüphanesi'nde yer alan 3263 numaralı nüsha.

Hicri VII. asra ait dört yazma ile VIII-XIV. yüzyıllar arasında istinsah edilen yedi yazmada muhakkikin tespit edip mukaddimesinde belirttiği nüshalar arasında yer almaktadır.

Eser, Süyûtî'nin *Bugyetü'l-vu'ât* adlı eserinde¹⁷⁹ kendisini muhaddis, ahbarî, edebiyat konusunda bilgili ve güvenilir bir râvi olarak tanıttığı Ebû Muhammed el-Kâsım b. Muhammed b. Beşşâr el-Enbârî'nin rivayetiyle günümüze ulaşmıştır. Aynı zamanda eser, 372 (982) yılında Ebü'l-Kasım Ahmed b. Hasan'ın Ahmed b. Fâris'e birkaç defa okuduğu bir nüshası esas alınarak Ahmed Muhammed Şâkir ve Abdüsselâm Muhammed

¹⁷⁹ es-Süyûtî, *Bugyetü'l-Vuât*, 1/261.

Hârûn tarafından ilk olarak 1949 yılında Kahire’de neşredilmiştir. Bu neşir üzerine Muhammed Sâlih et-Tikrîfî bir tenkit yazmıştır.¹⁸⁰ Muhammed Murib tarafından da tahkiki yapılan eser 2002 yılında Beyrut’ta Dâru İhyai’t-Türâsi’l-Arabî adlı yayınevi tarafından basılmıştır. Daha sonra Fahreddîn Kabâve bu eseri tekrar tahkik ederek esere bazı dipnotlar ve fihristler eklemiştir. Kabâve, tahkikin önsüzünde daha önceki tahkikte (Ahmed Muhammed Şâkir ve Abdüsselâm Muhammed Hârûn tarafından yapılan tahkik) bazı hatalar olduğunu söyleyerek eserin tekrar tahkikine ihtiyaç olduğunu belirtmiştir.¹⁸¹ Kabâve’nin bu tahkiki 2006 yılında Beyrût’ta Mektebetü Lübnân Nâşirûn adlı yayınevi tarafından neşredilmiştir. Araştırmamızda bu tahkik esas alınmakla birlikte ihtiyaç görülmesi halinde diğer tahkikten de yararlanılmıştır.

Bu eser dilde otorite olan birçok dilbilimci tarafından bilinmiş ve onların dikkatini celbetmiştir. Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), *Keşfü’z-zunûn* adlı eserinde İbnü’s-Sikkît’in bu eserinden şöyle bahseder:¹⁸²

“Bu eser edebiyat (dil) konusunda tasnif edilmiş muteber bir eserdir. Bu sebeple edebiyatçılar bu eser üzerinde pek çok tasarrufta bulunarak adeta onunla oynamışlardır. Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Merîsî (ö. 460) ve Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî el-Herevî (ö. 370) bu eseri şerh etmiş ve ondaki garîb lafızlara yenilerini eklemiştir. Ebû Muhammed Yûsuf b. Ebî Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân es-Sîrâfî (ö. 385/995) eserdeki beyitleri şerh etmiştir. Ebû’l-Beka Muhibbüddîn Abdullah b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ukberî el-Ezecî el-Bağdâdî (ö. 616/1219) ise bu eseri alfabetik sıraya göre yeniden düzenlemiştir. Ebû Ali el-Hasen b. el-Muzaffer en-Nîsâbûrî ed-Darîr (ö. 442) ve Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed el-Hatîb et-Tebrîzî (ö. 502/1109) ise bu eser üzerine tehzib çalışması yapmışlardır. el-Hatîb et-Tebrîzî’nin telif ettiği tehzib üzerine Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed el-Haşşâb el-Bağdâdî (ö. 567/1172) bir reddiye kaleme almıştır.”

¹⁸⁰ Karaarslan, “İslâhu’l-mantık”, 19/194.

¹⁸¹ es-Sikkît, *İslâhu’l-mantuk*, Bk. neşredenin önsözü.

¹⁸² Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunun an esami’l-kütüb ve’l-fünun* (Bağdad: Mektebetü’l-Müsennâ, 1941), 1/81.

1.3. *Islâhu'l-mantuk*'ta Muhteva ve Yöntem

Eserde, günlük hayatta kullanılan eşyalardan bazı hastalık isimlerine, hayvanlar ve çobanlarla alakalı lafızlardan doğa olaylarının adlarına kadar pek çok alanda kullanılan lafızlara yer verilir. Örneğin müellif, “الرَّجْسُ” lafzını “gök gürlemesinin sesi” olarak açıklar.¹⁸³ Yine eserin doksandan fazla yerinde develerin isimleri, çeşitleri ve halleriyle alakalı lafızlara rastlanır. Halk arasında sıkça görülen kimi hastalıklara da değinen müellif, eserde “الجِسْنُ” lafzını “nifaslı kadınların doğumdan sonra duydukları ağrı” olarak tanımlar.¹⁸⁴ Eserde günlük hayatta kullanılan bazı tabirlere de yer verilir. Örneğin, müellifin “kadının yün elbisesini bir kap haline getirerek içerisine erzakını koyması” olarak tarif ettiği tabir “العِمْ” lafzıyla ifade edilir.¹⁸⁵

Eserin muhtevasında göze çarpan en önemli unsurlardan birisi lafzın şerhi esnasında değinilen mesellerdir. Muhatap kitlenin çoğunluğunu halkın oluşturması bu türden bir muhtevaya eserde çokça yer verilmesinin sebepleri arasında sayılabilir. Örneğin müellif, “kin” anlamına gelen “الغَمْرُ” lafzını açıkladıktan sonra “يَقَالُ: قَدْ غَمَرَ عَلَيَّ صَدْرُهُ” diyerek bu lafızla alakalı “göğsünde bana kin besledi.” şeklinde bir meselin olduğuna dikkat çeker.¹⁸⁶

Eserin zengin muhtevası, Arap dilinin kapsadığı anlam dünyasını gelecek nesillere aktarmada ne kadar büyük bir rol oynadığını gösterir niteliktedir. Eser her ne kadar lahn olgusu etrafında teşekkül etse de lafızları açıklarken sunduğu bilgiler ve bu bilgileri desteklemek amacıyla getirdiği şahitler hem Arap dili hem de Arap edebiyatı açısından oldukça değerlidir. Sözlükçülük faaliyetlerinin ilk nüveleri olarak kabul edilen konulu sözlükçülük faaliyetlerinin bir parçasını da anımsatan eserde, Arapların yaşantılarında sıkça yer verdikleri hayvan, eşya, meslek vb. alanların farklı boyutları hakkında çok geniş olmasa da belli miktarda bir bilgiye yer verilmiştir. Söz gelimi Arapların yaşantısında vazgeçilmez bir yere sahip olan devenin isimleri, çeşitleri ve halleri hakkında doksandan fazla yerde bilgi verilmiştir.

Bütün bunların yanı sıra eserde ele alınan morfolojik ve semantik tahlillerin de eserin dilciler nazarındaki kıymetini arttırdığı görülmektedir. Nitekim lafızların semantik açıdan ihtiva ettikleri hakikî ve mecaz anlamların yanı sıra bazı lafızların uğradığı anlam

¹⁸³ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 40.

¹⁸⁴ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 38.

¹⁸⁵ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 40.

¹⁸⁶ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 7.

genişlemesi gibi semantik değişimler de eserde ele alınan konular arasındadır. Diğer yandan genellikle lafzın morfolojik yönden tahlili de eserde işlenmiştir. Örneğin lafzın türemiş olduğu fiil ve çekimi, lafzın cinsiyet ve sayı yönünden değerlendirilmesi ile bazı fonetik değişim ve dönüşümler lafzın morfolojik açıdan tahlili esnasında değinilen dilsel konulardır.

Eserde dikkat çeken diğer bir özellik bazı kabilelerin isminin zikredilmesi ve bu kabilelere ait dilsel kullanımlara yer verilmesidir. Yukarıda değinildiği üzere dil malzemesinin toplanmaya başlandığı hicri ikinci asrın ilk yarısında, dilleri fasih olan Arapların coğrafya ve zaman açısından bazı kriterler esas alınarak değerlendirildiği bilinmektedir. İbnü's-Sikkât'in eserinde kabile ve şair isimlerini zikretmesi, müellifin dil malzemesini toplamada belirtilen söz konusu kriterlere uyup uymadığını belirleme noktasında bize yardımcı olmuştur.

1.3.1. Konuların Tasnifinde Takip Edilen Yöntem

Yukarıda belirtildiği üzere İbnü's-Sikkât eserini iki bölüme ve 112 bâba ayırmıştır. Birinci bölüm ilk 75 bâbı kapsarken, ikinci bölüm yetmiş altıncı bâbdan başlayarak yüz on dördüncü bâba kadar devam eder. Bu sınıflandırmayı yaparken müellifin takip ettiği yöntemi tahlil etmeden önce bu bâbları şu şekilde sınıflandırabiliriz:

1. Birinci harfi kesralı olduğu halde avamın fetha veya damme ile telaffuz ettiği kelimeler
2. Birinci harfi fethalı olduğu halde avamın kesra veya damme ile telaffuz ettiği kelimeler

Bu iki başlık “hareke hataları” adı altında gruplandırılabilir. Müellif, bu grupta yer alan kelimeleri ele alırken öncelikle kelimeyi şerh ederek hatalı olan kullanıma dikkat çeker. Bazen de bu uyarıyı yapmaz ve sadece hatalı kullanımı belirtmekle yetinir.

3. Hemzeli olduğu halde avamın hatalı bir şekilde hemzesiz telaffuz ettiği kelimeler
4. Sâd harfi ile kalın telaffuz edilen kelimeleri avamın hatalı bir şekilde sîn harfi ile ince telaffuz etmesi
5. Sîn harfi ile ince telaffuz edilen kelimeleri avamın hatalı bir şekilde sâd harfi ile kalın telaffuz etmesi
6. Yâ harfi ile telaffuz edilen kelimeleri avamın hatalı bir şekilde vâv harfi ile telaffuz etmesi

Zikredilen bu son dört maddeyi de “harf hataları” adı altında gruplandırabiliriz. Bu başlık altında ele alınan kelimelerin önceki başlıkta zikredilen kelimelere göre daha az şahid ile desteklendiği ve konunun kısa tutularak az örnekle iktifa edildiği görülmektedir.

7. Avamın yanlış yerde kullandığı kelimeler ve ibareler

Bu başlık altında ele alınan konular düzensiz bir şekilde işlenmiş ve müellif bu başlıklar altında zikrettiği konularda istidrâd yaparak farklı konulara değinmiştir. Müellif bu bölümde avamın yanlış yerde kullandığı müfredâta bir iki örnek verdikten sonra sarf konularına dönerek önceki bölümlerde zikrettiği benzer bilgileri tekrarlamaktadır. Bu durum da kitabın hacmini gereksiz bir şekilde büyüterek eleştirilere maruz kalmasına yol açmıştır. Müellifin bu başlık altında zikrettiği kelimeler avamın manasını değiştirerek asıl manasından uzaklaştırdığı kelimelerdir.

İbnü’s-Sikkît’in *Islâhu’l-mantık* adıyla ortaya koyduğu bu eser 112 veya 114 bâba ayrılmıştır. Eser, hareke hataları, harf hataları ve anlamı değiştirilen kelimeler üzerine yoğunlaşmaktadır. Bunun dışında kalan bilgiler müellifin konuyu sunma üslubunun birer tezahürleri olarak kabul edilebilir.

1.3.2. Semâ‘, Kıyas ve İstisna Yöntemi

Arap dili ve gramerinin üzerine bina edildiği en önemli temellerden biri olan semâ‘ ve kıyasın ne olduğuyla alakalı farklı tanımlar yapılmıştır. Ebü’l-Berekât el-Enbârî (ö. 577/1181), *Lüma ‘u’l-edille* adlı eserinde semâ‘ı, “nakl” lafzıyla ifade eder ve şöyle bir tanım yapar:

*“Nakl (semâ‘), sahih bir yolla nakledilen, azlık mertebesinden çokluk mertebesine çıkmış, fasih Arap kelimedir. O halde Arap olmayan müvelledûnun sözleri ve onlardan sâdır olan şâz kullanımlar semâ‘ın dışındadır.”*¹⁸⁷

Süyûtî, *el-İktirâh* adlı eserinde İbnü’l-Enbârî’den nakille kıyası şöyle tanımlamaktadır: *“Menkûlün gayr-ı menkule hamledilmesidir.”*¹⁸⁸

Bu tanımdaki menkulün semâ‘ yoluyla edinilen sağlam dil malzemesi gayr-ı menkulün ise bunun dışında kalanlar olduğu anlaşılmaktadır. Yani bir tür, bilinenden

¹⁸⁷ el-Enbârî, *Lüma ‘u’l-edille fî usûli’n-nahv*, 81.

¹⁸⁸ es-Süyûtî, *el-İktirâh*, 175.

bilinmeyene ulaşma yöntemi olarak görülen kıyas, İbnü's-Sikkît'in de mensup olduğu Kûfe ekolünün önem verdiği bir metottu.

Kaynakların aktardığına göre Basra ve Kûfe dil ekolleri arasındaki metot farklılıklarından birisi ve en önemlisi de semâ' ve kıyas anlayışlarıdır. Nitekim Kûfe ekolüne mensup dilciler kabul edilecek sağlam ve fasih dil malzemesini edinme konusunda mütesahil davranırken, Basra ekolüne mensup dilciler her bedevîden ve her râviden dil malzemesi almıyordu. Bu duruma yol açan sebepler arasında, Basra'nın çöle daha yakın olması, Kûfe'nin ise çöle uzak olmakla beraber dili bozulmuş unsurlarla daha fazla iç içe bulunması görülmektedir.¹⁸⁹

İbnü's-Sikkît, eserinde genel olarak Kur'ân ayeti, hadis, şiir ve mesel türünden Arap dilinin kendilerine dayandığı pek çok kaynağa yer vermiştir. Eser incelendiğinde müellifin, Arap dilinin doğru kullanımına örnek olarak sunulan bu dil malzemesini, semâ' ve kıyas yoluyla elde ettiği görülmektedir.

Söylenen bir sözün Araplar arasında yaygın bir şekilde kullanılması ve sürekli duyulması söz konusu lafız üzerinde dilcilerin tasarrufunu kısıtlamaktadır. Nitekim müellif, eserde bu konuya dikkat çekerek Kisâî'den aktardığı bir bilgide, bir sözün doğru kullanımını tespit için kıstas olarak Araplar tarafından bilinmesi ve çokça kullanılmasını esas almıştır. İbnü's-Sikkît'in Kûfe ekolüne mensup bir dilci olması ve eserinde yer verdiği dil malzemesini dayandırdığı yöntemin semâ' ve kıyas yöntemi olması hasebiyle bu başlık altında, eserden de örnekler verilerek İbnü's-Sikkît'in semâ' ve kıyas yöntemini nasıl kullandığı incelenmeye çalışılacaktır.

İbnü's-Sikkît'in dil malzemesini aldığı dilciler ve râviler arasında bir denge söz konusudur. Nitekim müellif, eserinde hem İsbâ b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766), Ebû Amr b. el-Alâ' (ö. 154/771), Yûnus b. Habîb (ö. 182/798), Ebû Ubeyde (ö. 209/824), Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830) ve Asmaî (ö. 216/831) gibi Basrî dilcilerden hem de Kisâî, Ferrâ, Ebû'l-Hasan el-Lihyânî (ö. 207/822), Ebû Amr eş-Şeybânî ve İbnü'l-A'râbî gibi Kûfî dilcilerden rivayette bulunmuş ve onların görüşlerine yer vermiştir.

Eserde adı geçen ve dillerine itimat edilen kabilelerin adları ise tespit edildiği kadarıyla şöyle sıralanabilir: Esed, Temîm, Himyer, Tayy, Benî Âmir, Kays, Kilâb, Ehlü'l-

¹⁸⁹ el-Efğânî, *Fî usûli'n-nahv*, 197-213; Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-IV*, 543-548.

âliye (Hicâz), Ehlü'l-Yemâme, Ehlü'l-Hicâz, Kelb, Benî Kuşeyr, Ehlü Necd, Ezdü Şenüe, Ehlü'l-Felc, Hüzeyl, el-Kenânîyyûn ve Rabîa.¹⁹⁰

Arap dilbilimciler tarafından fasih dil malzemesini toplamak üzere Kureys, Kays, Temîm, Esed, Hüzeyl, Kinâne ve Tayy kabilelerinin dillerine başvurulmuştur.¹⁹¹ Bu listeye İbnü's-Sikkît'in eserinde yer alan kabilelerin listesi karşılaştırıldığında, Süyûtî'nin zikrettiği isimlerin tümünün eserde yer aldığı görülmektedir. Eserde bu isimlerin yanı sıra nadiren de olsa farklı kabile isimleri yer almaktadır. İbnü's-Sikkît'in farklı kabilelerin dillerine yer vermesinin sebepleri arasında hem Kûfî Ekol'e mensup olması hem de Ebû Amr eş-Şeybanî'den ders alması gösterilebilir. Nitekim Kûfe, sosyokültürel yapısı gereği bünyesinde farklı kabilelerden birçok insanı barındırıyordu.¹⁹²

Kimi zaman eserde “ehlü'l-bâdiye”¹⁹³ ve “ehlü'l-emsâr”¹⁹⁴ şeklinde bir ayrıma gidildiği görülmektedir. Ancak bu iki grup arasından hangisinin daha fasih olduğuna dair bir tercih yer almamaktadır. Nitekim çöl halkı ve şehir halkı şeklinde kapalı bir ifade kullanıldığından bu tabirlerle tam olarak kimlerin kastedildiği bilinmemektedir.

Eserde yer alan semâ' örneklerinden bazıları şöyledir:

- قَالَ: وَسَمِعْتُ الْعَلَاءَ بْنَ أَسْلَمَ يَقُولُ: حَدَّثَنِي رَجُلٌ قَالَ: سَمِعْتُ رَجُلًا مِّنَ الْعَرَبِ يَقُولُ:¹⁹⁵
- *el-Alâ' b. Eslem'in şöyle dediğini duydum: Bana bir adam şunları aktardı: Araplardan bir adamın şöyle dediğini duydum:*
- وَسَمِعْتُ أَعْرَابِيًّا يَقُولُ:¹⁹⁶
- *Bir bedevînin şöyle dediğini duydum:*
- قَالَ الْكِسَائِيُّ: رُبَّمَا قَالُوا: فَطَيَّاتٍ وَلَهَيَّاتٍ؛ لِأَنَّ فَعَلْتُ مِنْهَا لَيْسَ بِكَثِيرٍ، فَيَجْعَلُونَ الْأَلْفَ الَّتِي أَصْلُهَا وَاوُ يَاءٌ، لِقَائِهَا فِي الْفِعْلِ، وَلَا يَقُولُونَ: فِي عَزَاةٍ عَزَيَّاتٍ؛ لِأَنَّ عَزَوْتُ أَغْرُوَ مَعْرُوفٌ كَثِيرٌ فِي الْكَلَامِ.¹⁹⁷
- *Kisâî şöyle dedi: “Araplar “فَطَيَّاتٍ” ve “لَهَيَّاتٍ” şeklinde bir kullanıma gitmiş olabilirler. Nitekim bu lafızlarda “فَعَلْتُ” vezni fazla kullanılmaz. Bu yüzden aslı vâv harfi olan elifi yâ harfine dönüştürürler. Çünkü bu kullanım fiillerde azdır. Aynı*

¹⁹⁰ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 55, 46, 15, 224, 287, 281, 122, 178, 143, 207, 327, 512, 538, 220, 154, 50.

¹⁹¹ es-Süyûtî, *el-İktirâh*, 47-48.

¹⁹² Kılıç, “Ebû Amr eş-Şeybânî”, 10/98-99.

¹⁹³ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 625.

¹⁹⁴ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 625.

¹⁹⁵ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 527.

¹⁹⁶ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 527.

¹⁹⁷ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 220.

şekilde “عَزَاة” lafzının çoğulu için “عَزَيَات” formunu kullanmazlar. Çünkü bu lafzın “عَزَوْتُ أَعْرُو” kökünden geldiği Araplar tarafından bilinir ve çokça kullanılır.”

Eserde yer alan kıyasa dair örneklerin bazıları ise şöyledir:

- أبو عبيدة: يُقَالُ: فَلَانٌ لَّيْمٌ الْمَقْدَرَةَ، فَيَفْتَحُونَ الْأَوَّلَ وَيُسَكِّنُونَ النَّانِي وَيَضُمُونَ الثَّلَاثَ، وَبَعْضُهُمْ يَفْتَحُ الْأَوَّلَ وَيُسَكِّنُ الثَّانِي وَيَفْتَحُ الثَّلَاثَ، فَيَقُولُ: الْمَقْدَرَةَ، وَعَلَى هَذَا الْمَثَالِ يَعْمَلُونَ بِمَا كَانَ مِنْ هَذَا الْبَابِ.¹⁹⁸
- Ebû Ubeyde şöyle dedi: “Falanca لَيْمٌ الْمَقْدَرَةَ güçlü halinde adileşen denir. Araplar bu lafzın ilk harfini fethalı, ikinci harfini sâkin ve üçüncü harfini dammeli okurlar. Bazı Araplar ise ilk ve üçüncü harfi fetha, ikinci harfi ise sükûnla okurlar. Buna benzer lafızlarda bu lafza kıyas edilerek okunurlar.”
- الأصمعي: يُقَالُ: إِنَّ لِي مَحْرُمَاتٍ فَلَا تَهْتَكِهِنَّ، وَاحِدَتَهَا مَحْرَمَةٌ وَمَحْرَمَةٌ، مِثْلُ مَشْرَقَةٍ وَمَشْرُقَةٍ، وَمَزْرَعَةٍ وَمَزْرُوعَةٍ، وَمَفْحَرَةٍ وَمَفْحَرَةٌ، وَمَقْبَرَةٍ وَمَقْبَرَةٌ، وَهُوَ الْمَقْبَرِيُّ وَالْمَقْبَرِيُّ.¹⁹⁹
- Asmaî şöyle der: “Benim bazı dokunulmazlıklarım (bazı gizli sırlarım) var. Bunları kaldırma (ortaya çıkarma), denilir. Bu lafzın tekili “مَحْرَمَةٌ” ve “مَحْرَمَةٌ” şeklinde gelir. Buna benzer lafızlar da bu lafza kıyas edilerek şöyle telaffuz edilir: ... مَشْرُقَةٌ ... مَشْرُقَةٌ” gibi.
- وَقَدْ غَارَ الْمَاءُ يَغُورُ غَوْرًا وَغُورًا، قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ {إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا} [الملك: الآية 30]، سَمَاهُ بِالْمَصْدَرِ، كَمَا تَقُولُ: مَاءٌ سَكَبَ، وَأَذْنٌ حَشْرٌ.²⁰⁰
- “Su kurudu.” denir. Allah (azzevecelle) şöyle buyurur: “...eğer suyunuz kurursa...” Allah (azze vecelle) bu ayette kurumak fiilini mastarla ifade etmiştir. Buna kıyasla şu tamlamalar da mastarla ifade edilir: مَاءٌ سَكَبَ، وَأَذْنٌ حَشْرٌ

1.3.3. İstîşhâd (Delillendirme) Yöntemi

İstîşhâd, sözlükte “hazır olmak, gelmek, kesin haber vermek ve tanıklık etmek” gibi anlamlara gelen “شَهِدَ” fiilinden türemiş bir mastardır. Sözlükte, “şahit olmayı istemek, birinin şahit olmasını istemek, şahit olarak getirmek veya şahit olarak göstermek” anlamlarına gelir.²⁰¹ İstîşhâdın ıstîlahî anlamı hakkında ise farklı tanımlamalar yapılmıştır. Sa‘îd el-Efğânî, istîşhâdî ihtitâc lafzıyla ifade eder ve bu terimi “Arapça’da bir kâidenin

¹⁹⁸ es-Sikkî, *Islâhu’l-mantuk*, 183-184.

¹⁹⁹ es-Sikkî, *Islâhu’l-mantuk*, 183.

²⁰⁰ es-Sikkî, *Islâhu’l-mantuk*, 377.

²⁰¹ el-Ferâhîdî, *Kitâbu’l-‘ayn*, 1988, 3/398; Cevherî, *Tâcu’l-luğa ve sıhâhu’l-‘Arabiyye*, 1987, 2/494-496; İbn Manzur, *Lisânü’l-Arab*, 1993, 3/239; Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs min cevâhiri’l-kâmûs*, thk. Heyet (Kuveyt: Vizâretü’l-irşâd ve’l-enba’ fi’l-Kuveyt, 2001), 8/252-253.

doğruluğunu, bir kelime ya da cümlenin kullanılmasını; hâfızası sağlam, konuşması fasih olan bir Arap'tan sahih senetle gelen naklî bir delil ile ispat etmektir."²⁰² şeklinde tanımlar. İbnü's-Sikkît de eserinde ihticâcın kendisinden türediği "احتج/delillendirdi" fiilini kullanmıştır.²⁰³ Bu tanımları daha da genişleterek şöyle bir tanım yapanlar da vardır: "Bir kelimenin veya bir ifadenin lafız, anlam ve kullanım doğruluğunu kanıtlamak amacı ile doğruluğu kesin olan nazım ve nesirden örnek vermek." "Şâhid" ise "istişhâd için getirilen örnek" olarak tanımlanır ve çoğulu "şevâhid" olarak ifade edilir.²⁰⁴

Eserde istişhâd için kullanılan en yaygın deliller Süyûtî'nin *el-İktirâh* adlı eserinde İbn Cinnî'den (ö.392/1002) aktardığı üzere semâ', icmâ' ve kıyâstır. Yine Süyûtî aynı eserde kaynakların İbnü'l-Enbârî'ye göre ise, nakil, kıyâs ve istishâb olmak üzere üç tane olduğunu söyler.²⁰⁵ İstishâd edilen metinler ise çoğunlukla şiir ve şiir dışı sözler olarak gruplandırılmıştır. Bunlar Kur'ân-ı Kerîm, hadis, dillerinin doğruluğuna güvenilen fasîh Arapların nazım ve nesirleridir. İbnü's-Sikkît eserinde semâ' ve kıyâs yoluyla elde ettiği bilgileri aktarır. Aynı zamanda eserde istişhâd için kullandığı metinlerin başlıcaları Kur'ân-ı Kerîm, hadîs-i şerifler, Arap şiiri ve nesridir.

1.3.3.1. Şâhidin İsnâdı

Müellif, istişhâd için kullandığı dil malzemesini aktarırken kimi zaman sadece rivayette bulunduğu dilcinin ismini zikrederken kimi zaman o dilcinin söz konusu rivayeti kimden aldığına da değinir. Örneğin müellif, Asmaî'nin İsâ b. Ömer es-Sekafî'den naklettiği bir beyti aktarırken her iki dilcinin de ismini zikreder.²⁰⁶ Yine müellif, Asmaî'nin el-Mu'temir b. Süleyman'dan duyduğu bir bilgiyi naklederken her iki müellifin de ismini anar.²⁰⁷ Bazen bu isnâd zincirinin ikinci kısmı kapalıdır. Nitekim müellif, yine Asmaî'den rivayet ettiği bir bilgiyi sunarken şöyle der: "*Asmaî'nin bazı Araplardan duyduğunu iddia ettiği bir bilgiye göre...*"²⁰⁸

İbnü's-Sikkît'in eserinde görüşlerine yer verdiği veya rivayette bulunduğu dilciler genellikle ya bizzat kendisinin semâ' yoluyla iktibasta bulunduğu hocalarıdır ya da hocaları

²⁰² el-Efğânî, *Fî usûli'n-nahv*, 6.

²⁰³ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 378.

²⁰⁴ İsmail Durmuş, "İstishâd", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2001), 23/396.

²⁰⁵ es-Süyûtî, *el-İktirâh*, 26.

²⁰⁶ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 34.

²⁰⁷ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 32.

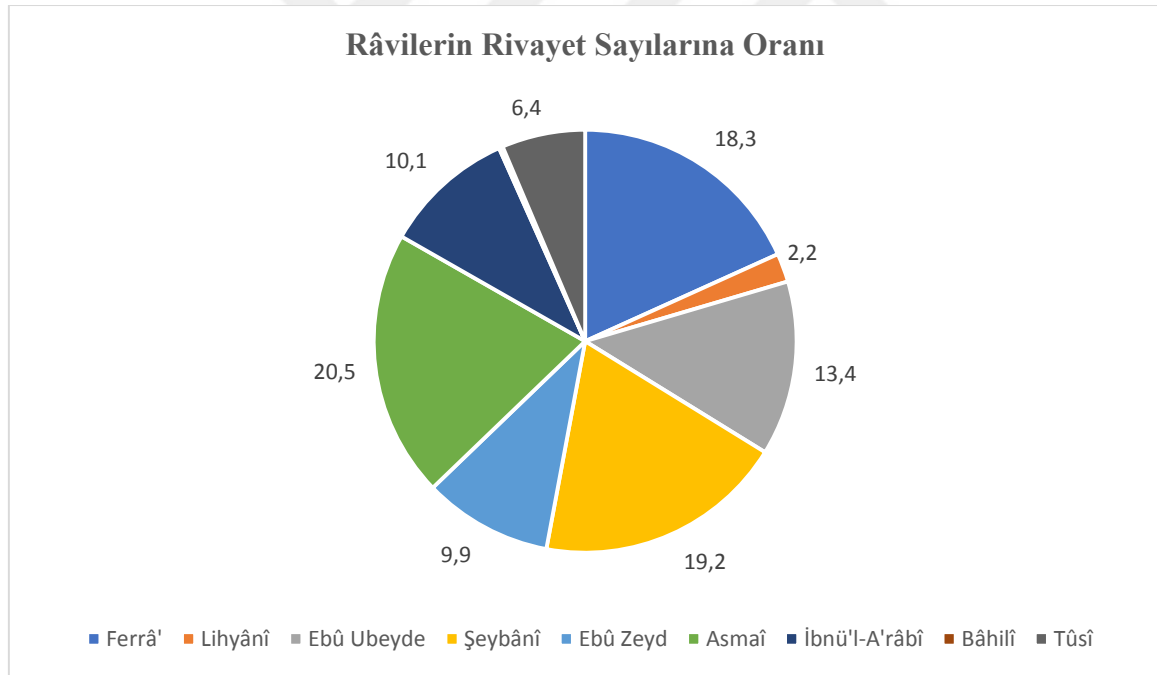
²⁰⁸ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 34.

aracılığıyla rivayette bulunduğu kimselerdir. Eserde bunların dışında nadiren de olsa farklı isimlerden nakillerde bulunulmuştur.

Islâhu'l-mantık'ta kendisinden en fazla rivayette bulunulan dilbilimcilerin isimleri şu şekilde sıralanabilir: Îsâ b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766), Ebû Amr b. el-Alâ' (ö. 154/771), Yûnus b. Habîb (ö. 182/798), Hamza b. Abdillâh el-Kisâî (ö. 189/805), el-Ferrâ (ö. 207/822), Ebû'l-Hasan el-Lihyânî (ö. 207/822), Ebû Ubeyde (ö. 209/824), Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 213/828), Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830), el-Asmaî (ö. 216/831), İbnü'l-A'râbî (ö. 231/846), Ebû Nasr el-Bâhilî (ö. 231/846) ve Ebu'l-Hasen et-Tûsî.

Sayılan bu isimler arasında Îsâ b. Ömer'den Asmaî tarihiyle; Yûnus b. Habîb'ten Kisâî, Ferrâ, Ebû Ubeyde ve Ebû Zeyd tarikleriyle; Kisâî'den Ferrâ ve Ebû Ubeyde tarikleriyle, Ebû Amr b. el-Alâ' dan Asmaî tarihiyle rivayette bulunulmuştur.

Buna göre İbnü's-Sikkît'in eserinde doğrudan yer verdiği râvilerin rivayet sayılarına oranını bir şema halinde şöyle gösterebiliriz:

Verilen bilgilerden yola çıkarak İbnü's-Sikkît'in, eserdeki râvilerden yaklaşık yüzde 85'inden doğrudan semâ' yoluyla dil malzemesini elde ederek kaydettiği söylenebilir. Aynı zamanda râvilerin Basrî ve Kûfî olmaları bakımından dağılımları incelendiğinde yaklaşık olarak bir dengenin sağlandığı görülmektedir. Ancak eserde, Kûfî râvilerin Basrî olanlara göre sayıca öne geçtikleri görülmektedir. İbnü's-Sikkît'in, Kûfî Ekol'e mensup bir dilci olması bu duruma yol açan sebepler arasında gösterilebilir.

Eserde, şiir türünde sunulan şahitlerin kimisi belli bir şaire isnâd edilmeksizin şu ifadeler kullanılarak aktarılır:

- a. “قال الشاعر”: “Şair şöyle söyledi.”²⁰⁹
- b. “قال الراجز”: “Râciz şöyle dedi.”²¹⁰
- c. “قال الآخر”: “Başka birisi şöyle dedi.”²¹¹
- d. “أنشدَ عن بعضهم”: “Bazularından şu şiiri inşâd etti.”²¹²

Müellifin, eserde rivayet ettiği dil malzemesini genel olarak hocalarına, hocalarının hocalarına, ismi veya kabilesi zikredilen bedevîlere, farklı tabakalardan şairlere isnâd ederek aktardığı görülmektedir. Müellif, hadis ilminde olduğu gibi uzunca isnâd zincirlerine yer vermemiştir. Çünkü Arap dilinde isnâd sistemi müellifin döneminde çok yaygın kullanılmıyordu. Edebiyat alanında isnâdı ilk kullanan alimin Ebû'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/689) olduğu söylenebilir. Ondan sonra isnâd sistemi dil alanında da kullanılabilir olmuş ve böylece ilk tabakalar oluşmaya başlamıştır. Nitekim Ebû Amr b. `Alâ (ö. 154/771) ve Hammâd er-Raviye (ö. 160/776) edebiyat alanındaki ilk tabakayı oluşturmaktadırlar.²¹³

Müellifin, eserinde istişhâd ettiği dil malzemesini isnâd ederken en çok kullandığı kalıpları şu şekilde sıralayabiliriz:

- a. “أنشدني/أنشدنا”: “Falan bize/bana şu şiiri inşâd etti.”²¹⁴
- b. “حدثني”: “Falanın bana aktardığına göre”
- c. “عن”: “Falandan”²¹⁵
- d. “حكيت لي /حكى لنا / حكاه لي /حكاه عن /حكى”: “Falanın aktardığına göre/ falandan aktardı/ bunu bana falanca aktardı/ bize aktardı/ bana aktarıldı.”²¹⁶
- e. “جاء بها”: “Bu bilgiyi falanca aktardı.”²¹⁷
- f. “ويروى”: “Şu da rivayet edilir.”²¹⁸

²⁰⁹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 34.

²¹⁰ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 29.

²¹¹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 35.

²¹² es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 46.

²¹³ Rafî'î, *Târihu âdâbi'l-'Arab*, 1/224; Kalkan Yorulmaz, *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili ve Belagati Kaynaklarında Rivayet Sistemi*, 12.

²¹⁴ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 78, 108.

²¹⁵ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 115.

²¹⁶ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 90, 112, 153, 187.

²¹⁷ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 77.

²¹⁸ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 108.

- g. “سمعت.... يقول...”: “*Falancanın şöyle dediğini duydum.*”²¹⁹
- h. “زعم”: “*Falanca şunu iddia etti.*”²²⁰
- i. “سمع...يقال”: “*Falanca şöyle söylendiğini duydu.*”²²¹
- j. “أخبرني”: “*Falanca bana haber verdi.*”²²²
- k. “تقول العرب”: “*Araplar şöyle der.*”²²³

1.3.3.2. Şâhidin Takdimi

Eserde çoğu zaman müellif, şâhidi zikretmeden önce söz konusu şâhitle alakalı bazı bilgiler verir. Bu yöntemle okuyucunun zihninde şâhidin doğru anlaşılması amaçlanmaktadır. Bazen bu açıklamalar şâhitten önce bazen de sonra sunulur. Kimi yerlerde şâhid birkaç kelimeyle takdim edilirken kimi yerlerde ayrıntılı betimlemeler yapılır. Bu yönteme eserden alınan şu pasajlar örnek verilebilir:

- a. “قال الحطيئة، وذكر إبلاً وراعيها”: “*Hutay’ e bir deveyi ve onun çobanını anarak şöyle söyledi.*”²²⁴
- b. “قال أبو وَجْزَةَ، ووصف آتْنَا وردت الماء”: “*Ebû Vecze, suyun başına gelen bir eşeği betimleyerek şöyle dedi.*”²²⁵
- c. “قال مضرس الأسيدي، وذكر الظباء، وأنها قد كنست في شدة الحر”: “*Midras el-Esedî, şiddetli sıcakta sığınağına saklanan ceylanları zikrederek şöyle dedi.*”²²⁶
- d. “قال كثير”: “*Küseyyir (ö. 105/723) şöyle dedi (Tavîl):*”²²⁷

أُورِكُ لَمَّا تَأْتَلِفُ وَعَوَادِي

وَإِنَّ الَّذِي يَنْوِي مِنَ الْمَالِ أَهْلَهَا

Benim, ailenin istediği mehri vermem

Avârik ve avâdî develerinin bir araya gelmesi gibidir

Bu beyti şahit getirdikten sonra müellif, beyitle ilgili şu açıklamayı yapar:

²¹⁹ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 128.

²²⁰ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 210.

²²¹ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 210.

²²² es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 174.

²²³ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 192.

²²⁴ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 32.

²²⁵ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 102.

²²⁶ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 195.

²²⁷ Ebû Sahr İbn Ebû Cum’a Küseyyir, *Divanu Küseyyir Azze*, ed. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru’s-Sekâfe, 1971), 444; es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 481.

“Şair, ailesi kendisinden veremeyeceği kadar çok mehir talep eden birini zikreder. Nasıl ki tuzlu otlarla otlanan develer böyle olmayan develerle asla bir araya gelemese söz konusu kişi de bu mehri asla ödeyemez.”

e. وقال الراعي وذكر إبلاً قد رعت العشب وزهره، وأنها إذا شربت وصدرت من الماء نديت جلودها ففاحت منها رائحة طيبة فيقال لتلك: فارة الإبل، فقال: 228

“er-Râi (ö. 97/716), otlarla ve çiçeklerle otlanan develeri zikrederek şöyle dedi: (Öyle ki bu develer sularını içip çıktıklarında derileri ıslanır ve güzel kokular yayar. Bu kokuya “develerin güzel kokusu” anlamına gelen “فارة الإبل” denir.) (Tavîl)’²²⁹

لها فارة ذفراء كل عشية كما فتق الكافور بالمسك فاتقه

Kafûrdan miskin ayrılması gibi

Onun her gece yayılan güzel bir kokusu vardır

1.3.3.3. Şâhidin Lafızlarını Şerh Etme

İbnü’s-Sikkît, eserinde konuyu açıklarken sunduğu şahitlerin kendisine kapalı gelen bazı lafızlarını şerh etmiştir. Müellifin şâhide getirdiği bu açıklamalar kimi zaman çok kısa tutularak yüzeysel bir üslup kullanılmış kimi zaman da müellifin yaptığı söz konusu şerhler asıl konuyu gölgede bırakacak kadar uzatılmıştır. Örneğin müellif, “ayrılık” anlamına gelen “الين” kelimesi ile “gözün ulaştığı mesafeyi kapsayan toprak parçası” şeklinde açıkladığı “الين” kelimesi arasındaki farkı ortaya koyduktan sonra zikrettiği ikinci anlama Ebû Kâ‘b Temîm b. Übeyy b. Mukbil b. Avf el-Aclânî el-Âmirî (ö. 70/689)’ye ait olan şu beyti şâhid getirir (Basît):²³⁰

بَسْرُو جَمِيرَ أَبْوَالِ الْبَغَالِ بِهِ أَنَّى تَسَدَّيْتِ وَهَذَا ذَلِكَ الْبِينَا

Biz Himyer’in tepesinde develerimizle bu kadar uzak mesafedeyken, senin hayalin nasıl oldu da bu kadar yolu aşip aklıma geldi.

²²⁸ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 522.

²²⁹ Ebû Cendel Ubeyd b. Hüseyin Râilibil en-Nümeyrî, *Divanü’r-Raî en-Nümeyrî*, thk. Reinhard Weipert (Beirut: Franz Steiner Verlag, 1980), 190.

²³⁰ Temîm b. Übey İbn Mukbil, *Divanu İbn Mukbil*, thk. İzzet Hasan (Dımaşk: Vizaretü’s-Sekâfe ve’l-İrşad, 1962), 316.

Zikredilen bu şâhitte geçen “تَسَدَّيْتِ” lafzını “وقوله: تَسَدَّيْتِ: علوت” ifadesiyle şerh eden müellif kendisine kapalı gelen veya okuyucuya kapalı geleceğini tahmin ettiği bu kelimeyi vuzuha kavuşturur.²³¹

Yine müellif “الربع” kelimesinin “sıtma hastalığı” anlamına geldiğini söyledikten sonra Üsâme b. Amr el-Hüzelî ’den şu beyti şahit getirir (Mütekârib):²³²

مِنَ الْمُرْبَعِينَ وَمِنْ أَرْلٍ إِذَا جَنَّهُ اللَّيْلُ كَالنَّاحِطِ

O şiddetli sıtma hastalığına tutulmuşlardandır

Üzerine gece çöktüğünde sıtmanın şiddetinden inleyenler gibidir

Daha sonra müellif, beyitte geçen “الناحط” kelimesinin “نَحَطَ” filinden türeyen bir isim olduğunu ve bu ismin beyitte “sıtmanın şiddetiyle inleyen” anlamına geldiğini belirtir.

Kimi zaman da müellif şâhidin tüm lafızlarını şerh eder. Örneğin “hane halkı” anlamına gelen “السَّكْنُ” lafzı için şu beyti şâhid olarak getirir (Basît):²³³

لَيْسَ بِأَسْفَى، وَلَا أَقْنَى وَلَا سَغْلٍ يُعْطَى دَوَاءَ السَّكْنِ مَرْبُوبٌ

Onun ne alni küçük ne burnu eğridir ne de kötü bir görünümüne sahiptir, ev halkı kendilerinden önce ona besleyici ilaçlar verirler.

Daha sonra müellif, bu beytin tüm lafızlarını sırasıyla şerh eder.²³⁴

Müellif, bu eserinde sadece şâhid olarak getirdiği şiirleri açıklamakla yetinmez kimi yerlerde şâhid olarak sunduğu ayetleri de tefsir eder ve hadislerin bazı lafızlarını açıklar. Mesela “الذَّبْحُ” kelimesinin “boğazlanan şey” anlamına geldiğini söyledikten sonra “Biz, (İbrahim’e) büyük bir kurbanlık vererek onu (İsmail’i) kurtardık.” mealindeki ayeti bu sözüne şâhid olarak getirir. Daha sonra ayette geçen “ذَّبْحٌ” lafzını “İbrahim (a.s)’a verilen koç” olarak tefsir eder.²³⁵

Yine müellif “fiziksel görünüş, suret” olarak açıkladığı “السَّيْرُ” kelimesine şu hadisi şâhid getirir:

²³¹ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 8.

²³² Ebû Saîd Hasan b. Hüseyin b. Ubeydullah el-Atekî Sükkerî, *Şerhu eş’âri’l-Hüzelîyyîn*, thk. Abdüssettar Ahmed Ferrac (Kahire: Dârü’l-Urube, ts.), 2/1290.

²³³ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 83; Ebû Malik Selame b. Cendel b Abdiamr Selame b. Cendel, *Divanu Selame b. Cendel*, thk. Fahreddin Kabâve (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1987), 98.

²³⁴ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 83-84.

²³⁵ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 11.

"يَخْرُجُ مِنَ النَّارِ رَجُلٌ قَدْ ذَهَبَ جِزْرُهُ وَسَيْرُهُ."

"Ateşten bir adam çıkar ki rengi ve görünüşü eriyip gitmiştir."

Bu hadiste geçen "سَيْرُهُ" lafzını müellif "أَيُّ هَيْئَتُهُ" diyerek şerh eder ve bu lafzın "fiziksel görünüş" anlamına geldiğini belirtir.²³⁶

1.3.3.4. İstişhâd Türleri

Eserde, Kur'ân-ı Kerim ve Arap şiiri başta olmak üzere hadislerden, Arap nesrinden, mesellerden ve alimlerin görüşlerinden şâhitler getirilir.

1.3.3.4.1. Kur'ân-ı Kerim'le İstişhâd

Nüzulünden günümüze kadar hem Müslüman hem de gayr-ı Müslim bilginler tarafından ele alınıp araştırma konusu yapılan Kur'ân-ı Kerim, Allah'ın kelâmı olması hasebiyle Müslümanlar tarafından sözlerin en sağlamı ve en belîği olarak kabul edilmiştir. Mütevâtir bir yolla bize kadar hiçbir değişime uğramadan gelen bu kutsal kitap hem dil alanında hem de diğer İslâmî ilimler içerisinde vazgeçilmez bir mercî olmuştur. Arap dilinin saf halini günümüze kadar bozulmadan taşıyan Kur'ân-ı Kerim, bu özelliği sayesinde kıyasî delillerin aslını teşkil etmiştir. Hem nazil olduğu dönemde Hz. Peygamber ve ashabı tarafından hem de sonrasında Müslümanlar tarafından yazma, okuma, ezberleme ve pratik hayata uygulamada benzersiz bir yeri olan bu kutsal kelâmın mütevâtir olsun şâz olsun tüm vecihleriyle Arap dilinde istişhâda konu olduğu görülmektedir. Nitekim Süyûtî, Kur'ân-ı Kerim ile istişhâd hakkında şöyle söyler:

*"Arap dilinde, mütevâtir, âhâd veya şâz olsun Kur'ân kıraatleri arasında kendisiyle kıraat edildiği vârit olan tüm vecihlerle istişhâd caizdir. Bilinen bir kıyâsa muhalefet etmedikçe şâz kıraatle de istişhâdın caiz olduğu konusunda da alimler arasında ittifak vardır. Hatta söz konusu şâz kıraat bilinen bir kıyâsa muhalif olsa da kendisiyle istişhâd edilir. Ancak bu kıraat ile kıyâs yapılmaz. Bu konuda fakîhler arasında ihtilaf olsa da nahivciler arasında ihtilaf olduğunu bilmiyoruz."*²³⁷

Abdülkâdir el-Bağdâdî de (ö.1093/1682): "Allah'ın kelâmı sözlerin en fasihi ve en belîgidir. İbn Cinnî'nin de *el-Muhteseb* adlı kitabının başında belirttiği üzere Kur'ân

²³⁶ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 15.

²³⁷ es-Süyûtî, *el-İktirâh*, 39.

kıraatlerinin hem mütevâtir hem de şâz olanıyla istişhâd etmek caizdir.”²³⁸ diyerek Süyûtî ile aynı görüşü paylaşmıştır.

İbnü’s-Sikkît, eserinde hem mütevâtir hem de şâz kıraatlerle istişhâd etmiştir. Eğer kıraat mütevâtirse “قَالَ اللهُ جَلَّ تَنَازُهُ”²³⁹ diyerek ayeti zikretmiştir. Ancak kıraat şâz bir kıraât ise “وَقَرَأَ بَعْضُ الْقُرَّاءِ”²⁴⁰ diyerek söz konusu kıraatin bazı kâfîler tarafından okunduğuna dikkat çekmiştir. Örneğin müellif, “hurma ağacının veya herhangi bir ağacın kütüğü” anlamına gelen “الْقَصْرُ” lafzı için İbn Abbas’tan rivayet edilen şâz bir kıraati esas alarak şu ayeti şâhid olarak sunar.²⁴¹

“إِنَّهَا تَرْمِي بِشَرَرٍ كَالْقَصْرِ” .

Bu kıraate göre ayetin meali şöyle olmaktadır: “Şüphesiz cehennem, her biri hurma kütükleri kadar kıvılcımlar saçar.”

Müellif kimi zaman şâhid olarak getirdiği ayetleri tefsir eder. Örneğin, “النَّجْدُ” lafzının “yol” anlamına geldiğini söyleyen müellif, bu açıklamaya “وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ”²⁴² ayetini şâhid olarak getirir. Daha sonra bu ayeti tefsir ederek şöyle der: “Yani biz ona hayır ve şer yolunu gösterdik.”²⁴³

Eserin 161 yerinde, 62 sure ve 147 ayetten istişhâtta bulunulduğu tespit edilmiştir. Genellikle istişhâd edilen ayeti desteklemek amacıyla söz konusu ayetten hemen sonra Arap şiiirinden şâhitlere yer verilmiştir. Müellifin, eserin çoğu yerinde mütevâtir olan meşhur kıraatlerin yanı sıra meşhur olmayan şâz kıraatlerle de istişhâd ettiği görülmektedir. Yukarıda ifade edildiği üzere dilciler şâz kıraatlerin hüccet olduğu konusunda hemfikir olduklarından müellifin de eserinde bu yolu takip ettiği görülmektedir. Eserin, 17 yerinde 13 sure ve 17 ayetten farklı kıraatler göz önüne alınarak istişhâd edilmiştir. Eserde yer alışı sırasına göre bu kıraatleri ve kıraat ilmi açısından söz konusu kıraatlerin durumu hakkında şunlar söylenebilir:

²³⁸ Ebu'l-Feth ‘Osmân İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, thk. Ali en-Necdî Nasîf - ‘Abdu'l-Fettâh İsmâ‘il Şiblî (Kahire: Mısır Evkaf Bakanlığı, 1966), 1/32; Bağdadi, *Hizânetü'l-edeb ve lübbu lübâbi lisâni'l-Arab*, 1997, 1/9.

²³⁹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 49.

²⁴⁰ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 63.

²⁴¹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 63; Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezid et-Taberî, *Câmiü'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 23/604.

²⁴² el-Beled, 90/10.

²⁴³ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 72.

- a. ²⁴⁴“حَجْرًا مَّحْجُورًا”²⁴⁴: Ayetin bu kıraati, tefsir ve kıraat kitaplarında araştırıldığında, Ebu'l-Bekâ el-Ukberî'nin (ö. 616/1219) *Î'râbü'l-Kur'ân* adlı eserinde söz konusu kıraati şâz kıraatler arasında saydığı görülür.²⁴⁵ İbnü's-Sikkît, eserde “her ikisiyle de okunur” şeklinde bir ifade kullanarak bu kıraati birisine isnâd etmeksizin aktarır.²⁴⁶
- b. ²⁴⁷“فَقَبَّصْتُ قَبْصَةً مِنْ أَنْتَرِ الرَّسُولِ”²⁴⁷: Ukberî eserinde bu ayetin hem “sâd” hem de “dâd” harfleri ile okunduğunu söyler. “Dâd” ile okunduğunda “avuç içi ile tutmak” “sâd” ile okunduğunda ise “parmak uçlarıyla tutmak” anlamına geldiğini belirtir.²⁴⁸ İbnü's-Sikkît ise “و قرأ بعض القراء” diyerek bu kıraatin bazı kârîler tarafından okunduğunu ifade etmiştir.²⁴⁹
- c. ²⁵⁰“إِنْ يَمَسُّكُمْ قُرْحٌ”²⁵⁰: Bu ayette geçen “قُرْح” kelimesinin hem “قُرْح” şeklinde “kâf” harfinin fetha haliyle hem de “قُرْح” şeklinde dammeli haliyle okunabileceğini söyleyen müellif, “أكثر القراء على الفتح” diyerek çoğunluğun fetha ile okuduğunu belirtir. Ferrâ tarikiyle Kisâî'den bu rivayeti aktaran müellif, Kisâî'nin şöyle dediğini nakleder: “Abdullah b. Mesûd'un ashâbı damme üzere okudular. Bana öyle geliyor ki “قُرْح” “yara esnasında çekilen acı” anlamına gelirken “قُرْح” yaranın bizatihi kendisidir.”²⁵¹ Ukberî de eserinde Ferrâ'dan benzer bir rivayette bulunmuştur.²⁵²
- d. ²⁵³“حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْحَيَاظِ”²⁵³: Ebû Zeyd tarikiyle, Ebu's-Semmâk Ka'neb el-Adevî'den aktarılan bu kıraat, yine Ebû Zeyd tarikiyle, Yûnus b. Habîb tarafından Hicaz lehçesine nispet edilmiştir.²⁵⁴ Ukberî de ayetteki “سم” lafzının hem “سَم” hem de “سُم” şeklinde iki farklı kullanımının olduğunu ifade eder.²⁵⁵

²⁴⁴ el-Furkân, 25/22.

²⁴⁵ Ebü'l-Bekâ Muhibbüddin Abdullah b. Hüseyin b. Abdullah el-Ukberî, *İmlâ'u mâ menne bihi'r-Rahmân min vücûhi'l-i'râb ve'l-kur'ât fi cem'i'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1979), 2/162.

²⁴⁶ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 47.

²⁴⁷ Tâ-Hâ, 20/96.

²⁴⁸ el-Ukberî, *Î'râbü'l-Kur'ân*, 1979, 2/126.

²⁴⁹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 108.

²⁵⁰ Âl-i İmrân, 3/140.

²⁵¹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 121.

²⁵² Ukberî, *İmlâ'u mâ menne bihi'r-Rahmân*, 1979, 1/150.

²⁵³ el-A'râf, 7/40.

²⁵⁴ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 123.

²⁵⁵ el-Ukberî, *Î'râbü'l-Kur'ân*, 1979, 1/273.

- e. ²⁵⁶ “وَالَّذِينَ لَا يَجِدُونَ إِلَّا جَهْدَهُمْ”: Abdurrahmân b. Hürmüz (ö. 117/735) ve başka bir grup tarafından aktarıldığı söylenen²⁵⁷ bu kıraati İbnü's-Sikkît, “قال: قرئ” diyerek Ferrâ'dan meçhul bir sîga ile nakletmiştir.²⁵⁸
- f. ²⁵⁹ “فَشَارِبُونَ شَرْبَ الْهَيْمِ، شَرْبَ الْهَيْمِ، شَرْبَ الْهَيْمِ”: Ebû Ubeyde'den aktarılan bu farklı üç kıraatle alakalı eserde şunlar söylenir: “Ebû Ubeyde, “شَرْبَ” şeklinde “şîn” harfinin fethalı okunmasıyla lafzın mastar olacağını diğer iki durumda ise mastar olmayan isim olacağını söyler.”²⁶⁰ Ukberî ise bu üç farklı okuyuşun “شَرْبَ” fiilinden üç farklı mastar olabileceğini söylemekle birlikte İbnü's-Sikkît'in Ebû Ubeyde'den aktardığı rivayete de yer verir.²⁶¹
- g. ²⁶² “مَنْ وَجِدَكُمْ، مَنْ وَجِدَكُمْ، مَنْ وَجِدَكُمْ”: Ferrâ'dan aktarılan bu üç farklı rivayet meçhul sîga ile nakledilmiştir.²⁶³ Ukberî de ayetin her üç kıraat ile de okunmasının caiz olduğunu söyler.²⁶⁴
- h. ²⁶⁵ “فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ، فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ”: Ukberî'nin iki farklı okuyuş şeklinde rivayet ettiği bu kıraatler,²⁶⁶ İbnü's-Sikkît tarafından herhangi bir isnâd zikredilmeksizin aktarılmıştır.²⁶⁷
- i. ²⁶⁸ “يَجْعَلُ صَدْرَهُ ضَيْقًا حَرَجًا، حَرَجًا”: İbnü's-Sikkît'in isnâd zikretmeden aktardığı bu iki farklı kıraat, Semîn el-Halebî'nin (ö. 756/1355) *ed-Dürrü'l-masûn fî 'ulûmi'l-Kitâbi'l-meknûn* adlı eserinde ele alınmış ve ayet hakkında İbnü's-Sikkît'in hocası Ferrâ'dan şu bilgiler nakledilmiştir: “Bu iki telaffuz aynı manaya gelen iki farklı kullanımdır.”²⁶⁹

²⁵⁶ et-Tevbe, 9/79.

²⁵⁷ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1999), 10/579.

²⁵⁸ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 125.

²⁵⁹ el-Vâkı'a, 56/55.

²⁶⁰ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 129.

²⁶¹ el-Ukberî, *İ'râbü'l-Kur'ân*, 1979, 2/254.

²⁶² et-Talâk, 65/6.

²⁶³ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 129.

²⁶⁴ el-Ukberî, *İ'râbü'l-Kur'ân*, 1979, 2/263.

²⁶⁵ en-Nisâ', 4/145.

²⁶⁶ el-Ukberî, *İ'râbü'l-Kur'ân*, 1979, 1/199.

²⁶⁷ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 141.

²⁶⁸ el-En'âm, 6/125.

²⁶⁹ Ahmed b. Yûsuf es-Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-masûn fî 'ulûmi'l-Kitâbi'l-meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât (Dîmeşk: Dâru'l-Kalem, 1986), 5/142.

- j. ²⁷⁰“فُوقِ، فُوقِ”²⁷¹: Yine isnâd edilmeksizin “قرأت القراء”²⁷¹ ifadesiyle aktarılan bu iki farklı kıraatin, Hamza b. Habîb (ö. 156/773) ve Kisâî tarafından ikinci şekliyle okunduğu diğer kâfîlerin ise ayeti birinci şekilde okudukları kaynaklarda aktarılmaktadır.²⁷² Dolayısıyla İbnü’s-Sikkît her ne kadar isnâd zikretmese de bu kıraati ya bizzat Kisâî’den ya da onun talebesi Ferrâ’dan rivayet etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.
- k. ²⁷³“إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَى أُمَّةٍ، عَلَى إِمَّةٍ”²⁷³: Kaynaklarda Mücâhid, Katade ve Ömer b. Abdulazîz’e isnâd edilen ikinci kıraat,²⁷⁴ eserde isnâd zikredilmeden aktarılmıştır.²⁷⁵
- l. ²⁷⁶“مَكَانًا سَوِيًّا، سَوِيًّا”²⁷⁶: İbnü’s-Sikkît’in eserinde aktardığı ikinci kıraat,²⁷⁷ kaynaklarda İsâ b. Ömer’e nispet edilmektedir.²⁷⁸ Müellifin bu rivayeti, hocaları Ebû Ubeyde veya Asmaî tarikiyle İsâ b. Ömer’den aktardığı tahmin edilmektedir.
- m. ²⁷⁹“يَا لَيْتَكُمْ مِنْ أَعْمَالِكُمْ شَيْئًا، يَا لَيْتَكُمْ”²⁷⁹: Ebû Amr b. Alâ’ya nispet edilen bu kıraat²⁸⁰ eserde, Ebû Amr’ın öğrencilerinden, aynı zamanda İbnü’s-Sikkît’in hocalarından olan Ebû Ubeyde tarikiyle rivayet edilmiştir.²⁸¹
- n. ²⁸²“وَأَخْرُونَ مُرْجُونَ لِأَمْرِ اللَّهِ، مُرْجُونَ”²⁸²: Ebû Bekr Âsım b. Ebi’n-Necûd Behdele el-Esedî el-Kûfî (ö. 127/745) tarikiyle Ebû Amr tarafından aktarıldığı bilinen ikinci kıraatin²⁸³ eserde, müellifin hocaları Ebû Ubeyde, Ebû Amr eş-Şeybânî veya Asmaî tarikiyle Ebû Amr’dan aktarıldığı tahmin edilmektedir.²⁸⁴
- o. ²⁸⁵“أَرْجُهُ وَأَخَاهُ، أَرْجُهُ وَأَخَاهُ”²⁸⁵: Eserde isnâd verilmeden zikredilen ikinci kıraatin,²⁸⁶ Ebû Amr’a nispet edildiği kaynaklarda tespit edilmiştir.²⁸⁷

²⁷⁰ Sâd, 38/15.

²⁷¹ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 160.

²⁷² el-Halebî, *ed-Dürrü’l-masûn*, 9/363.

²⁷³ ez-Zuhurf, 43/23.

²⁷⁴ el-Halebî, *ed-Dürrü’l-masûn*, 9/581.

²⁷⁵ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 176.

²⁷⁶ Tâ-Hâ, 20/58.

²⁷⁷ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 206.

²⁷⁸ el-Halebî, *ed-Dürrü’l-masûn*, 8/58.

²⁷⁹ el-Hucurât, 49/14.

²⁸⁰ el-Halebî, *ed-Dürrü’l-masûn*, 13/10.

²⁸¹ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 211.

²⁸² et-Tevbe, 9/106.

²⁸³ el-Halebî, *ed-Dürrü’l-masûn*, 6/118.

²⁸⁴ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 229.

²⁸⁵ el-A‘râf, 9/111.

²⁸⁶ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 229.

²⁸⁷ el-Halebî, *ed-Dürrü’l-masûn*, 5/409.

- p. ²⁸⁸“مُؤَصَّدَةٌ، مُؤَصَّدَةٌ، مُؤَصَّدَةٌ”: İbnü’s-Sikkît’in isnâd zikretmeden aktardığı ikinci kıraate dair tefsir ve kıraat kitaplarında herhangi bir bilgiye ulaşılammıştır.²⁸⁹
- r. ²⁹⁰“وَمَا كَانَ لِنَبِيِّ أَنْ يُغْلَّ، يُغْلَّ”²⁹¹: Eserde zikredilen ikinci kıraatin,²⁹¹ Kisâî tarafından okunduğu tespit edilmiştir.²⁹² Buna göre müellifin ya bizzat hocasından ya da hocasının talebesi ve kendisinin hocası olan Ferrâ’dan bu rivayeti aldığı tahmin edilmektedir.
- s. ²⁹³“حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيِ مَجْلَهُ، الْهَدْيِ”²⁹⁴: Mücâhid ve Zührî’ye nispet edilen²⁹⁴ ikinci kıraat hakkında İbnü’s-Sikkît herhangi bir isnâd zikretmemiştir.²⁹⁵

İbnü’s-Sikkît’in, eserinde farklı kıraatlere yer vermesi onun Kûfe ekolüne mensubiyetiyle de açıklanabilir. Nitekim hem müellifin yaşadığı dönemde hem de onun öncesinde çok sayıda sahabe ve tabiîne ev sahipliği yapan Kûfe, kıraat ilmi açısından önemli bir şehir olarak biliniyordu. İbnü’s-Sikkît’in hocası olan Ferrâ, yedi kıraat imamından birisi olan Kisâî’nin öğrencilerindendi. Bütün bu etkenler göz önünde bulundurulduğunda müellifin, eserindeki farklı kıraatlerin kaynağı anlaşılmaktadır.

1.3.3.4.2. Hadîs-i Şeriflerle İstişhâd

Mütekaddimûn dönemi dil alimleri, gramer kurallarının belirlenmesinde ve lafızların doğru kullanımının tespitinde Kur’ân’ı ve Araplardan nakledilen veya semâ‘ yoluyla alınan manzum ve mensur sözleri esas alıyorlardı. Bu dönemde dilciler hadislere çok az yer veriyorlardı.²⁹⁶ Bu duruma yol açan sebebin ise râvilerin hadisleri mana ile aktarmalarına cevaz veren görüş olduğu söylenir.²⁹⁷ Hicrî yedinci asırda ortaya çıktığı anlaşılan hadislerle istişhâdın caiz olup olmadığı meselesi Müteahhirîn Dönemi dilcilerini meşgul eden bir problem haline gelmiştir. Bu dönemde hadisle istişhâdı kabul etmeyenler, kabul edenler ve bu iki grup arasında orta bir yol tutanlar olmuştur.

Bu araştırmada Mütekaddimûn Dönemi alimlerinden biri olan İbnü’s-Sikkît ele alındığından bu konudaki ihtilafın ayrıntılarına girmiyoruz. Ancak şunu söylemek gerekir

²⁸⁸ el-Hümeze, 104/8.

²⁸⁹ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 251.

²⁹⁰ Âl-i İmrân, 3/161.

²⁹¹ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 414.

²⁹² el-Halebî, *ed-Dürrü’l-masûn*, 3/465.

²⁹³ el-Bakara, 2/196.

²⁹⁴ el-Halebî, *ed-Dürrü’l-masûn*, 2/315.

²⁹⁵ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 428.

²⁹⁶ Hüseyin Tural, “Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhâd Mes’alesi I: Şiirle İstişhâd”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/9 (1990), 70.

²⁹⁷ es-Süyûtî, *el-İktirâh*, 43.

ki müellif, bu eserinde hocası Kisâî'den farklı olarak az da olsa hadisle istişhâd etmiştir. Ancak hadisi naklederken söz konusu hadisin tahrîcini yapmamıştır. Bazen de müellif, muhaddisler tarafından hadis olarak nakledilmiş bir sözü herhangi bir söz olarak aktarmıştır.

Eserde hadis olarak zikredilen toplam 29 rivayet tespit edilmiştir. Bu rivayetlerden bir kısmı hadis olarak nitelenmiş ancak Rasulullah'a nispet edilmemiştir. Diğer bir kısmı ise bizzat Rasulullah'a nispet edilmiştir. Bu rivayetlerin yanı sıra eserde, sahabeye nispet edilen sözlere de yer verilmiştir. Bu bölümde söz konusu bu rivayetler üç başlık altında ele alınarak incelenecektir.

a. Hadis Olarak Zikredilen Rivayetler

Eserde hadis olarak nitelenen 19 rivayete yer verilmiştir. Bu rivayetlerin bazıları İbnü's-Sikkît tarafından hocaları aracılığıyla nakledilirken bazı rivayetler sadece hadis olduğunu belirten ifadelerle kimden alındığı zikredilmeden nakledilmiştir. Burada örnek olması açısından bazı rivayetler tercümesi ve hadis kaynaklarındaki tahrirleri açıklanarak sıralanacaktır.

1. ومنه: اتَّقُوا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ.²⁹⁸

“Mü ‘minin ferasetinden sakının.”

Bu hadis Tirmizî tarafından Saîd b. el-Hudrî (ra) tarikiyle rivayet edilmiştir.²⁹⁹

2. ومنه: ادْرَأُوا الْأُحْدُودَ بِالشُّبُهَاتِ.³⁰⁰

“Şüphelerle hadleri düşürün.”

Buna benzer bir rivayet Taberânî tarafından Abdullah b. Mesud'tan (ra) mevkûf olarak nakledilmiştir.³⁰¹

3. وجاء في الحديث: أَرْوَاحُ الشُّهَدَاءِ فِي أَجْوَابِ طَيْرٍ خُضِرَ تَعْلُقُ مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ.³⁰²

²⁹⁸ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 167.

²⁹⁹ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî Tirmizî, *el-Câmiü's-sahih = Sünenü't-Tirmizi*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Kahire: Mustafa el-Babî el-Halebî, 1975), 5/298.

³⁰⁰ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 241.

³⁰¹ Süleyman b. Eyyub b. Mutir eş-Şami Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, thk. Hamdi b. Abdi'l-mecid es-Selefi (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1994), 9/341.

³⁰² es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 373.

“Şehitlerin ruhu cennetin yapraklarına tutunan yeşil kuşların içindedir.”

Buna benzer bir rivayet Taberânî tarafından Abdullah b. Mesud'tan (ra) mevkûf olarak nakledilmiştir.³⁰³

4. وفي بعض الحديث: إِنَّ الطَّوِيلَةَ قَدْ نُقِصِرَ، وَالْقَصِيرَةَ قَدْ نُطِيلَ.³⁰⁴

“Uzun boylu bir kadın kısa, kısa boylu bir kadın ise uzun boylu bir çocuk doğurabilir.”

İbnü's-Sikkît'in hadis olarak nitelediği bu rivayete hadis kaynaklarında rastlanamamıştır.

5. وقال أبو عمرو في تفسير الحديث الذي جاء: إِنَّ الْمُؤْمِنَ مِثْلَ الْبَعِيرِ الْأَيْفِ.³⁰⁵

“Mümin burnuna yular takılmış deve gibi uysal ve itaatkardır.”

İbn Mâce bu hadisi öncesi ve sonrasıyla İrbâd b. Sâriye'den (ra) rivayet etmiştir.³⁰⁶

6. ومنه جاء الحديث في النساء: إِنَّكَ إِذَا شَبِعْتَنَ حَجَلْتَنَ، وَإِذَا جُعْتَنَ دَقَعْتَنَ.³⁰⁷

“Siz kadınlar doyduğunuzda tembelleşir ve rızkınızı talep etme konusunda ağırdan alırsınız. Aç kaldığınızda ise boyun eder ve hırslı bir şekilde rızkınızı ararsınız.”

Bu hadis Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm tarafından tahrirci zikredilmeden nakledilmiştir.³⁰⁸ Hadis kitaplarında böyle bir rivayete rastlanamamıştır.

7. يُؤَسُّ: يَقَالُ: الْحَرْبُ خَدَعَةٌ وَخُدَعَةٌ.³⁰⁹

“Savaş, hiledir.”

³⁰³ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, 9/183.

³⁰⁴ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 426.

³⁰⁵ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 391.

³⁰⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *Sünen*, thk. Şuayb Arnavut (Dâru'r-Risale, 2009), 1/29.

³⁰⁷ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 493.

³⁰⁸ Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, *Garîbu'l-hadis*, thk. Muhammed Abdulmuîd Hân (Haydarâbâd: Matbaatu Dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1964), 1/119.

³⁰⁹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 174.

İbnü'l-Esîr,³¹⁰ Ahmed b. Hanbel³¹¹ ve Ebû Dâvûd et-Tayâlisî³¹² tarafından nakledilen bu hadis diğer hadis kitaplarında da yer alan meşhur bir rivayettir. İbnü's-Sikkît bu hadisi eserinin başka bir yerinde Kisâf ve Ebû Zeyd'den de aktarmaktadır.³¹³

8. وجاء في الحديث: الرَّاجِعُ فِي هَيْبَتِهِ كَالرَّاجِعِ فِي قَيْنِهِ.³¹⁴

“Hibe ettiği şeyden dönen kustuğu şeye dönen gibidir.”

Bu hadis Taberânî tarafından İbn Abbas rivayetiyle nakledilmiştir.³¹⁵

9. وقال أبو عمرو: جاء في الحديث: رُدُّوا نَجَاةَ السَّائِلِ بِاللُّقْمَةِ.³¹⁶

“Sizden isteyeninin elinizdekine karşı bakışlarını bir lokmayla geri çevirin.”

Hadis, İbnü'l-Esîr'in *en-Nihaye* adlı eserinde tahrirci zikredilmeden nakledilmiştir.³¹⁷

10. وفي الحديث الذي جاء: شِدَّةُ الْحَرِّ مِنْ فَيْحِ جَهَنَّمَ.³¹⁸

“Sıcaklığın şiddeti cehennemden kaynamasından ileri gelir.”

Ebû Dâvûd et-Tayâlisî bu hadisi *Müsned* adlı eserinde Ebû Zerr (ra) tarikiyle aktarmıştır.³¹⁹

11. وجاء في الحديث: عَلَيْنِكُمْ بِالْبَاءَةِ، فَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَعَلَيْهِ بِالصَّوْمِ، فَإِنَّهُ لَهُ وَجَاءٌ.³²⁰

“Sizden evlenmeye gücü yeten evlensin. Evlenmeye gücü yetmeyen de oruç tutsun. Çünkü oruç, onun için bir kalkandır.”

³¹⁰ Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs*, thk. Tahir Ahmed ez-Zâvî (Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, 1979), 2/14.

³¹¹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilal b. Esed eş-Şeybânî, *Müsned*, thk. Şuayb Arnavut (Müessesetu'r-risale, 2001), 13/473.

³¹² Ebû Dâvud Süleyman b. Dâvud b. el-Carud et-Tayâlisî, *Müsned*, thk. Muhammed Abdu'l-muhsin (Mısır: Dâru'l-hicr, 1999), 3/273.

³¹³ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 682.

³¹⁴ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 232.

³¹⁵ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, 11/327.

³¹⁶ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 221-222.

³¹⁷ el-Cezerî, *Nihâye*, 5/17.

³¹⁸ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 212.

³¹⁹ et-Tayâlisî, *Müsned*, 1/357.

³²⁰ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 235.

Ebû Dâvûd et-Tayâlisî bu hadisi *Müsned* adlı eserinde Alkame tarikiyle aktarmıştır.³²¹

12. ومنه الحديث: لَا جَلْبَ وَلَا جَنْبَ.³²²

“*Celb ve cenb yoktur.*”

Bu hadis Ahmed b. Hanbel tarafından İbn Ömer (ra) rivayetiyle nakledilmiştir.³²³

b. Rasulullah’a Nispet Edilenler

Eserde hadis olarak nitelenen rivayetlerin yanı sıra bizzat Rasulullah’a nispet edilen rivayetlere de rastlanır. “وفي الحديث عن النبي/ ومنه حديث النبي/ وقال النبي” gibi ifadelerle aktarılan bu tür hadislerin sayısı 10 olarak tespit edilmiştir. Eserde Rasulullah’a nispet edilen hadislere şu rivayetler örnek verilebilir:

1. وقال النبي -صلى الله عليه وسلم- لأصحابه، حين ضربوا الأعرابي: أحسبوا أملاءكم.³²⁴

Rasulullah (as) ashabı bedevîye vurduklarında onlara şöyle buyurdu: “Ona güzel davranın.”

2. ومنه حديث النبي -صلى الله عليه وسلم-: أنا فرطكم على الحوض.³²⁵

“*Ben havuz başına sizden önce varacak olan öncünüzüm.*”

Bu hadisin tamamı Ahmed b. Hanbel tarafından İbn Abbas (ra) rivayetiyle nakledilmiştir.³²⁶

3. وجاء في الحديث: صلينا مع النبي -صلى الله عليه وسلم- حتى خشينا أن يفوتنا الفلح.³²⁷

“*Rasulullah ile bir gece namazı kıldık. Allah’ın Rasulu namazı o kadar uzattı ki sahuru kaçırmaktan korktuk.*”

³²¹ et-Tayâlisî, *Müsned*, 1/217.

³²² es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 407.

³²³ eş-Şeybânî, *Müsned*, 9/469.

³²⁴ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 598.

³²⁵ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 99.

³²⁶ eş-Şeybânî, *Müsned*, 4/168.

³²⁷ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 115.

Bu hadisin tamamı Ahmed b. Hanbel tarafından Ebû Zerr (ra) rivayetiyle nakledilmiştir.³²⁸

4. وفي الحديث عن النبي -صلى الله عليه وسلم-: إني قد بدّنت فلا تبادروني بالركوع والسجود.³²⁹

“Ben artık şişmanladım. Rükû ve secdelerde benden önce davranıp acele etmeyin.”

Bu hadis Ebû Ubeyd³³⁰ ve Ahmed b. Hanbel³³¹ tarafından Muâviye (ra) tarikiyle aktarılmıştır.

5. ومنه جاء في الحديث: ضحّى رسول الله -صلى الله عليه وسلم- بكبشين مؤجّوين.³³²

“Rasulullah (sav) iğdiş edilmiş iki koç kesti.”

Buna benzer bir metinle Ahmed b. Hanbel tarafından Cabir b. Abdillâh (ra) rivayetiyle nakledilen bu hadis pek çok hadis kitabında zikredilmektedir.³³³

6. وجاء في الحديث: كان رسول الله -صلى الله عليه وسلم- يَبَخَّوُلْنَا بِالْمَوْعِظَةِ.³³⁴

“Rasulullah (sav), vaaz hususunda, bize bikkınlık gelmesin diye halimize bakıp ona göre gün ve saat kollardı.”

7. وجاء في الحديث: نهى رسول الله -صلى الله عليه وسلم- عن رُبْدِ الْمُشْرِكِينَ.³³⁵

“Rasulullah müşriklerden gelen hediyeyi/yardımlı/desteği almayı yasakladı.”

Bu hadis benzer bir ifadeyle Ma'mer b. Râşid³³⁶ ve Ebû Dâvud es-Sicistânî³³⁷ tarafından rivayet edilmiştir.

c. Sahabe 'ye Nispet Edilenler

Eserde, Hz. Ebûbekir (ra), Hz. Ömer (ra) ve Hz. Ali'ye (ra) nispet edilen sözlerin sayısı 7 olarak tespit edilmiştir. Bu sözler kimi yerde “يروى” ifadesiyle meçhul sîgada

³²⁸ eş-Şeybânî, *Müsned*, 35/352.

³²⁹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 510.

³³⁰ el-Herevî, *Garîbu'l-hadis*, 1/152.

³³¹ eş-Şeybânî, *Müsned*, 28/102.

³³² es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 234-235.

³³³ eş-Şeybânî, *Müsned*, 23/134.

³³⁴ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 425.

³³⁵ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 431.

³³⁶ Ma'mer b. Ebî Amr er-Râşid, *el-Câmi'*, thk. Habibu'r-rahman el-A'zami (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslamî, 1983), 10/447.

³³⁷ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), 3/173.

nakledilerek râvi ismi zikredilmemiştir. Bazı rivayetler ise “ومنه حديث” gibi ifadeler kullanılarak söz konusu sahabîlere ait olan söz hadis lafzıyla aktarılmıştır. Eserde adı geçen sahabîlere nispet edilen sözlere şu rivayetler örnek verilebilir:

1. قَالَ الْأَصْمَعِيُّ: قَالَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ رَحِمَهُ اللَّهُ عَلَيْهِ: إِيَّاكُمْ وَهَذِهِ الْمَجَازِرُ، فَإِنَّ لَهَا ضَرَاوَةَ كَضَرَاوَةِ الْخَمْرِ³³⁸

Asmaî, Hz. Ömer (ra) 'in şöyle dediğini söyledi: “Çokça et yemekten sakının. Çünkü et sürekli tüketildiğinde insanda şarabın yaptığı gibi bağımlılık yapar.”

Ebû Ubeyd³³⁹ ve İbnü'l-Esîr³⁴⁰ tarafından aktarılan bu rivayet eserde, İbnü's-Sikkît'in hocası Asmaî 'den de nakledilmiştir.

2. وَيُرْوَى عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: وَاللَّهِ مَا قَتَلْتُ عُثْمَانَ وَلَا مَالَاتٍ عَلَى قَتْلِهِ.³⁴¹

Ali b. Ebî Talip 'ten rivayet edildiğine göre o şöyle dedi: “Allah 'a yemin olsun ki ne Osman 'ı (ra) ben öldürdüm ne de onu öldürenlerle bir oldum.”

Eserde meçhul bir sığayla aktarılan bu rivayet İbnü'l-Esîr tarafından *Nihaye* adlı eserde senetsiz bir şekilde zikredilmiştir.³⁴²

3. قَالَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ رَحِمَهُ اللَّهُ: يَا أَيُّهَا النَّاسُ كَذَّبَ عَلَيْكُمْ الْحَجَّ.³⁴³

Hz. Ömer (ra) şöyle dedi: “Ey insanlar! Hac size farz kılındı.”

Hz. Ömer (ra) 'e nispet edilen bu söz Ebû Ubeyd³⁴⁴ ve İbnü'l-Esîr³⁴⁵ tarafından da aynı lafızlarla aktarılmıştır.

1.3.3.4.3. Şiirle İstişhâd

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren Kur'ân'daki garib ifadelerin açıklanmasında kendisine güvenilen önemli bir kaynak olan Arap şiiri, dilciler tarafından da istişhâd konusunda Kur'ân'dan sonra ikinci dayanak olarak kabul edilmiştir. Ancak dil malzemesinin kimlerden toplanacağı sorusu gibi kimin şiiriyle istişhâd edileceği meselesi de dilcileri meşgul etmiştir. Buna göre Arap şairleri arasında bir sınıflandırmaya giden dil alimleri genel kabule göre şairleri şu şekilde dört kategoriye ayırmışlardır:

³³⁸ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 332.

³³⁹ el-Herevî, *Garîbu'l-hadis*, 4/316.

³⁴⁰ el-Cezerî, *Nihâye*, 1/267.

³⁴¹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 235.

³⁴² el-Cezerî, *Nihâye*, 4/353.

³⁴³ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 453.

³⁴⁴ el-Herevî, *Garîbu'l-hadis*, 3/247.

³⁴⁵ el-Cezerî, *Nihâye*, 4/158.

- a. el-Câhiliyyûn: Bu tabakada yer alan şairler İslam'ın gelişinden önce vefat etmiş Câhiliye dönemi şairleridir. İmruü'l-Kays (ö. 540 dolayları), 'Aşa (ö. 7/629), Tarafe b. Abd (ö. 564) ve Antere (ö. 614) gibi isimler bu grupta yer alan şairlere örnek verilebilir.
- b. el-Muhadramûn: Bu tabakada yer alan şairler ise hem Câhiliye döneminde yaşamış hem de İslam'ın gelişine şahit olmuş şairlerdir. Lebîd (ö. 41/661), Hassân b. Sâbit (ö. 60/680) ve Kâ'b b. Züheyr (ö. 24/645) gibi şairler bu grupta yer alır.
- c. el-İslamiyyûn: Bu tabakadaki şairler "Mütekaddimûn" olarak da anılırlar. Bu dönemde yaşayan şairler Cerir (ö. 110/728), Ferezdak (ö. 114/732) ve Zü'r-Rumme (ö. 117/735) gibi İslâmî devrin ilk şairleridir.
- d. el-Müvelledûn: "el-Muhdesûn" olarak da adlandırılan bu tabakadaki şairler hicri ikinci asrın ortalarından günümüze kadar gelen şairleri kapsar. Beşşâr b. Bürd el-Ukaylî (ö. 167/783) bu tabakanın ilk şairi olarak sayılmıştır.³⁴⁶

Bu tasnife göre ilk iki grupta yer alan şairlerin şiirleriyle istişhâd konusunda dilciler arasında genel bir görüş birliğine varıldığı görülür. Ancak diğer iki tabakada yer alan şairler için böyle bir ittifakın varlığından söz edilmesi zordur. Nitekim üçüncü tabakadaki şairlerin şiirleriyle istişhâd konusunda dilcilerin çoğunluğu olumlu görüş beyan ederken bazı dilciler söz konusu şairlerin şiirleriyle istişhâdı uygun görmemişlerdir. Şiirleriyle istişhâdın câiz görüldüğü en son şair İbrâhim b. Herme'dir (ö. 150/767). Dördüncü tabakada yer alan şairlerin şiirleriyle istişhâd ise dilcilerin geneli tarafından kabul edilmemiştir.³⁴⁷ Son tabakada yer alan şairlerden dili bozulmamış olanların şiirleriyle istişhâdın mümkün olduğunu belirten ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) ise kendisiyle istişhâd ettiği muhdesûn şairlerinden Ebû Temmâm Habib b. Evs (ö. h. 845) hakkında şunları söyler: "*O, her ne kadar muhdes şairlerden olup dilde şiirleriyle istişhâd edilmese de, dil âlimlerindedir. Bu sebeple bana göre onun kendi sözleri, rivayet ettikleriyle aynıdır.*"³⁴⁸

Her ne kadar Zemahşerî'nin bu sözleri dili bozulmayan müvelledûn şairlerin şiirleriyle istişhâd edilebileceğini yansıtırsa da bu uygulama daha sonraki âlimleri de etkileyebileceği için eleştirilmiştir.

Muhdes şairlerin şiirleriyle lafız merkezli dil konularında istişhâd edilmemektedir. Anlama dair belagat konularında ise bütün şairlerin şiirleriyle istişhâdın mümkün olduğunu

³⁴⁶ Bağdadi, *Hizânetü'l-edeb*, 1997, 1/5-6.

³⁴⁷ Bağdadi, *Hizânetü'l-edeb*, 1997, 1/5-6.

³⁴⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1986, 1/87; Bağdadi, *Hizânetü'l-edeb*, 1997, 1/7.

söyleyen İbn Cinnî, bu görüşünü, anlamın tüm zamanlarda aynı olduğu düşüncesine dayandırır.³⁴⁹ Abdülkâdir el-Bağdâdî de *Hizânetü'l-edebe* adlı eserinde Refikah b. Câbir'den şunları aktarır:

*“Dil ilimleri lûgat, nahiv, sarf, meânî, beyan ve bedî‘ olmak üzere altı çeşittir. Bunlardan ilk üçünde sadece Arapların sözleriyle istişhâd edilir. Geri kalan üç ilimde ise muvelledûn şairlerin sözleriyle de istişhâd etmek caizdir. Nitekim söz konusu bu üç ilim dilin mana boyutuyla ilgilidir. Bu yüzden bu konuda Araplarla Acemler arasında bir fark yoktur.”*³⁵⁰

Dillerini her türlü bozulmadan korumayı başarmış olan çöl bedevîlerinin kelamı ise hicrî dördüncü asra kadar Arap dilbilimcileri için bir kaynak olmaya devam etmiştir.

İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf fî mesâilî'l-hilâf* adlı eserinde söyleyeni belli olmayan şiir veya nesirle istişhâdın caiz olmadığını savunur. Çünkü ona göre söz konusu bu şiir veya nesir uydurma olabileceği gibi muvelled bir şaire veya sözüne güvenilmeyen birine ait olabilir.³⁵¹ Abdülkâdir el-Bağdâdî de bu durumu değerlendirirken şunları söyler:

*“Söyleneni bilinmeyen bir beyit güvenilir biri tarafından rivayet edilmişse bu beyit kabul edilir. Aksi takdirde bu beyit delil sayılmaz. Nitekim Sîbeveyh'in el-Kitâb'ında rivayet ettiği söyleneni meçhul beyitler dildiler tarafından en güvenilir beyitler olarak kabul edilir.”*³⁵²

Eserde başta Câhiliye dönemi şairleri olmak üzere Muhadram, İslamî ve az da olsa Muvelled şairlerden istişhâd edilmiştir. Bu bölümde her bir tabakada adı geçen şairleri şöyle sınıflandırabiliriz:

- a. Câhilliyûn: Eserde bu tabakada yer alan şairlerden 53 isim tespit edilmiştir. Bu isimler eserde zikrediliş sırasına göre şu şekilde sıralanabilir: A'sâ Bâhile, Züheyr, Ebû Duâd, Sahr b. Abdullah el-Hüzelî (Sahru'l-Gayy), Muakkir b. Hammâr el-Bârikî, A'sâ, Tarafe, Adiy b. Zeyd, Imru'ul-Kays, Efvâh el-Evdî, Hidâş, Evs b. Hacer, Nâbiga, Ümeyye b. Ebi's-Salt, Bişr b. Ebî Hâzim, Kays b. Hutaym, Alkame b. Abdeh, Mâlik b. Zugbe el-Bâhilî, Teebbeta Şerran, Urve b. el-Verd, Cumeyh, Ebû Zubeyd et-Tâî, Sa'lebe b. Suayyir el-Mâzinî, Selâme b. Cendel, Râşid b. Şihâb

³⁴⁹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1952, 1/25.

³⁵⁰ Bağdadi, *Hizânetü'l-edebe*, 1997, 1/5.

³⁵¹ Bağdadi, *Hizânetü'l-edebe*, 1997, 1/15.

³⁵² Bağdadi, *Hizânetü'l-edebe*, 1997, 1/16.

el-Yeşkurî, Hudbe, el-Murakkış el-Ekber, el-Murakkış el-Asgar, Antere, el-Münehhâl el-Yeşkurî, Avf b. el-Ahves, Nafi' b. Lukayt el-Esedî, Suveyd b. Ebî Kahil, Amr b. Kulsûm, Abîd b. el-Abras, Hâris b. Hilizze, el-Mütenahhil el-Hüzeli, Züheyr b. Cenâb, Esved b. Ya'fer, Dureyd b. es-Simme, Mütelemmis, Müseyyeb b. Ales, Amr b. Kamia, Tufeyl el-Ganevi, Zü'l-İsba' el-Advânî, Müzerrid b. Dırar, Huveydira, Amir b. et-Tufeyl, Musakkab el-Abdi, el-Mufaddal en-Nükrî, Ahnes b. Şihâb et-Tağlibî, eş-Şenferâ ve Salebe b. Su'ayr el-Mâzinî.

- b. Muhadramûn: Eserde bu tabakada yer alan şairlerden 27 isim tespit edilmiştir. Bu isimleri eserde yer alış sırasına göre şöyle sıralayabiliriz: Lebîd , İbn Mukbil, Üsâme b. Hâris el-Hüzelî, Humeyd b. Sevr, Muhabbel es-Sa'dî, Hutay'e, Hassân b. Sâbit, Abbâs b. Mirdas, Sâide b. Cu'ye, Ümeyye b. Ebî Âiz, Ebû Hırâş el-Hüzelî, İbn Ahmer, Ebû Zueyb, Nâbîga el-Ca'dî, Sâide b. Aclân el-Hüzelî, İbn Herme, Hufâf b. Nudbe, Hanzala b. eş-Şarkî, Agleb el-İcli, Şemmâh, Kâ'b b. Züheyr, Ebû Kebîr el-Huzeli, Süheym b. Vesil, 'Amr b. Ma'dikerib, Nemr b. Tavleb, Amr b. Şe's ve Nehşel b. Hari.
- c. İslamiyyûn: Eserde bu tabakada yer alan şairlerden 26 isim tespit edilmiştir. Bu isimleri eserde yer alış sırasına göre şöyle sıralayabiliriz: Küseyyir Azze, Râî en-Nümeyrî, Rü'be b. Abdillâh el-Accâc, Ahtal, İbn Kays er-Rukayyât, Ferazdak, Suveyd b. Kura'/Kera', Zu'r-Rumme, Accâc, Urve b. Üzeyne, Ebû'n-Necm, Kutâmî, Kümeyt, Ebû Vecze es-Sa'dî, Cerîr, Humeyd el-Erkat, Leylâ el-Ahyeliyye, Mirrâr el-Fak'asî, İbn Meyyâde, Ebû'l-Esved ed-Duelî, Muzâhim b. el-Hâris el-Ukayli, Mirrâr el-Adevî, İbn Hemmâm es-Selûlî, et-Tırrımah, Cendel b. el-Müsenna el-Tahavi et-Temîmi ve Umare b. Ukayl.
- d. Müvelledûn: Eserde, Ebû Nuhayla ve Beşşâr b. Bürd olmak üzere bu tabakaya nispet edilen şairlerden sadece iki isim tespit edilebilmiştir.

Sayılan bu isimlerin dışında vefat tarihleri tespit edilemediğinden hangi tabakaya ait olduğu bilinmeyen isimler de mevcuttur. Bu isimler arasında Mirrâr el-Esedî, Hâtim, el-Kennâz el-Cermî, Hind bnt. Humeyris ve Ebû Servan gibi şairler sayılabilir.

Eserde genellikle şâhid olarak sunulan beyitler, şairlerine nispet edilerek zikredilirken kimi zaman da şairler zikredilmeksizin sadece şiiri rivayet eden râvinin ismi belirtilerek aktarılır. Bu durumun sebebi, söz konusu beyitlerin şairlerini herkesin tanınması veya bu beyitleri rivayet eden râvilerin beyitlerin sahiplerini zikretmemeleri olabilir. Her iki durumda da şiirin şairine nispet edilmemesi eserin eleştirilmesine yol açmaktadır.

1.3.3.4.4. Nesirle İstişhâd

Şiir kadar yaygın olmasa da Arap dilinde istişhâda kaynaklık eden türlerden birisi de nesirdir. Nesir, edebî açıdan sanatsal ve sanatsal olmayan nesir olmak üzere ikiye ayrılır:

- Sanatsal nesir, hutbe, mektup, hikem ve emsâl olmak üzere bazı başlıklar altında incelenir.
- Sanatsal olmayan nesir ise, dili fasih olan Arap kabilelerinin gündelik konuşmalarını ve dili kullanım üsluplarını içerisinde barındıran türdür.

Dilciler günlük dilin tüm hususiyetlerini kapsayan konuşma diline ayrı bir önem vermişlerdir. Dilbilimciler tarafından Câhiliye döneminden hicri ikinci yüzyılın yarısına kadar yaşamış olan Arapların kelâmı şâhid olarak kabul edilmiştir. Dili hüccet olan kabilelerin tespitinde de bazı esaslara dikkat edilmiştir. Buna göre kabile mensuplarının yaşadığı dönem, Arap olmayan toplumlarla olan yakınlıkları, buldukları bölgeler, diğer toplumlarla olan münasebetleri ve kullandıkları dilin fesahati gibi etkenler öne çıkmaktadır. Kabileler arasında ise Kureyş, dili daha kolay ve fasih olduğu için istişhâd konusunda sıkça başvurulan kabile olmuştur. Ayrıca Kays, Temim ve Esed kabileleri dil konusunda en çok başvurulan kabilelerdir. Huzeyl, bazı Kinâne kabileleri ve Tayy kabilelerinin lehçeleriyle de istişhâd edilmiştir. Yabancı toplumlardan daha fazla etkilenmiş oldukları ihtimaline binaen, Yunanlılara komşu olan Tağlib, İran'a komşu olan Bekir kabileleri ile Arap olmayan toplumlara komşu olan diğer kabilelerin lehçeleriyle istişhâd edilmesi uygun görülmemiştir.³⁵³

Her ne kadar dili fasih olan bedevîlerden dil malzemesi toplamak amacıyla çöllere seyahat eden dilcilerin sayısı azımsanmayacak kadar fazla olsa da nesir, şiire nispetle ikinci sırada kalmıştır. Arap dilinde istişhâd konusunda nesrin şiirden daha az rağbet görmesinin sebepleri arasında şu maddeler sayılmaktadır:

- Şiirin, Câhiliye döneminden beri süregelen toplumun gözündeki üstün yeri,
- Dilcilere ulaşan mensur malzemenin azlığı ve söz konusu malzemenin güvenilirliği konusundaki şüpheler,
- Şiirin nesre göre daha hızlı ezberlenmesi, kullanımının yaygın olması ve böylece toplumda çok rahat bir şekilde yaygınlaşması,
- Dilcilerin muteber şairlere gösterdikleri saygı,

³⁵³ es-Süyûtî, *el-İktirâh*, 47-48.

e. Şiirin mensur söze göre hem bâdiyede hem de şehirlerde daha üstün görülmesi.³⁵⁴

İbnü's-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk* adlı eserinde “Arap kelâmı” olarak ifade edilen fasih Arapların, dili kullanım şeklini kayıt altına almıştır. Ele aldığı lafızları çoğunlukla bu kelâma dayandırarak açıklayan müellif, bu kullanımları bazen herhangi bir şahsa veya kabileye isnat etmeksizin aktarırken bazen de kimi kabile ve bedevî isimleri zikreder. Ancak şahid olarak sunduğu malzemedan de anlaşılacağı üzere müellif söz konusu bu kelâmı ya doğrudan fasih Arapların ağzından semâ‘ yoluyla alarak kaydetmiş ya da bu malzemeyi toplayan başka bir dilciden rivayet etmiştir. Eserde sıkça ismi zikredilen Ebû Amr, Asmaî, İbnü'l-A‘râbî ve Ebû Ubeyde Ma‘mer b. el-Müsennâ gibi isimler ikinci ihtimalin daha kuvvetli olduğu fikrini vermektedir. Ancak İbnü's-Sikkît'in de adı geçen dilciler gibi çöllere seyahat ettiği ve buralarda yaşayan fasih bedevîlerden dil malzemesini topladığı rivayet edilmektedir. Diğer yandan müellifin, Bağdat'ta ikamet ettiği süre boyunca çölden buraya gelen fasih bedevîlerden dile dair fasih kullanımları kaydettiği de bilinmektedir.

İbnü's-Sikkît, eserinde dilinin fasih olmasıyla bilinen kimi bedevîlerden rivayette bulunmuş ve onların görüşlerine başvurmuştur. Bu isimler arasında Ebû Ziyâd el- Kilâbî, Ebû Sâid el-Kilâbî, Ebu'l-Cerrâh el-Ukaylî, Ebu'l-Gamr el-Ukaylî, Ganiyye el-Kilâbiyye, Munkiz el-Ganevî, Ebû Mehdî, el-Kannânî, Ebû Hizâm el-Ukaylî, Münteci‘ b. Nebhân el-Kilâbî, Ebû Sadaka Ed-Dübeyrî ve Ebû Hâtim el-Bekrî sayılabilir.

Müellif zikredilen bu bedevîlerin kimisiyle bizzat görüşerek semâ‘ yolu ile dil malzemesini almış kimi bedevîlerle ise hocaları aracılığıyla rivayette bulunmuştur. Eserde, sayılan bu isimlerin dışında sadece kabileleri zikredilerek kendileriyle istişhâd edilen kimseler de vardır. Örneğin, “وأشدني بعض بني كلاب/ *Benî Kilâb'tan birisi bana şu beyti inşâd etti*” denilerek istişhâd edilmiştir.³⁵⁵ Diğer yandan eserin kimi yerlerinde kendisiyle istişhâd edilen dil malzemesinin hangi kabileden alındığına dahi değinilmeden istişhâda yer verilmiştir. Örneğin, “عن بعض الأعراب/ *bir bedevîden aktarıldığı üzere...*” ifadesine çokça rastlanmaktadır. Nesir türlerinden biri olan mesellere sonraki başlıkta ayrıca değinilecektir. Nitekim Kur‘ân ayetleri ve şiirlerden sonra eserde en fazla istişhâd edilen dil malzemesi mesellerdir.

³⁵⁴ Celâyilî - İyad, “Mekanetu'n-nesri'l-Arabiyyi fi'l-ihcaci'l-luğaviyyi ve mukarenatuhu bi's-ş'iri”, 72; Abdullah Bedeva, “İbn ‘Âşûr'un Tefsirinde İstişhâd Yöntemi”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2018), 318-319.

³⁵⁵ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 163.

1.3.3.4.5. Mesellerle İstişhâd

Atasözleri veya diğer bir ifadeyle meseller genellikle söyleyeni belli olmayan anonim ifadelerdir. Ancak bu sözler nesilden nesle aktarılarak toplumun diline yerleşir. Eserde çoğu zaman söyleyeni belirtilmeksizin aktarılan atasözleri ve deyimler genellikle “وَقَوْلُهُمْ” ifadesiyle nakledilir. Ancak kimi zaman müellif istişhâd için kullandığı meselin isnâdını da zikreder. Söz gelimi İbnü’s-Sikkât, “en iyisi, en hayırlısı” manasına gelen “عَصَب” lafzını açıklarken: “ذاك رجل من عَصَبِ القوم، أي من خيارهم.” diyerek el-Kattâl el-Kilâbî’nin kendisine rivayet ettiği “kavminin en hayırlısı” manasında bir deyimden söz eder.³⁵⁶

Müellif, genellikle meselleri şâhid olarak sunarken sadece “وَقَوْلُهُمْ” ifadesini kullanırken kimi yerlerde “يُقَالُ فِي مَثَلٍ” diyerek aktaracağı şâhidin mesel olduğuna vurgu yapar. Örneğin, “sözün kötüsü” şeklinde tarif ettiği “الخَلْفُ” lafzı için meselden şâhid getirirken bu ifadeyi kullanır ve şöyle der: “ويقال في مثل: سكت ألقاً، ونطق خلقاً”. Bu örnekte de görüldüğü üzere müellif, “uzunca sustu sonra da kötü konuştu.” şeklinde anlaşılabilir bir atasözünü aktarırken bunun bir atasözü olduğuna baştaki ifadeyle vurgu yapar.³⁵⁷

Eserde toplam 89 yerde mesellerle istişhâd edildiği tespit edilmiştir. Tekrar eden meseller çıkarıldığında eserde 86 meselle istişhâd edildiği söylenebilir. Eserde Kur’ân ve şiirden sonra kendisiyle en fazla istişhâd edilen tür mesellerdir. Müellif, meselleri ifade etmek için çok sayıda farklı kalıp kullanmıştır. Bu kalıpları şu şekilde sıralayabiliriz:

- a. “وَقَوْلُهُمْ” / “onların sözleri”: Bu şekilde Türkçeye aktarılan kalıpta yer alan ve “onlar” şeklinde ifade edilen kimseler aslında adları, kabileleri ya da nesepleri bilinmeyen ancak dili fasih kabul edilen ve sözleri toplumun arasında yaygınlaşıp kalıplaşan Araplardır. Eserde, anonim olan atasözleri genellikle belli bir şahsa veya kabileye nispet edilmeden aktarılmıştır. Ancak nadiren de olsa bazı mesellerin söyleyeni veya kabilesi zikredilmiştir. Eserde bu kalıp ile aktarılan toplam 31 mesel tespit edilmiştir. Bir yerde de “وَقَوْلُهُمْ فِي المَثَلِ” denilerek bu ifadeyle sözün bir mesel olduğu açıkça beyan edilmiştir.
- b. “ويُقَالُ فِي مَثَلٍ” / “bir meselde şöyle söylenir”: Şâhid olarak sunulan sözün mesel olduğu önceden bildirilen bu kalıpla aktarılan şâhid sayısı 21 olarak tespit edilmiştir.

³⁵⁶ es-Sikkât, *Islâhu ’l-mantuk*, 60.

³⁵⁷ es-Sikkât, *Islâhu ’l-mantuk*, 18.

- c. “يُقَالُ” / “denilir ki”: Mesel olduğu sözün devamından anlaşılan bu kalıpla aktarılan şâhid sayısı ise 11 olarak tespit edilmiştir. Bazen de söze bu kalıpla başlanmış daha sonra “وَيُضْرَبُ مَثَلًا”³⁵⁸ ve “وَهُوَ مَثَلٌ”³⁵⁹ denilerek söz konusu ifadenin bir mesel olarak kullanıldığına dikkat çekilmiştir. Eserde, bu kalıba ek olarak “aynı şekilde şöyle de söylenir” manasında bir kalıpla da iki mesel yer alır. Kimi zaman da bu kalıp “وَتَقُولُ” şeklinde mâlum sîgada kullanılır.
- d. “وَمَثَلٌ لِلْعَرَبِ” / “Araplara ait bir meselde şöyledir”³⁶⁰
- e. “وَمِنْهُ قَوْلُ الْعَرَبِ” / “bu kabilden Arapların şu sözü vardır”³⁶¹
- f. “وَحُكْيٍ عَنِ بَعْضِ الْعَرَبِ” / “Arapların bazularından şu söz aktarılmıştır”³⁶²

Sıralanan bu kalıp ifadelerden anlaşılacağı üzere müellif, genellikle meselleri meçhul bir sîga ile aktarmıştır. Ancak eserde, yukarıda ifade edildiği üzere, nadiren de olsa bu kalıpların dışına çıkılarak bazı meseller kimi şahıslara veya kabilelere nispet edilmiştir. Nitekim eserde, “وَمِنْ أَمْثَالِ بَنِي أَسَدٍ” denilerek Esed kabilesine ait bir mesel zikredilmiştir.³⁶³ Yine Ebû Amr’ın bazı kimselerden aktardığı söylenen bir meselin Hâlid b. Nadle tarafından söylendiği rivayet edilmiştir.³⁶⁴

1.3.3.4.6. Dilcilerin Görüşleriyle İstîşhâd

Müellif, eserinde kimi zaman istîşhâd ettiği dilcilerin bir lafız hakkında farklı görüşlerini bir arada verir. Örneğin müellif, “mübah” şeklinde açıkladığı “الْبَيْلُ” kelimesine “قال الأصمعي” diyerek Asmaî’nin şu sözünü şahit getirir:³⁶⁵

"كنت أرى أن بَيْلاً [إتباع لحل، حتى زعم المعتمر بن سليمان أن بَيْلاً] لغة حمير مباح."

Müellif, Asmaî’ye nispet ettiği bu sözde onun “الْبَيْلُ” kelimesi hakkında iki farklı görüşünü aynı anda vermektedir. Müellifin burada bilgiyi bu yöntemle aktarmasının sebeplerinden birisi de Asmaî’nin bu lafız hakkındaki görüşünün yanlış anlaşılmasını önlemek olduğu düşünülebilir.

³⁵⁸ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 261; es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 442.

³⁵⁹ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 538.

³⁶⁰ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 374.

³⁶¹ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 595.

³⁶² es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 504.

³⁶³ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 55.

³⁶⁴ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 54.

³⁶⁵ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 32.

Müellif, dil bilginlerinin üzerinde görüş birliğine vardığı konulara da değinir. Örneğin, Ferrâ'dan aktarılan bir bilgiye göre “الفتوة/ delikanlılık” lafzının vâv harfi ile telaffuz edilmesi konusunda dilciler görüş birliğine varmışlardır.³⁶⁶ Ancak burada hangi dilcilerin kastedildiği belirtilmediği gibi söz konusu görüş birliğinin varlığı da Ferrâ'nın bu konuda görüşünü bildiği dilcileri kapsamaktadır.

Eserde dilcilerin görüşlerine başvurulurken izlenen yöntemlerden birisi de bir konu hakkında bazı dilcilerin arasındaki ihtilafa değinmektir. Ancak müellif, genellikle sadece bu görüşleri aktarmakla yetinerek aralarında bir tercihte bulunmaz. Nitekim eserde, Asmaî ile Ebû Ubeyde ve Ebû Amr arasındaki bir ihtilaf aktarılmış ancak iki farklı görüşten birisi tercih edilmemiştir.³⁶⁷ Yine eserin başka bir yerinde, Ebû Amr ile Asmaî arasındaki bir ihtilaftan bahsedilmiş ancak iki taraf arasından bir tercihte bulunulmamıştır.³⁶⁸ Bazense müellif eserinde dilcilerin görüşlerini eleştirir. Örneğin, “Bu yıl üzerimize tek damla yağmur düşmedi.” anlamına gelen “وما أصابتنا العام قَابَةٌ” sözünü açıklarken, bu lafız hakkında Asmaî'nin görüşünü eleştirerek şöyle der: “*Asmaî bu sözün doğru kullanımının “ مَا سَمِعْنَا ” şeklinde olduğunu söyleyerek hiç kimseden rivayet edilmeyen bir görüş ortaya atmıştır. İnsanlar bu konuda ona muhalefet etmektedir.*”³⁶⁹

Eserde görüşüne başvuru dilcilerin başında Ebû Amr, Ebû Ubeyde, Ebû Zeyd, Lihyânî, Asmaî, Kisâî, Ferrâ, İbnü'l-A'râbî ve Tûsî gelir.

1.3.4. Kelimeyi Açıklama Yöntemi

İbnü's-Sikkît, eserinde kelimeleri açıklarken bazı yerlerde konuyu uzatarak birden çok yönetime başvurur. Kimi zaman da söz konusu kelimeyi sadece açıklamakla yetinir ve konuyu kısa tutar. Müellif çoğu zaman kelimenin morfolojik yapısını tahlil eder ve yaptığı tespitleri farklı türden şahitler getirerek kanıtlamaya çalışır. Genellikle lafzın doğru kullanımını vermekle yetinen müellif, kimi zaman söz konusu lafzın yanlış kullanımına da değinir. Fasih olan kullanımı “فهذه اللغة الفصيحة”³⁷⁰ “*işte bu fasih olan kullanımdır*” ifadesiyle beyan eden müellif, yanlış kullanımları farklı kalıplar kullanarak ortaya koyar.

³⁶⁶ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 219.

³⁶⁷ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 308.

³⁶⁸ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 404.

³⁶⁹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 608; es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 671.

³⁷⁰ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 228.

1.3.4.1. Lafzın Delâlet Ettiği Anlam veya Anlamları Zikretmek

Arap dilinde bir lafzın ihtiva ettiği birden çok anlam bulunabilir. Arap dilinde bu tür lafızlara “müşterek lafız” adı verilir. Müşterek lafzın taşıdığı anlamların tümü söz konusu bu lafzın hakikî anlamı olarak kabul edilir.³⁷¹ Diğer yandan kelimeler ifade ettikleri mânalar açısından da hakikî ve mecazî anlamlı olmak üzere iki kısma ayrılır. “Hakikat mânası ile nakledilecek mâna arasında bulunması gereken bir alâka ve hakikat anlamının kastedilmesine engel olan bir karînenin bulunması halinde ortak bir iletişim dilinde konulduğu anlamının dışında kullanılan lafız” şeklinde tanımlanan mecaz, dilde bilinen bir olgudur.³⁷²

Bir kelimenin ihtiva ettiği anlamlar; dilde vazedildiği hakikî anlam, lügat anlamı, dinî literatürdeki anlamı, avam ve havas örfündeki anlamı olarak gruplandırılabilir. Lafzın sözü geçen gruplardan herhangi birindeki meşhur mânası, lafzın o dildeki hakikî mânasıdır. Bu mânanın dışında kalan anlam veya anlamlar ise o lafzın mecazî mânasıdır. Buradan yola çıkarak lafzın hakikat ve mecaz anlamlarından hangisinin kastedildiği kullanıldığı bağlama göre farklılaşır denilebilir. Buna göre örneğin “salât” kelimesi dinî literatürde “*belirlenmiş vakitleri ve şartları olan, Müslümanlar tarafından günde beş defa eda edilen bir ibadet şeklidir.*” Zikredilen bu anlam söz konusu lafzın dinî literatürdeki hakikî mânasıdır. Ancak aynı kelime aynı literatürde “dua” anlamında kullanılırsa bu mecaz olur.³⁷³

Mecazî manasıyla kullanılan kelime veya terkip üzerine bina edildiği beş temelden oluşur. Bunlar hakikî anlam, mecazî anlam, alâka, karîne ve mânî‘ olarak isimlendirilir. Hakikî anlamdan mecazî anlama geçiş ve bu iki anlam arasında var olan alâka mecazın gerçekleşmesi için şarttır. Eğer bu iki anlam arasındaki alâka müşâbehet (benzerlik) olursa bu tür mecaza “istiâre” denilir. Söz konusu alâkanın benzerlik dışında başka bir münasebet olması halinde ise bu mecaz “mecaz-ı mürsel” olarak adlandırılır.³⁷⁴

Rivayetlere göre mecazî yöntemi ilk defa yorumlayarak bu konuda terim ortaya koyan dilci Sîbeveyhi’dir. Sîbeveyhi, “el-ittisâ‘ fi’l-keîâm” ve “el-îcâz ve’l-ihtisâr” gibi

³⁷¹ İsmail Durmuş, “Müşterek”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006), 32/171.

³⁷² İsmail Durmuş, “Mecaz”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003), 28/218.

³⁷³ Durmuş, “Mecaz”, 28/218.

³⁷⁴ Durmuş, “Mecaz”, 28/2018.

terimler kullanarak mecazın esas işlevini açık bir şekilde ortaya koymuştur.³⁷⁵ Ferrâ da *Me'âni'l-Kur'ân*'ında “el-ittisâ' fi'l-luga” ve “el-icâzet” terimlerini kullanarak mecaza dair bazı üslupları doğru bir şekilde yorumlamıştır.³⁷⁶ Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın (ö. 209/824) *Mecâzü'l-Kur'ân*'ı ise mecaz adıyla yazılan ilk eser olarak kabul edilir. Ancak kaynakların aktardığına göre Ebû Ubeyde'nin çağdaşları olan Kutrub ve Ferrâ'nın da *Mecâzü'l-Kur'ân* adıyla kaleme alınmış eserleri vardır. Ancak bu eserler günümüze ulaşmamıştır.³⁷⁷

Eserde genellikle her lafzın başında o lafzın mâna veya mânalarını açıklamakla konuya giriş yapar. Müellif lafızları şerh etmeye genellikle Arapların söz konusu lafız gündelik hayatlarında nasıl kullandıklarına dair örnekler vererek başlar. Söz konusu lafız bir fiilse bu fiilin cümle içerisinde nasıl kullanıldığına yer verir. Aynı zamanda varsa fiilin nesnesiyle birlikte kullanımına değinen müellif, dolaylı yoldan fiilin müte'addî (geçişli) veya lâzım (geçişsiz) kategorilerinden hangisine girdiğine de değinir. Daha sonra lafzın eğer varsa mecazî kullanımlarına yer verir. Bu üslûp müellifin eserde sıkça başvurduğu bir metottur. Eserde lafızların mecazî manalarına da yer verilmesi, müellifin hocaları olan Ebû Ubeyde, Ferrâ ve Kutrub'un bu alanda günümüze ulaşmayan çalışmalarının varlığına bağlanabilir. Nitekim bir müellifin ders aldığı hocalarının ilmî birikimi o müellifin eserlerine genellikle ışık tutar. *Islâhu'l-mantık*'ta da Arapların dil varlığının bir kısmı aktarıldığından müellifin sözüne güvendiği hocalardan nakillerde bulunması doğal bir durumdur.

Müellif, “الْحَدَجُ” lafzının “devenin yükünü bağlamak” ve “birisinin üzerine ok atmak” anlamına geldiğini söyledikten sonra, söz konusu bu lafzın mecazî manalarına da değinir. Müellifin değindiği bu mecazlardan biri “حَدَجَهُ بَبَصْرِهِ” yani “onu bakışlarıyla vurdu” cümlesiyle ifade edilen istiâreli bir deyimdir. Nitekim istiârede hakikî mâna ile mecazî mana arasındaki alâka benzerliktir. Yine müellif aynı lafzın mecazî manada farklı bir kullanımına da değinerek şöyle der: “حَدَجَهُ بِذَنْبٍ غَيْرِهِ، إِذَا حَمَلَهُ عَلَيْهِ” yani “başkasına suçu atmak

³⁷⁵ Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî Sibeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm M. Hârûn (Kahire: Mektebetu'l-hancî, 1988), 1/211-212.

³⁷⁶ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî vd. (Kahire: Dâru'l-Mısriyye, 2010), 2/63.

³⁷⁷ Durmuş, “Mecaz”, 28/219.

yani suçu bir başkasına yüklemek”, bu kullanımda da mecazî bir üslup göze çarpmaktadır.³⁷⁸

Yine müellif, “kesmek” manasına gelen “الصَّرْمُ” lafzının mecaz anlamıyla “birinin sözünü kesmek” manasında şu şekilde kullanıldığına dikkat çeker ve şöyle der:³⁷⁹

"وصرمت الرجل أصرمه صرماً، إذا قطعت كلامه."

“Birisinin sözünü kestiğinde ‘adamı kestim’ dersin.”

Müellif, bazen lafzın hakiki anlamından bahsettikten sonra söz konusu lafızdan nasıl mecaz anlam türetildiğine değinir. Örneğin “gözün birinin mavi diğerinin ise kahverengi olma durumu” olarak tanımlanan “الخَيْفُ” lafzı için müellif, şu açıklamayı ekler: “Bu manadan yola çıkarak insanlar farklı farklıdır anlamına gelen ‘التَّاسُ أَخْيَافُ’ tabiri türetilmiştir.”³⁸⁰

İbnü’s-Sikkît, bazen de lafzın kapsadığı anlamı zikrettikten sonra o lafza özel olarak türetilmiş fiillere değinir. Örneğin “yağmurun değmediği yer” anlamına gelen “الْفُلُّ” lafzını açıklayan müellif, bu lafızdan türetilen “أَفْلَلُ” fiilinin ise “yağmur değmeyen yerde konaklamak” manasına geldiğini söyler.³⁸¹

Müellif bazen de lafzı açıkladıktan sonra söz konusu açıklamasında kapalı gördüğü bazı lafızları şerh eder. Örneğin “الْفَرْفُ” lafzını “içerisinde ‘الخَلْعُ’ olarak adlandırılan bir yemeğin yapıldığı bir tür deri” şeklinde açıklayan müellif, daha sonra bu açıklamada yer alan “el-hal’/الخَلْعُ” lafzını ise “kesilen hayvanların etlerinin yağları ile pişirilerek baharatlanması sonucu oluşan bir tür yemek” şeklinde şerh eder.³⁸²

1.3.4.2. Yanlış Kullanımını Beyan Etmek

İbnü’s-Sikkît eserinde lafızların yanlış kullanımlarını zikretmeden önce bu lafızların doğru kullanımlarını beyan eder. Doğru kullanımlarını ortaya koyduğu lafızların halk tarafından yanlış telaffuzlarını ise bazı ibareler kullanarak ortaya koyar. Bu durumu ifade etmek için, eserinde en fazla kullandığı ibareler şu şekilde sıralanabilir:

³⁷⁸ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 33-34.

³⁷⁹ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 35.

³⁸⁰ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 99.

³⁸¹ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 36.

³⁸² es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 22.

- "ولا تُقُلْ" : 383 "şöyle söyleme"

- "والعامةُ تقولُ" : 384 "avam ise şöyle der"

- "ولا يُقالُ" : 385 "şöyle söylenmez"

- "هذه لغةٌ ربييةٌ" : 386 "bu kötü bir lehçedir"

- "خطأ" : 387 "yanlış"

- "ما يغلط فيه" : 388 "kendisinde hataya düşülen ifadeler"

- "ومما تضعه العامة في غير موضعه" : 389 "avamın yanlış yerde kullandığı ifadeler"

- "فإنها مولدة ليست من كلام العرب" : 390 "bu ifade Arapların kelimelerinden olmayan müvellit"

bir ifadedir."

- "ولا ينطق بـ" : 391 "şöyle telaffuz edilmez"

Yanlış kullanımın Arap dilinde anlam olarak bir karşılığı varsa, diğer bir ifadeyle lafzın halk tarafından kullanılan şekli bir varlığa, olaya veya duruma delalet ediyorsa söz konusu bu anlama da değinilir. Örneğin "zorla alıkoymak" anlamına gelen "قَسْر" lafzının halk tarafından "قَصْر" şeklinde kullanıldığını ifade eden müellif, ikinci lafzın "hapsetmek" anlamına geldiğini söyler.³⁹²

Eserde bazen kullanımı caiz olan iki farklı telaffuzdan bahsedilir. Daha sonra bazı kalıp ifadelerle bu telaffuzlardan hangisinin daha doğru olduğuna dair tespitler yapılır. Örneğin müellif, sırasıyla; "uyluk", "karın", "kalça", "omuz" ve "karaciğer" anlamlarına gelen "الفخذُ، الكرشُ، الوركُ، الكتفُ، الكبدُ" lafızlarının orta harflerinin sükûna dönüştürülmek suretiyle tahfîf edilmesinin caiz olduğunu söyler. Ancak harekeli okunmasının dilciler tarafından tercih edildiğini beyan eder.³⁹³

³⁸³ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 227.

³⁸⁴ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 228.

³⁸⁵ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 24.

³⁸⁶ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 255.

³⁸⁷ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 257.

³⁸⁸ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 297.

³⁸⁹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 441.

³⁹⁰ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 483.

³⁹¹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 591.

³⁹² es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 295.

³⁹³ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 267.

Yine eserin başka bir yerinde “fidye vererek birini azat etmek” anlamına gelen فَكَأَكْ "فَكَأَكْ" ifadesinin ilk kelimesinin ilk harfinin meftûh okunmasının fasih kullanıma uygun olduğunu söyleyen müellif, söz konusu harfin kesra ile okunduğu başka bir lehçenin varlığına da değinir.³⁹⁴

Fasih kullanımların hangisinin daha fasih olduğunu beyan etmek için, ism-i tafdil sığasıyla tercih edilen kullanım belirtilir. Örneğin müellif, “çekirdek” anlamına gelen “الْبَزْرُ” lafzının “الْبَزْرُ” şeklinde bâ (ب) harfinin fetha ile okunması suretiyle kullanımının fasihliğini belirtir, ancak ilk kullanımın ikincisine göre daha fasih olduğunu vurgular.³⁹⁵ Kimi zaman müellif, “أَفْصَحُ” ifadesi yerine “أَكْثَرُ مِنْ” kalıbıyla kimi telaffuzların diğerlerinden daha fazla kullanıldığını ortaya koyar. Örneğin, kuşun kuyruğu için “ذُنَابِي” lafzının “ذَنْبٌ” lafzından; atın kuyruğu içinde “ذَنْبٌ” lafzının “ذُنَابِي” lafzından daha çok kullanıldığını ifade etmek için “أَكْثَرُ مِنْ” kalıbı kullanılmıştır.³⁹⁶

Kimi lafızların farklı telaffuzlarının tümü doğru olarak kabul edilir. Örneğin eserde “çiçek hastalığı” anlamına gelen lafız için “الْجَدْرِيُّ” ve “الْجُدْرِيُّ” telaffuzlarının ikisi için de “لَعْنَانٌ جَيْدَتَانٌ” denilerek her iki kullanımın da doğru olduğu ifade edilir.³⁹⁷

Eserde, Arap dilinde farklı şekillerde tezahür eden avamın yanlış kullanımlarına dair ayrıntılı örneklere yer verilir. Bu tür hataları genel bir çerçeve çizerek şu şekilde sıralayabiliriz:

- Fonetikçe dair düzeltmeler,³⁹⁸
- Lafızlara harf ekleme veya lafızlardan harf eksiltmek şeklinde ortaya çıkan hataların düzeltilmesi,³⁹⁹
- Lafızların harflerini değiştirmek şeklinde ortaya çıkan hataların düzeltilmesi,⁴⁰⁰
- Birbirinin yerine kullanılan lafızların doğru kullanımının verilmesi,⁴⁰¹
- Yanlış yerde kullanılan harf-i cerlerin düzeltilmesi,⁴⁰²

³⁹⁴ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 256.

³⁹⁵ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 277.

³⁹⁶ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 292.

³⁹⁷ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 275.

³⁹⁸ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 474.

³⁹⁹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 474, 477, 484.

⁴⁰⁰ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 474, 476.

⁴⁰¹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 475, 476.

⁴⁰² es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 474, 482.

- Harfleri aynı hareketleri farklı olduğu için birbirine karıştırılan lafızların doğru kullanımlarının verilmesi,⁴⁰³
- Lafızların hareketlerinin değiştirilmesi sonucu ortaya çıkan yanlış kullanımların düzeltilmesi,⁴⁰⁴
- İsm-i mefûlün ism-i fâil yerine kullanılması şeklinde ortaya çıkan yanlış kullanımların düzeltilmesi,⁴⁰⁵
- Mezîd bir fiilin mücerred bir fiilin yerine kullanılması,⁴⁰⁶
- Yanlış kullanılan mesellerin düzeltilmesi,⁴⁰⁷
- Sadece bir türe has olan lafızların benzer türdeki varlıklar için de kullanılması sonucu ortaya çıkan yanlışların düzeltilmesi,⁴⁰⁸
- Mahreçleri benzer harflerden oluşan lafızların karıştırılması.⁴⁰⁹

1.3.4.3. Atasözü veya Deyimle Açıklamak

Lafızları açıklarken başvurulan yöntemlerden birisi de söz konusu ifadelerin geçtiği atasözü ve deyimlere başvurmaktır. Atasözü ve deyimler bir toplumda dinamikliğini sürekli koruyan en önemli kültür hazinelerinden birisidir. Müellif, eserde sıkça halk arasında yaygın olan bu hazineden faydalanmıştır.

Eserin yaklaşık 86 yerinde mesellerle istişhâd edilerek lafızlar bu yöntemle açıklanmıştır. Örneğin müellif, “*Uzunca sustu ve kötü konuştu*” şeklinde anlaşılan “سكت” meselini “ألفا و نطق خلفاً” lafzını açıklarken kullanmıştır.⁴¹⁰

Kimi yerlerde lafızlar atasözleri ve deyimlerle açıklanırken kimi yerlerde de atasözleri ve deyimler şerh edilen sözler konumuna gelir. Örneğin, “hile” anlamına gelen “الصرف” ve “fidye” anlamına gelen “العدل” lafızlarının geçtiği “لا يقبل منه صرف و لا عدل / *ondan ne bir hile ne de bir fidye kabul edilir*” şeklinde ifade edilen meseli açıklayan müellif, şahid olarak Kur’ân’dan şu ayetleri sunar:⁴¹¹ “وَإِنْ تَعَدِلْ كُلَّ عَدْلٍ لَا يُؤْخَذُ مِنْهَا”⁴¹² / “(Kurtuluşu için) her

⁴⁰³ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 476.

⁴⁰⁴ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 477.

⁴⁰⁵ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 477.

⁴⁰⁶ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 478.

⁴⁰⁷ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 482.

⁴⁰⁸ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 485, 486, 507.

⁴⁰⁹ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 513.

⁴¹⁰ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 18.

⁴¹¹ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 488.

⁴¹² En‘âm, 6/70.

türlü fidyeyi verse de bu ondan kabul edilmez.”⁴¹³ Yine bu lafız için şâhid olarak sunduğu ayetlerden diğeri de şöyledir: “أَوْ عَدْلُ ذَلِكَ صِيَامًا”⁴¹⁴ / “yahut onun dengi oruç tutmaktır.”⁴¹⁵ Atasözleri ve deyimlerin bu şekilde şerh edildiği örneklere eserin birçok yerinde rastlanır.

Atasözleri ve deyimlerin söyleniş sebepleri olarak aktarılan olaylar da eserin bir kültür hazinesi olduğu gerçeğini daha da pekiştirmektedir. Söz gelimi ihtiyacı görülmeden geri çevrilen kimse için söylenen “رَجَعَ بِخُفْيِ حُنَيْنٍ” sözünün nasıl mesel haline geldiğini anlatan müellif, Ebu’l-Yakazân adlı birinden şu olayı aktarır:

“Meselde zikredilen Huneyn, soyunun Esed b. Hâşim b. Abdimenâf’tan geldiğini iddia eden birisiydi. Bir gün bu kişi kırmızı iki pabuç giymiş bir halde Abdulmuttalib’in huzuruna gelir ve bu iddiasını yineler. Onu gören Abdulmuttalib: “Benî Hâşim’in görüntüsü seninkiyle hiç uyumlu değil. Var yoluna git.” şeklinde karşılık verince insanlar: “رَجَعَ حُنَيْنٌ بِخُفْيِهِ” / “Huneyn iki pabucuyla birlikte eli boş döndü” dediler. Böylece bu söz insanların arasında bir mesel olarak yaygınlaştı.”⁴¹⁶

1.3.4.4. Karşıt Anlamlı Kelime ile Açıklamak

Anlam bakımından birbirlerinin karşıtı olan kelimeler arasındaki özelliğe zıt anlamlılık denmektedir: Siyah-beyaz, iyi-kötü, güzel-çirkin gibi. Bir kelimenin zıt anlamlı karşılığı muhatabın zihninde daha hızlı ve kolay etkide bulunarak konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olur. Nitekim bir kelimenin zıt anlamlısı hem gereksiz tekrara düşülmesini önler hem de muhatabın zihninde daha kolay anlaşılabilir cümleler kurulmasını sağlar. Ayrıca dili yeni öğrenen Acemlerin kelime dağarcığının da gelişmesine yardımcı olur.

Sayılan bu faydalar göz önüne alındığında müellifin eserinin kimi yerlerinde bu yöntemden faydalandığı görülmektedir. Eserde, diğeri metotlara göre az kullanılan bu metotla açıklanan lafızlara şu kelimeler örnek verilebilir:

“والخير: ضد الشر.”⁴¹⁷ / “Hayır ise şerrin zıddıdır.”

⁴¹³ Kur’ân-ı Kerîm Meâli, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 148.

⁴¹⁴ Mâide, 5/95.

⁴¹⁵ Kur’ân-ı Kerîm Meâli, 133.

⁴¹⁶ es-Sikkît, Islâhu’l-mantuk, 497.

⁴¹⁷ es-Sikkît, Islâhu’l-mantuk, 18.

- "والصدق: ضد الكذب."⁴¹⁸ / "Doğruluk ise yalanın zıddıdır."⁴¹⁸
- "والضر: ضد النفع."⁴¹⁹ / "Zarar ise yararın zıddıdır."⁴¹⁹
- "والذلل: ضد الصعوبة."⁴²⁰ / "Yumuşaklık zorluğun zıddıdır."⁴²⁰
- "والذل: ضد العز."⁴²¹ / "Zillet ise izzetin zıddıdır."⁴²¹
- "والعرض: ما خالف الطول."⁴²² / "En boyun zıddıdır."⁴²²
- "واليسر: ضد العسر."⁴²³ / "Kolaylık zorluğun zıddıdır."⁴²³

1.3.4.5. Mu‘arreb Kelimeyle Açıklamak

Komşu devletler arasında farklı boyutlarda etkileşimin meydana gelmesi, bilinen ve gözlenen bir gerçektir. Bu etkileşimin boyutları söz konusu devletlerin aralarında vuku bulan olumlu ve olumsuz ilişkilere bağlı olarak gelişir veya geriler. Hicaz Yarımadası’nda yaşayan Arap kabileleri ile onların komşuları konumunda bulunan Fars asıllı Sasani devleti arasında da İslam’ın gelişinden önce olduğu gibi İslam’dan sonra da bu tür bir etkileşimin olduğu bilinmektedir. Ancak Araplarla Farisîler arasındaki etkileşim boyutlarının bu iki dönemde farklılık arz ettiği görülmektedir. Nitekim İslam’dan önce Araplarla Farisîler arasındaki ilişkilerin çok kısıtlı olduğu görülürken fetihlerle beraber İslam’ın Acemler arasında da yaygınlaşması bu iki millet arasındaki ilişkilerin farklı boyutlara taşınması sonucunu doğurmuştur. Diğer yandan tercüme faaliyetleri sonucunda Fars kültür ve bilimine ait pek çok eser Arapça’ya aktarılmış ve bununla birlikte Arap dili başta olmak üzere birçok alanda farklı eğilimlere kapı aralanmıştır.⁴²⁴

Söz konusu bu etkileşimin boyutlarından birisi de dil boyutudur. İslam öncesi dönemde olduğu gibi İslam’ın yayılmasıyla birlikte bu iki millet arasında dil alanında var olan etkileşim güçlenerek devam etmiştir. Bu etkileşimlerden birisi de Arapça’daki yabancı asıllı kelimeler için kullanılan “ta’rîb, mu‘arreb, müvelled, dahîl” terimleri Arap dilbilimcilerin üzerinde durduğu ve eserlerinde yer verdikleri bir kavramdır. Konuyla ilgili ilk eser Abdullah b. Abbas’a nispet edilen *el-Lugât fi’l-Kur’ân* adlı eser olup bu eserde, Arap lehçeleri farklı diller şeklinde değerlendirildiğinden bunlara ait kelimeler yabancı

⁴¹⁸ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 28.

⁴¹⁹ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 30.

⁴²⁰ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 50.

⁴²¹ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 50.

⁴²² es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 192.

⁴²³ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 200.

⁴²⁴ Bu etkileşimin boyutları hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: Hafaci, *el-Âdâbü’l-Arabiyye fi’l-asri’l-Abbasi el-evvel*, 66-71.

kelimelerle birlikte zikredilmiştir. Mu‘arreb konusunda yazılan ilk müstakil eser ise Mevhûb b. Ahmed Cevâlîkî'nin *el-Mu‘arreb mine'l-kelâmi'l-a‘cemi* adlı eseridir.⁴²⁵

İbnü's-Sikkît'in Fars asıllı olması ve Farsçanın da hem avam hem de havas arasında ne ölçüde yaygın olduğuna dikkat çekmek üzere anlatılan bu girişten sonra *Islâhu'l-mantık* adlı eserde müellifin Farsça kelimeler kullanarak bazı lafızları açıklaması garipsenmemelidir. Nitekim ilimden siyasete ekonomiden sosyal hayata kadar tesir eden Fars kültürü ve Fars dili konunun anlaşılması bakımından lafızları açıklarken müellifin de kullandığı bir araç olmuştur. Böyle bir yöntem kullanması hedef kitlenin Fars dilinden etkilenmiş Araplar ve kendi dillerinden bazı unsurları Arapça'ya taşımaya çalışan acemler olması bakımından anlaşılır bir durumdur.

Örneğin müellif eserde “الْخَلْع” kelimesinin “kesilen hayvan etlerinin yağları ile pişirilerek baharatlanması sonucu oluşan bir tür yemek” olduğunu söyledikten sonra bu lafzın aynı zamanda Farsça'da “أفسرد” lafzıyla isimlendirilen “donmuş su veya yiyecek” anlamında da kullanıldığını beyan eder.⁴²⁶

Yine eserin başka bir yerinde müellif, “الْكَيْف” lafzını Farsça'da “الزَيْن بَيْلَه” lafızlarıyla ifade edilen ve Arapçaya “الزَنْفِيْلَجَة” şeklinde geçen “çobanın eşyalarını içine koyduğu eşya” olarak ifade edilen isim ile yakın anlama geldiğini söyler.⁴²⁷ el-Cevâlîkî'nin de *el-Mu‘arreb* adlı eserinde zikrettiği bu kelimeyi Asmaî, bedevîlerden semâ' yoluyla aldığını söyler. Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/869) ise bu kelimeyi Ümmü'l-Heysen adlı bedevî bir kadından ve diğer bazı bedevîlerden duyduğunu söyler. Ebû Hâtim, bu bedevîlerin söz konusu kelimeyi Araplaştırarak kendi dillerine aktardıklarını vurgular.⁴²⁸

Asmaî ve Ebû Hâtim'den aktarılan bu rivayetlerden, özellikle Fars dilinden Arapça'ya giren lafızların bedevîlerin dahi dillerine sirayet ettiği anlaşılmaktadır. İbnü's-Sikkît her ne kadar bu bilgileri verirken Asmaî ve Ebû Hâtim'in adlarını anmasa da söz konusu açıklamaların onlardan aktarılmış olma ihtimali yüksektir. Nitekim İbnü's-Sikkît eserinin pek çok yerinde özellikle Asmaî'den rivayette bulunmuştur.

⁴²⁵ Ta‘rib konusunda detaylı bilgi için bk. : Nasuhi Ünal Karaarslan, “Ta‘rib”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011), 40/26-28.

⁴²⁶ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantık*, 22.

⁴²⁷ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantık*, 26.

⁴²⁸ Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî el-Cevâlîkî, *el-Muarreb mine'l-kelâmi'l-a‘cemi ala hurufi'l-mu‘cem*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 87.

Eserde adı geçen mu‘arreb lafızlardan birisi de “kılıcın cevheri” anlamına gelen ve Fars kökenli bir kelime olan “فِرْدُ” lafzıdır. Müellif, “الأثر” lafzını “فِرْدُ” lafzıyla açıklamıştır.⁴²⁹ Eserin başka bir yerinde müellif, “hamilelik” anlamına gelen “الْبَرَقُ” lafzının Farsça kökenli bir kelimedenden Arapçaya girdiğini ifade etmek için şöyle der: “والْبَرَقُ أيضاً: ” وأصله فارسي معرب”⁴³⁰ Görüldüğü üzere müellif burada zikredilen lafzın mu‘arreb lafızlardan olduğunu bizzat beyan etmiştir.

Eserin kimi yerlerinde ise açıklanan mu‘arreb lafız, hangi dilden Arapçaya geçtiği belirtilmeksizin “a‘cemî” ve “mu‘arreb” lafızlarıyla ifade edilir. Örneğin “terazinin bir kefesine konulan ağırlık” anlamına gelen “صنجة” lafzı için müellif, “وهي أعجمية معربة” ifadesini kullanır.⁴³¹

1.3.5. Eserde Değınilen Dil Konuları

İbnü’s-Sikkît’in eserini diğer eserlerden farklı kılan en önemli özelliklerden birisi de sadece lahn konusuna değınmekle kalmayıp farklı dilsel konulara da yer vermesidir. Erken dönem dil bilginlerinden sayılan İbnü’s-Sikkît, Kûfe dil okulunun dördüncü tabakasında yer almakla birlikte I. Abbâsî devrinin son dilcilerindendir.⁴³² Diğer ilim dallarında olduğu gibi dil ilimlerinde de sistematik metodun henüz oturmadığı bu dönemde, müellifin lahn konusunun yanı sıra bazı dilsel konulara da değınmesi yadırganmamalıdır. Nitekim dilin her yönden düzeltilmesi amacıyla kaleme alındığı anlaşılan bu eserin, Arap dili ve edebiyatı açısından önemli bir hazine olduğu hem İbnü’s-Sikkît’in hem de ondan sonra gelen dilcilerin de görüşleri dikkate alındığında açıkça anlaşılmaktadır.⁴³³

Bu bölümde, eserde yer alan dilsel konular anlama dair, lafzın kökenine dair ve nahivle sarfa dair dilsel konular olmak üzere üç ana başlık altında incelenecektir. Bu konuların yanı sıra eserde, lafızların sayı ve cinsiyet yönünden tahliline yer verildiğinden bu konulara da değınilecektir. Ayrıca müellifin, kimi yerlerde aktardığı ve dilcilerin bazı vehimlerini içeren bölümler de incelenecektir.

1.3.5.1. Anlama Dair Konular

Lafzın ihtiva ettiği anlam eserin ana konularından birisidir. Müellif yukarıda da değınildiği üzere genellikle önce lafzın anlamına değınmiş daha sonra şâhid getirme veya

⁴²⁹ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantık*, 34; el-Cevâlikî, *el-Muarreb*, 120.

⁴³⁰ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantık*, 68.

⁴³¹ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantık*, 295.

⁴³² Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-IV*, 541.

⁴³³ el-Enbârî, *Nüzhetü’l-elibba*, 139-140; İbn Hallikan, *Vefeyâtu’l-a’yân*, 1900, 6/400.

farklı dilsel konulara değinme faslına geçmiştir. Arap dilinde lafızların anlamlarına dair olan müşterek, ezdâd ve müterâdif kavramlarını ihtiva eden örneklere eserde bolca rastlanmaktadır. Bu sebeple, bu başlık altında müellifin, eserinde bu konuları ne şekilde ele aldığı yine eserden aktarılan örneklerle incelenecektir.

1.3.5.1.1. Müşterek Lafızları Açıklamak

Türkçede eşadlılık⁴³⁴ veya sesteş kavramlarıyla ifade edilen, ses ve yazım açısından aynı oldukları halde manaları farklı olan kelimelerin kastedildiği olgu Arap dilinde de bilinmektedir. “Müşterek” kavramıyla ifade edilen bu olgu bir kelimenin birden çok anlama gelmesi demektir. Müşterek lafızların kapsadığı bütün anlamların hakiki anlam olması gerekir. Bu sebeple bir anlamı hakiki diğer anlamı veya anlamları mecaz olan kelimeler müşterek lafız sayılmazlar.⁴³⁵

İbnü’s-Sikkît, *Islâhu’l-mantık*’ta bu olguya değinmiş ve kelimeleri açıklarken kimi zaman söz konusu kelimelerin varsa diğer anlamlarına da yer vermiştir. Örneğin müellif, “sopa”, “duvar” veyahut “camda oluşan çatlak” olarak tarif ettiği “الشَّقُّ” kelimesi ile “bir şeyin yarısı” manasına gelen “الشَّقُّ” kelimesi arasındaki ayrımı ortaya koyduktan sonra, “المشَقَّةُ، قال الله تبارك وتعالى: {إِلَّا بِشِقِّ الْأَنْفُسِ} والشَّقُّ أَيضاً: ” diyerek kelimenin “meşakkat” anlamına geldiğini belirterek Kur’ân-ı Kerim’den şahid getirir.⁴³⁶

Müşterek lafızları açıklarken müellifin dildeki kullanıma dair ortaya koyduğu inceliklerden birisi de lafzın her bir manası için söz konusu manaya ait çoğul formu beraber zikretmesidir. Örneğin müellif, “الْقَطْعُ” kelimesinin öncelikle “devenin üzerine serilen yükün altındaki yaygı” olduğunu söyler ve bu kelimenin çoğulu olarak “قُطُوعٌ” lafzını zikreder. Daha sonra, bu kelimenin “kısa ve küçük bıçak ağzı” manasına da geldiğini söyler ve bu manaya gelen ismin çoğulu olarak da “أَفْطَاعٌ” lafzını zikreder.⁴³⁷

Yine müellif, “الحَجْرُ” lafzına “akıl”, “haram”, “dişi at”, “Kâbe ile hatîm denilen yarım daire şeklindeki duvar arasında kalan ve altın oluğun altına rastlayan yer” anlamında “hicr” ve Semûd kavminin yaşadığı yerin adı olan “Hicr” olmak üzere beş farklı anlam

⁴³⁴ Osman Toklu, *Dilbilime Giriş* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2007), 96.

⁴³⁵ Durmuş, “Müşterek”, 32/171.

⁴³⁶ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 7.

⁴³⁷ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 13.

vererek açıklar ve sözlerini Kur’ân ayetleriyle delillendirir. İstişâda konu olan ayetler ve mealleri ise şu şekildedir:

1. ⁴³⁸{هَلْ فِي ذَلِكَ قَسَمٌ لِذِي حِجْرٍ} “Şüphesiz bunlarda, akıl sahibi bir kimse için üzerine yemin edilmeye değer bir özellik vardır.”⁴³⁹
2. ⁴⁴⁰{وَيَقُولُونَ حِجْرًا مَّحْجُورًا} “Haram” manasına şahid getirdiği bu ayeti müellif “أي حراماً” yani “haramdır ve haram kılınmıştır.” şeklinde tefsir etmiştir.
3. ⁴⁴¹{وَلَقَدْ كَذَّبَ أَصْحَابُ الْحِجْرِ الْمُرْسَلِينَ} “Andolsun, Hicr halkı da peygamberleri yalanlamıştı.” “Hicr, Salih Peygamber’in kavminin yaşadığı bölgenin adıdır. Burada yaşamış olan halk Semûd kavmi diye anılmıştır.”⁴⁴²

Eserde müşterek lafızlar üzerinde çokça durulur. Bu tür lafızların anlam genişliği bazen iki manayla sınırlı kalırken kimi yerlerde bu genişlik sayıca on üçü bulur.⁴⁴³

1.3.5.1.2. Ezdâd Lafızları Açıklamak

“Zıddın çoğulu olan ezdâd, (بَاع) “satmak- satın almak” ve (جَوْن) “beyaz-siyah, aydınlık-karanlık” gibi karşıt anlamlı kelimeleri ifade etmek için kullanılır. Ancak iki ayrı anlamın zıt olabilmesi için her ikisinin de aynı kategoriye girmesi gerekir. Meselâ açık-kapalı, kötülük-iyilik gibi. Arap dilcilerinin birçoğuna göre ezdâd müşterek kelimelerin ayrı bir sınıfını teşkil eder. Şu farkla ki eş sesli kelimeler fonetik bakımdan birbirinin aynı oldukları halde iki veya daha çok mânaya eşit biçimde delâlet ederler (meselâ ayın: 1. “delik, göz, göze, pınar, ayın harfi”; 2. “altın”; 3. “casus”). Halbuki ezdâdın birbirinin aksi olmak üzere doğrudan doğruya iki anlamı vardır.”⁴⁴⁴

Kısaca bu şekilde tarif edilen ezdâd kavramının Arap dilindeki varlığı ise tartışma konusu olmuştur. İbn Dürüsteveyh (ö. 345/956) gibi kimi dilciler ezdâdın varlığını kabul etmeyerek bu olgunun daha sonraları Arap diline girdiğini savunur. Dilcilerin çoğunluğunu oluşturan diğer grup ise ezdâdın varlığını kabul etmekle birlikte söz konusu olgunun kaynağı hakkında ihtilaf etmişlerdir.⁴⁴⁵

⁴³⁸ Fecr,89/5.

⁴³⁹ Kur’ân-ı Kerîm Meâli, çev. Halil Altuntaş- Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 684.

⁴⁴⁰ Furkan, 25/22.

⁴⁴¹ Hicr, 15/80.

⁴⁴² Kur’ân-ı Kerîm Meâli, 285.

⁴⁴³ es-Sikkît, Islâhu’l-mantık, 84.

⁴⁴⁴ Muharrem Çelebi, “Ezdâd”, TDV İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995), 12/47.

⁴⁴⁵ Çelebi, “Ezdâd”, 12/47.

İbnü's-Sikkît'in de August Haffner tarafından *Selâsetu Kutubin fi'l-Ezdâd* içerisinde Beyrut'ta 1912 yılında yayımlanan *el-Ezdâd* başlığı altında yazılmış bir eseri vardır. Adı geçen bu eserin dışında müellif, *Islâhu'l-mantuk* adlı eserinde de bu olguya yer vermiş ve ele aldığı lafızların eğer varsa zıt anlamlarına değinmiştir. Örneğin müellif, "باب "شَعَبَ" الشَّعْب-الشَّعْب" başlığı altında ele aldığı "فَعْلٌ وَفِعْلٌ بِاخْتِلَافِ الْمَعْنَى" başlığı altında ele aldığı "شَعَبَ" kelimeselerini açıklarken "شَعَبَ" fiilinin "iki şeyin arasını bulmak, birleştirmek" manasına geldiğini söyledikten sonra bu fiilin aynı zamanda "iki şeyin arasını ayırmak" anlamına da geldiğini ifade ederek bu lafzın ezdâd lafızlardan olduğuna dikkat çekmektedir.⁴⁴⁶

Müellif, bu örnekte olduğu gibi bazen lafzın ezdâd lafızlardan olduğunu açıkça belirtmez ve okuyucu bunu kendisi fark eder. Kimi zaman da lafzın ezdâd lafızlardan olduğunu bizzat beyan eder. Örneğin "الشَّيْمُ" lafzının hem "kılıcı kınına sokmak" hem de "kınından çıkarmak" anlamına geldiğini söyleyen müellif "وَهَذَا مِنَ الْأَضْدَادِ" diyerek bu lafzın ezdâd lafızlardan olduğunu açıkça ortaya koyar. Daha sonra müellif her iki mana için ayrı ayrı şu beyitleri şâhid getirir:⁴⁴⁷

والمشرفيات ولا تشيئها لا تتكل الدهر، ولا تحيئها

Zaman, şereflielerin ne kılıcını kınına sokabilir ne de onları korkutup çökertebilir.

إذا هي شبيمت، فالقوائم تحتها وإن لم تُشتم يوماً علَّتها القوائم

Kılıçlar kınından çıkarıldığında kabzaları onların altındadır, eğer kınından çıkarılmazsa kılıçlar bir gün kabzalar kılıçlara üstün gelir.

Yine ezdâd lafızlardan olan "شَرَى" fiiline değinen müellif, bu fiilin hem "satmak" hem de "satın almak" anlamına geldiğine vurgu yapar. Daha sonra fiilin "satmak" anlamı için Kur'ân'dan şu ayetleri şâhid olarak sunar.⁴⁴⁸ {وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ} "İnsanlardan kimisi de Allah'ın rızasını kazanmak için canını satar."⁴⁴⁹ {وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ مَّعْدُودَةٍ} "Onu (Yusuf'u) az bir pahaya sayılı birkaç dirheme sattılar."⁴⁵⁰

Eserde yer alan ezdâd lafızlara şu sözcükler de örnek verilebilir:

- "أكرى" / "eksildi ve arttı"⁴⁵¹

⁴⁴⁶ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 8.

⁴⁴⁷ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 24.

⁴⁴⁸ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 317.

⁴⁴⁹ el-Bakara, 2/207.

⁴⁵⁰ Yusuf, 12/20.

⁴⁵¹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 381.

- "أسرّ" / "gizledi ve açığa vurdu"⁴⁵²
- "القرء" / "kadınların hem hayız hem de temizlik dönemi"⁴⁵³

1.3.5.1.3. Müterâdif Lafızlara Değınmek

Terâdüf, sözlükte "art arda gelmek, birbirini takip etmek, bir kişinin bir diğerinin terkine binmesi" gibi manalara gelir.⁴⁵⁴ Arap dilinde bir terim olarak ise terâdüf, "iki veya daha fazla sözcüğün aynı anlamı ifade etmesidir."⁴⁵⁵ Cürçânî'nin (ö. 816/1413) tanımına göre ise müterâdif kelimeler "anlamı tek isimleri çok olan sözcüklerdir."⁴⁵⁶

Aralarında Sîbeveyh (ö. 180/796), Kutrub (ö. 210/825), Asmaî (ö. 216/831) ve İbn Cinnî'nin de (ö. 392/1002) yer aldığı bir grup dilciye göre Arap dilinde terâdüfün varlığı, hiçbir delille ispatlanmaya gerek duyulmaksızın açıkça ortadadır.⁴⁵⁷ Terâdüfü kabul eden dilcilere göre bu olgu hem isimde hem de fiil ve harfte görülebilir.⁴⁵⁸

Ebû Ubeyde Ma'amer b. el-Müsennâ (ö. 209/824),⁴⁵⁹ Ebû Hâtım es-Sicistânî (ö. 255/869),⁴⁶⁰ İbn Kuteybe (ö. 276/889)⁴⁶¹ ve Sa'leb (ö. 291/904)⁴⁶² gibi simaların aralarında bulunduğu diğer bir grup dilciye göre ise müterâdif lafızların varlığı söz konusu değildir. Bu dilcilerden kimisine göre aslında müterâdif olarak kabul edilen isimlerden sadece birisi müsemmânın gerçek ismi diğer vazedilmiş isimler ise söz konusu müsemmânın sıfatlarıdır.⁴⁶³

Müellif hem bu eserinde hem de *Kitâbu'l-elfâz* adlı eserinde müterâdif lafızlara bolca yer vermiştir. Bu durum müellifin kelimeyi şerh ederken başvurduğu yöntemlerden

⁴⁵² es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 401.

⁴⁵³ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 428.

⁴⁵⁴ Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, thk. Muhammed Na'îm el-'Araksûs (Beyrut: Mektebetü't-Tahkîkû't-Türâs, 2005), 812.

⁴⁵⁵ Küçükkalay, *Kur'an Dili Arapça*, 207.

⁴⁵⁶ Seyyid Şerîf Cürçânî, *Mu'cemu't-ta'rîfât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî (Kahire: Dârü'l-Fâzile, ts.), 167.

⁴⁵⁷ Muhammed b. Abdurrahmân b. Sâlih Şâyi', *el-Furûku'l-luğaviyye ve eseruhâ fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1993), 46.

⁴⁵⁸ Şâyi', *el-Furûku'l-luğaviyye*, 136.

⁴⁵⁹ Şâyi', *el-Furûku'l-luğaviyye*, 96-97.

⁴⁶⁰ Şâyi', *el-Furûku'l-luğaviyye*, 96-97.

⁴⁶¹ Ebu'l-Hasan Alî b. İsâ er-Rummânî, *el-Elfâzu'l-muterâdife el-mutekâribetu'l-ma'nâ*, thk. Fethullâh Sâlih Alî el-Mısırî (İskenderiyye: Mektebetü'l-İskenderiyye, 1967), 20.

⁴⁶² er-Rummânî, *el-Elfâzu'l-muterâdife*, 15-16.

⁴⁶³ Süyûtî, *el-Müzhir*, 1998, 1/317.

biri olarak kabul edilebilir. Eserde yer verilen müterâdif lafızlara “bulut” anlamına gelen “العَيْمُ” ve bu lafzın müterâdifi olarak aktarılan “العَيْنُ” kelimeleri örnek verilebilir.⁴⁶⁴

Yine “cılız deve” anlamına gelen “التَّفْضُ” ve “الْبَصُ” lafızları⁴⁶⁵ ile “taahhüt etmek, üzerine almak” anlamına gelen “كَفَلْتُ” ve “قَبِلْتُ” lafızları da⁴⁶⁶ eserde yer alan müterâdif lafızlara örnek olarak verilebilir.

Müterâdif olgusunun yanı sıra “anlamları birbirine yakın olan lafızlar arasındaki ince manaları çıkarma çabası”⁴⁶⁷ olarak tanımlanan “furûk” olgusuna da eserinde yer veren müellif, Ebû Zeyd’den şu bilgileri aktarır: “زكنت” yaklaşık yakîn derecesinde zan ifade ederken bu anlama yakın kullanılan diğer sözcükler “علمت” derecesinde zan bildirirler.”⁴⁶⁸ Yine fakir ve miskin sözcükleri arasındaki farka değinen müellif, fakirin “yaşamına sürdürebilecek miktarda mala sahip olan kimse”; miskinin ise “hiçbir şeye sahip olmayan kimse” olduğunu vurgular. Her iki sözcük için Kur’ân’dan şu ayeti şâhid getirir: {إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ} / “Sadakalar (zekatlar) fakirler ve miskinler içindir.”⁴⁶⁹ Görüldüğü üzere eserde furûka dair örneklere de yer verilmiştir.⁴⁷⁰

1.3.5.1.4. Anlamsal Değişimleri Açıklamak

Eserde semantik değişim ve dönüşümlere de rastlanır. Bunlardan birisi de lafzın anlam genişlemesine uğramasıdır. Örneğin müellif, “boynunu vurmak” şeklinde anlaşılan “الْفَرْسُ” lafzının anlam genişlemesine uğrayarak her öldürmenin bu lafızla ifade edilir olduğunu söyler.⁴⁷¹

Kimi lafızların anlam genişlemesine uğramasının yanı sıra kimi lafızlar anlam daralmasına uğrayarak sadece bir varlık, olay veya durum için kullanılmaya başlanır. Buna örnek olarak eserde “kastetmek, niyetlenmek” anlamına geldiği söylenen “التيمم” lafzının anlam daralmasına uğrayarak sadece “yüzün ve ellerin toprakla mesh edilmesi” şeklinde anlaşılmasına başlandığına dikkat çekilir.⁴⁷² Aslında bu durum söz konusu lafzın sözlük

⁴⁶⁴ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 24.

⁴⁶⁵ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 21.

⁴⁶⁶ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 301.

⁴⁶⁷ Sabri Türkmen, *Kur'an-ı Kerim'de Anlam İncelikleri (Furûk Bağlamında)* (İstanbul: Çıra Akademi, 2017), 31.

⁴⁶⁸ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 397.

⁴⁶⁹ et-Tevbe, 9/60.

⁴⁷⁰ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 660, 662.

⁴⁷¹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 39, 403.

⁴⁷² es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 489.

anlamından yola çıkılarak terim anlamı kazanması ve sözlük anlamının kullanımının terkedilmesi şeklinde meydana gelen bir anlam daralmasıdır.

Bunun yanı sıra kimi lafızlar terim anlamı kazanırken sözlük anlamlarının kullanımını konusunda bir değişiklik meydana gelmez. Buna örnek olarak “bir şeyi terk etmek” anlamına gelen “الرَّفْضُ” lafzının sözlük anlamından yola çıkılarak “Zeyd b. Ali’yi terk edenler” anlamında bir terim olarak kullanılmaya başlanması örnek verilebilir. İbnü’s-Sikkît öncelikle bu lafzın sözlük anlamını verir. Daha sonra Asmaî’den naklen şu bilgileri aktarır: “*Bu lafzın anlamından yola çıkılarak Zeyd b. Ali’yi terk edenlere Râfıza (الرَّافِضَةُ) denilmiştir.*”⁴⁷³ Görüldüğü üzere söz konusu lafız hem sözlük anlamında kullanılmaya devam etmiş hem de yeni bir terim anlamı kazanmıştır.

Sözlük anlamının yanı sıra terim anlamı kazanan sözcüklerden birisi de “أرجأ” filinden türeyen “mürctie” lafzıdır. “*Büyük günah işleyen kimselerin durumunun ne olacağı konusunda fikir beyan etmeyerek böyle kişilerin durumunu ahirete erteleyenler*”⁴⁷⁴ anlamına gelen “mürctie” lafzı eserde ele alınmıştır. Lafzı “bir işi ertelemek” şeklinde açıklayan müellif, bu lafzın hem “المرجئة” şeklinde hemzeli hem de “المرجية” şeklinde hemzesiz telaffuzunun mümkün olduğunu söyler.⁴⁷⁵

Müellif, kimi yerlerde kelimelerin semantik kökenlerine iner ve lafızlara ya da bazı ifadelerine verilen anlamların nereden türetildiğine değinir. Örneğin; “الخلج” lafzının “çekip almak” anlamına geldiğini söyleyen müellif, “ناقاة خلوج” tamlamasının “kesilmesi veya ölmesi sonucu yavrusundan koparılan dişi deve” anlamına geldiğini belirtir. İp için de “خليج” lafzının kullanıldığına değinen müellif, “*Çünkü ip kendisine bağlandığı şeyi çeker*” diyerek bu isimlendirmenin sebebine dikkat çeker.⁴⁷⁶ Yine “ayırarak” anlamına gelen “شعب” fiilinden “شعوب” isminin türetildiğini ifade eden müellif, bu ismin “ölüm” için kullanıldığını söyler. “*Çünkü ölüm insanı dünyadan ve sevdiklerinden ayırır*” diyerek ekler.⁴⁷⁷ Eserde buna benzer örneklere rastlanır.⁴⁷⁸

⁴⁷³ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 107.

⁴⁷⁴ Sönmez Kutlu, “Mürctie”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006), 32/41.

⁴⁷⁵ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 228-229.

⁴⁷⁶ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 112.

⁴⁷⁷ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 413.

⁴⁷⁸ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 402, 429, 440.

1.3.5.2. Lafzın Kökenine Dair Konular

Arap dilinde, iştitâk, ibdâl ve i'lâl gibi terimlerle ifade edilen fonetik ve morfolojik değişim ile dönüşümler, İbnü's-Sikkît'in *Islâhu'l-mantık* adlı eserinde üzerinde sıkça durduğu konulardandır.

1.3.5.2.1. İştitâk

İştitâk, (الإشتقاق) kelimesi “شَقَّ قَ” , ş-k-k kökünden türemiş, (افتعال) iftiâl babının mastarı olup, sözlüklerdeki klasik tanıma göre, “yarılmak, çatlakmak, ayrılmak, bölünmek, bir şeyin başka bir şeyden çıkması, bir şeyin parçası ya da yarısı” anlamına gelmektedir.⁴⁷⁹

İştitâk, Arap dilinin gelişmesinde ve zenginleşmesinde önemli bir yere sahiptir. Bu olgunun tarifi hakkında dil bilginleri ihtilaf etmiştir. Dilcilerin ortak hareket noktaları esas alınarak şöyle bir tarif yapılmıştır: “İştitâk, lafız ve mana açısından münasebet olması kaydıyla bir kelimenin bir veya daha fazla kelimedenden türetilmesidir.”⁴⁸⁰ Bu tanım, iştitâkın bütününe şamil bir tarifdir. Nitekim iştitâk deyince akla gelen ilk taksimlerden birisi de iştitâkın sağîr, kebîr, kubâr ve kubbâr şeklindeki ayrımıdır.

İbnü's-Sikkît, eserinde iştitâk olgusuna, özellikle de iştitâk-ı sağîr türünden örneklerle sıkça değinmiştir. Eserde, bir lafızda meydana gelen iştitâkı belirtmek için “ومنه اشتق” “bu lafızdan ... iştitâk etmiştir”⁴⁸¹ veya “مصرفة عن” “şundan türemiştir”⁴⁸² gibi ifadeler kullanılmıştır.

Arap dilinde iştikâk-ı sağîr, “Kipleri ayrı olmakla beraber asıl harfleriyle sıralanışları aynı olan ve aralarında anlam ilişkisi bulunan kelimeler arasındaki türemedir.” şeklinde tanımlanmıştır.⁴⁸³ Diğer bir ifadeyle, bir kelimenin asıl harflerde, bu harflerin dizilişinde ve anlamda da ilişkili olduğu başka bir kelimedenden türetilmesidir. Arap dilindeki en meşhur ve iştitâk denilince zihinde beliren ilk iştikâk türü budur. Bundan dolayı bu iştikâk türüne “el-ıştikâku'l-âm” da denilmiştir. Aynı zamanda bu iştitâk türü, fiil çekimlerini de kapsadığından “el-ıştikâku's-sarfî” adıyla da anılmaktadır. Dolayısıyla üçlü ve dörtlü yalın fiillerden mezîd kalıpların türetilmesi bu tür iştikâktandır.⁴⁸⁴

⁴⁷⁹ İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, 1993, 10/181.

⁴⁸⁰ es-Süyûtî, *el-Müzhir*, 1998, 1/275.

⁴⁸¹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantık*, 74.

⁴⁸² es-Sikkît, *Islâhu'l-mantık*, 437.

⁴⁸³ es-Süyûtî, *el-Müzhir*, 1998, 1/275; Hulusi Kılıç, “İştikâk”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2001), 23/439-440.

⁴⁸⁴ Kılıç, “İştikâk”, 23/439-440.

Başlıca on ana unsurdan oluşan iştitâk-ı sağîr, Arap dilinin teşekkül merhalesinden sonra dinamizmini sürdüren tek iştikâk türü olması bakımından önem arz etmektedir. Bu iştikâkın on bir tane ana unsuru bulunur. Bunlar sırayla fiil-i mâzi, fiil-i muzâri, fiil-i emir, ism-i fâil, ism-i mef'ûl, sıfat-ı müşebbehe, ism-i tafdîl, ism-i zaman, ism-i mekân ve ism-i âlettir.⁴⁸⁵

Eserde, sayılan bu unsurların çoğuna sıkça rastlanır. Eserde en çok üzerinde durulan unsur ise sıfat-ı müşebbehe konusudur. İbnü's-Sikkît'in, eserinde yer verdiği bu unsurlara örnek olarak aşağıda sıralanan maddeler gösterilebilir:

- **Fiil-i mâzi:** Geçmiş zamanda gerçekleşmiş bir olay veya durumu bildiren fiile fiil-i mâzi denir. Eserde, çoğu zaman öncelikle mastar formları verilen fiillerin mâzi kipleri genellikle zikredilir. Örneğin eserde, “buğdayla arpayı birbirine karıştırmak” şeklinde ifade edilen “الْعَلْتُ” mastarının mâzisi olarak “عَلْتُ” fiili zikredilir.⁴⁸⁶ Fiil-i mâzilere genellikle, fâil ve mef'ûl konumunda bir muttasıl zamir bitiştirilir veya açıktan bir fail ve mef'ûl getirilir. Ayrıca fiil-i mâzilerin başına “قَدْ” edatı getirilir. Eserde bu metotla aktarılan fiil-i mâzilere çokça rastlanır. Müellif, fiille birlikte fiilin fâil ve mef'ûlünü zikrederek söz konusu fiilin cümle içerisinde nasıl kullanılacağını göstermiş, başına fiilin alametlerinden olan “قَدْ” edatını getirerek ise lafzın fiil olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Örneğin “Su dondu.” anlamına gelen “قَدْ فَرَسَ الْمَاءِ” cümlesinde müellif, fiil-i mâzinin başına bir “قَدْ” edatı getirmiş ve fiilden sonra fâili zikretmiştir.⁴⁸⁷ Yine “Mallarını otlaktan alıkoydular.” manasındaki “أَزَلُّوا مَالَهُمْ” cümlesinde müellif, “أَزَلُّ” fiiline fâil konumunda bir muttasıl zamir bitişirmiş, ayrıca fâilden sonra bir mef'ûl getirmiştir.⁴⁸⁸
- **Fiil-i muzâri:** Bir işin şimdiki veya gelecek zamanda yapılacağını bildiren fiildir. Eserde genellikle, mâzi kipleri zikredilen fiillerin muzâri kipleri de zikredilmiştir. Örneğin eserde “Adamın yastıktan dolayı boynu ağrıdı.” şeklinde açıklanan “قَد لَيْنَ الرَّجُلِ” cümlesinden hemen sonra bu fiilin muzârisi olarak “يَلِينُ” fiili zikredilmiştir.⁴⁸⁹

⁴⁸⁵ Hâmid Sâdık Kuneybî, *el-İştikâk ve tenmiyetü'l-elfâz* (Mecelletü'l-Lisâni'l-Arabî, 1993), 82; Mehmet Şah Gül, *İştikâk'ın Kur'ân Âyetlerinin Yorumlanmasındaki Yansıması (İsrâ Sûresi Örneği)* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021), 26.

⁴⁸⁶ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 111.

⁴⁸⁷ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 118.

⁴⁸⁸ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 9.

⁴⁸⁹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 87.

- **İsm-i fâil ve ism-i mefûl:** Fiilden türeyen, fiilin belirttiği işi gerçekleştiren, etken sıfat- fiile “ism-i fâil” denir.⁴⁹⁰ Fiilden türeyen, fiilin belirttiği işten etkilenen, edilgen sıfat-fiile ise “ism-i mefûl” denir.⁴⁹¹ Eserde, sıkça rastlanan bu iki türe örnek olarak, “odunu biçmek” anlamına gelen “أَشْرَ” fiilinden türeyen “أَشِيرٌ” ism-i fâili ve “مَأْشُورٌ” ism-i mefûlü gösterilebilir.⁴⁹² Eserde illetli fiillerden türeyen ism-i fâillere de yer verilir. Örneğin “ayılmak, kendine gelmek, uykudan uyanmak” gibi manalara gelen “صَحَا” fiilinin ism-i fâili olarak “صَاحٌ” lafzı zikredilir.⁴⁹³ Eserde ayrıca sülâsî mezid fiillerden türetilmiş ism-i fâil ve ism-i mefûl örneklerine de rastlanır. Örneğin, “أَتْرَبَ” / “parasız kalmak” anlamına gelen sülâsî mezid fiilin, ism-i fâili olarak “مُتْرَبٌ” lafzı zikredilir.⁴⁹⁴
- **Sıfat-ı müşebbehe:** Sibeveyhi, sıfat-ı müşebbeheyi “es-Sıfâtu’l-müşebbehe bi’smi’l-fâil fi mâ ‘amilet fihi” olarak tanımlamaktadır.⁴⁹⁵ Yani, “İsm-i fâile ‘amel yönüyle benzeyen sıfat” olarak nitelemektedir. Amel etme özelliğinden dolayı ism-i fâile usulen benzediğini, ancak sadece muzârî fiil anlamı taşımadığı için amel tarzının ism-i fâil ile aynı olmadığını belirtmiştir.⁴⁹⁶ *Islâhu’l-mantık*’ta örneğine sıkça rastlanan bu türe, eserin neredeyse her bâbında değinilmiştir. Dolayısıyla eserde hem kıyasî hem de semaî vezinlerden türeyen sıfat-ı müşebbehe örneklerine yer verildiği söylenebilir. Örneğin “genişlemek ve büyük olmak” anlamına gelen “نَجَلَ” fiilinden türeyen “النَّجْلُ” ismini “göz yarıklarının genişliği” şeklinde açıklayan müellif, bu fiilden türeyen “أَنْجَلَ” ve onun müennes formu olan “نَجْلَاءٌ” sıfat-ı müşebbehelerini aktarır.⁴⁹⁷
- **İsm-i mekân:** Fiilden türeyip söz konusu fiilin meydana geldiği yeri ifade eden iştitâk-ı sağîrin diğer türü olan ism-i mekân örneklerine eserde yer verilmiştir. Eserde, “insanların Arafat’ı görmeleri” şeklinde açıklanan “عَرَفَ” fiilinden türeyen “المُعَرَفَ” lafzı “Arafat’ta vakfe yapılan yer” anlamında ism-i mekân olarak kullanılmıştır.⁴⁹⁸

⁴⁹⁰ Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbigisi-Sarf* (İstanbul: İFAV, 2015), 445.

⁴⁹¹ Çörtü, *Sarf*, 456.

⁴⁹² es-Sikkît, *Islâhu’l-mantık*, 228.

⁴⁹³ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantık*, 359.

⁴⁹⁴ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantık*, 361.

⁴⁹⁵ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 1/194.

⁴⁹⁶ Doğan Fırncı, *Arap Dilinde Sıfat-ı Müşebbehe ve Kur’ân-ı Kerim’deki Kullanımı* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012), 5.

⁴⁹⁷ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantık*, 77.

⁴⁹⁸ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantık*, 435.

- **İsm-i alet:** İşlediği işi ifade eden fiilden türetilen âlet ismi, müteaddî, sülâsî fiilden türer.⁴⁹⁹ Eserde “فَتَحَ” / “açmak” fiilinden türetilen “مفتاح” ve “مفتاح”⁵⁰⁰ ve “نَشَرَ” / “biçmek” fiilinden türetilen “منشار”⁵⁰¹ ism-i âletleri bu türe örnek olarak verilebilir.

Eserde, sayılan bu on unsurun dışında iştitâk-ı sağîre dair farklı örneklere de yer verilmiştir. Örneğin “المَلَكُ” / “melek” isminin, “mesaj” anlamına gelen “المَأَلَكَة” veya “الألوك” lafızlarından türediğini söyleyen müellif,⁵⁰² “buğdayla arpayı birbirine karıştırmak” anlamına gelen “العَلْتُ” fiilinden de “birbirine karıştırılan her şey” anlamına gelen “عُلَاثَةُ” lafzının türediğini ifade eder.⁵⁰³ Yine, “savaşta yaralının üstüne çıkıp öldürmek” anlamına gelen “دَفَفْتُ” fiilinden türeyen “دُفَافَةٌ” ismi, iştitâk-ı sağîre diğer bir örnek olarak gösterilebilir.⁵⁰⁴

Eserde değinilen iştitâk türünden bir diğeri ise iştitâk-ı kubbâr, diğer adıyla nahttır. İki farklı lafızdan veya cümleden kimi harflerin hazfı ve bunlardan geriye kalan kısımların alınmasıyla yapay bir kelimenin meydana gelmesine “iştitâk-ı kubbâr” veya “naht” denir. Bu şekilde oluşturulan yeni kelimeye “menhût”, kök/kaynak kelimeye de “menhût minh” denir.⁵⁰⁵ Müellif, البِسْمَة/ besmele, الهَيْلَة/ heylele ve الحَوْقَلَة/ havkale lafızlarıyla ifade edilen ve her biri müstakil bir cümlenin naht yoluyla türetilmesinden meydana gelmiş üç farklı kelimeyi bu türe örnek olarak getirir. Buna göre besmele, “بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” / “Rahman ve Rahîm olan Allah’ın adıyla” cümlesinin; heylele, “لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ” / “Allah’tan başka ilah yoktur” cümlesinin ve havkale ise “لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ” / “Güç ve kuvvet ancak Allah iledir” cümlesinin naht yoluyla türetilmiş kısaltmalarıdır.⁵⁰⁶

Eserde ele alınan iştitâk konusuna dair dikkat çeken diğer bir husus ise, Kûflerle Basrîlerin ihtilaf ettiği iştitâkın kaynağı meselesidir. Nitekim bu meselede Kûfler fiilin mastardan türediğini savunurlarken bunun aksine Basrîler mastarın fiilden türediğini savunurlar. Bu meselede her grubun kendine göre delilleri vardır.⁵⁰⁷ Eserde, İbnü’s-Sikkît’in lafızları şerh ederken takip ettiği metot incelendiğinde onun bağlı bulunduğu dil

⁴⁹⁹ Çörtü, *Sarf*, 501.

⁵⁰⁰ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 584.

⁵⁰¹ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 228.

⁵⁰² es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 103.

⁵⁰³ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 111.

⁵⁰⁴ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 482.

⁵⁰⁵ Kılıç, “İştitâk”, 23/440.

⁵⁰⁶ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 470.

⁵⁰⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk.: el-Efğânî, *Fî usûli’n-nahv*, 140-142.

ekolünün görüşüne uyarak fiilin mastardan türediğini göstermek amacıyla kelimeyi açıklarken önce mastarı sonra fiili zikrettiği görülmektedir.

1.3.5.2.2. İ'lâl ve İbdâl

İbnü's-Sikkît, eserinde Arap dilinde genellikle "i'lâl" ve "ibdâl" kavramlarıyla ifade edilen morfolojik değişim ve dönüşümlere de yer vermiştir.⁵⁰⁸ "Belli şartların varlığı sonucunda meydana gelen harf ve ses değişimleri" olarak tanımlanan i'lâl ve ibdâl terimleri Arap dilinde, müellifin de üzerine çalışarak *el-Kalb ve'l-ibdâl*⁵⁰⁹ adında bir eser kaleme aldığı diğer dilcilerin de bu alanda eserler telif ettikleri bir olgudur.

Kimi dilciler bu iki kavramı birbirinin yerine kullanmakta bir beis görmezken kimi dilcilere göre bu iki kavram arasında fark vardır. İkinci grup dilcilere göre "ibdâl" sahih fiillerde meydana gelir ve genellikle kuralsız yani semaîdir. Ancak i'lâl sadece illetli harfler olan elif (ل), vâv (و) ve yâ (ي) ile hemzenin birbirlerine dönüşmesi şeklinde meydana gelir ve kıyasîdir yani belli kurallara bağlı olarak gerçekleştirilir.⁵¹⁰

Arap dilinde ibdâl ve i'lâl, dilin birtakım kayıtlarla kontrol altına alınmasının önüne geçerek dile serbestlik ve akıcılık kazandırır. Aynı zamanda dili mâna ve şekil yönünden güzelleştirip zenginleştiren morfolojik ve fonetik bir olgu olan ibdâlin, belli bir nedene bağlı olarak gerçekleşmesi gerekir. Ona götüren sebebin ya zaruret ya söyleyiş kolaylığı sağlamak ya da sanat gereği olduğu belirtilir.

Kimi dilbilimciler ibdâl olgusunun ortaya çıkış sebebinin dilin diyalektiğine bağlarken, kimi dilciler ise bu olgunun dildeki gelişme ve değişimler sonucu ortaya çıktığını savunmaktadır. Meselenin dilin diyalektiğine bağlı olduğuna dair bir örneği Süyûtî, *el-Müzhir* adlı eserinde İbnü's-Sikkît'ten aktarır: Bir rivayete göre Benî Kilâb kabilesinden iki bedevî onun yanına gelir ve birisi "yoğurt, peynir mayası" anlamına gelen kelimeyi "انفحة" şeklinde telaffuz eder. Diğer bedevî ise kendi kabilesinden olan bu bedevîye muhalefet ederek söz konusu kelimeyi "منفحة" şeklinde telaffuz eder. Bu konuda

⁵⁰⁸ İbdâl ve i'lâl hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: M. Ali Sarı, "İbdâl", TDV İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999), 19/263-265.

⁵⁰⁹ İbnü'l-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, 1982, 4/62; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l- udebâ'*, 1993, 6/2841; İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1900, 6/400; el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 1/20; İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 98; İbn Hayr, *Fehrese*, 340; es-Süyûtî, *el-Müzhir*, 1998, 1/357; Sezgin, *Tarihü't-Türasi'l-Arabi*, 1/235.

⁵¹⁰ Ahmed b. Muhammed el-Hamalâvî, *Şeze'l-'arf fi fenni's-sarf*, thk. Abdurrahman Nasrullah (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ts.), 121-122; Muhammed b. el-Hasen er-Râdî el-Esterâbâdî, *Şerhu's-Şâfiye İbnu'l-Hâcib*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1975), 3/66; Râcî el-Esmer, *el-Mu'cemu'l-mufassal fi 'ilmi's-sarf*, ed. İmîl Bedî' Ya'kûb (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 355.

uzlaşmak isteyen bedevîler kabilelerinin önde gelenlerinin yanına vararak bu kelimenin doğru telaffuzunu öğrenmek isterler. Ancak kabilenin önde gelenlerinden bir grup birinci bedevîyi desteklerken diğer bir grup ise ikinci bedevînin tarafını tutar.⁵¹¹

İbnü's-Sikkît'in, *el-Kalb ve'l-İbdâl* adlı eseri incelendiğinde, müellifin bu olguyu dilin gelişmesi ve değişmesine bağladığı görülmektedir. Nitekim İbnü's-Sikkît söz konusu eserini bâblara ayırırken mahreci ve sıfatları yakın veya benzer olan harfleri bir arada ele alır. Örneğin kitabın bâblarından birini oluşturan (باب النون واللام) / “Nûn ve Lâm Bâbı” mahreçleri birbirine yakın olan iki harften oluşmaktadır.⁵¹² Yine (باب الباء والميم) / “Bâ ve Mîm Bâbı” her ikisi de “şefevî” (dudaktan çıkan) olan harflerden oluşmaktadır.⁵¹³

Buna göre İbnü's-Sikkît, ibdâlin mahreçleri ve sıfatları yakın olan harflerin zamanla birbirlerinin yerine kullanılması sonucu ortaya çıktığını savunur. Böyle bir değişikliğe maruz kalmış kelimelerin telaffuzlarında çok az bir değişimin görülmesi ve anlamlarının aynı kalması İbnü's-Sikkît'in görüşünü destekler niteliktedir.

İbnü's-Sikkît başta olmak üzere birçok dilci, ibdâl konusunda eser kaleme almıştır. Bu eserler arasında İbnü's-Sikkît'in *el-Kalb ve'l-ibdâl*, Ebü'l-Kasım ez-Zeccâcî'nin (ö. 337/949) *el-İbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâ'ir*, Ebü't-Tayyib el-Lugavî'nin (ö. 351/962) *Kitâbü'l-ibdâl (Kitâbü'l-hurûfi'l-müte'âkibe)* adlı eserleri sayılabilir.

İbdâl ve i'lâl olgusunun, *İslâhu'l-mantuk*'taki tezahürlerine gelecek olursak, eserin pek çok yerinde bu olguların izlerini görmek mümkündür. Hatta eserin pek çok bâbı sadece bu konuya hasredilmiştir. Eserde bu konuyu ele alan başlıklardan bazıları ise şu şekilde sıralanabilir:

- باب ما يقال بالياء والواو من ذوات الثلاثة⁵¹⁴
- باب: ومما يقال بالياء والواو من ذوات الأربعة⁵¹⁵
- باب: ومما يقال بالهمز مرة وبالواو أخرى⁵¹⁶
- باب: ومما يقال بالهمز والياء⁵¹⁷

⁵¹¹ es-Süyûtî, *el-Müzhir*, 1998, 1/367.

⁵¹² es-Sikkît, *Kitâbu'l-ibdâl*, 61.

⁵¹³ es-Sikkît, *Kitâbu'l-ibdâl*, 77.

⁵¹⁴ es-Sikkît, *İslâhu'l-mantuk*, 209.

⁵¹⁵ es-Sikkît, *İslâhu'l-mantuk*, 215.

⁵¹⁶ es-Sikkît, *İslâhu'l-mantuk*, 251.

⁵¹⁷ es-Sikkît, *İslâhu'l-mantuk*, 253.

- باب ما يفتح أوله ويكسر ثانيه وقد يخفف بعض العرب ثانيه ويلقي كسرتة على أوله⁵¹⁸
- باب ما يفتح أوله وثانيه ومن العرب من يخفف ثانيه⁵¹⁹

İbdâl ve i'lâl konusunu ele alan başlıklarda dikkat çeken husus müellifin, kimi yerlerde bu yolla meydana gelen, aynı anlama sahip iki farklı telaffuzun da doğru olduğunu belirtmesi kimi yerlerde de bu kullanımlardan birisini fasih diğerini ise lahn olarak tanımlamasıdır. Bu başlıkların muhtevassından da anlaşılacağı üzere farklı iki kullanımın tercihinde esas alınan kriter, söz konusu lafızların hangisi veya hangilerinin Araplar tarafından muteber kabul edildiğidir. Diğer bir deyişle dillerine güvenilen fasih Araplar, hangi kullanımı tercih etmişse eserde de buna vurgu yapılmıştır. Her iki kullanımın da fasih olması halinde bâblar, bu duruma uygun başlıklarla isimlendirilmiştir.

Örneğin İbnü's-Sikkît, "القَيْل" kelimesinin Himyer krallarından birinin adı olduğunu söyler ve bu kelimenin çoğulu olarak "أَقْيَال" ve "أَقْوَال" lafızlarını zikreder. Sonra bu iki kelimenin nasıl türetildiğiyle alakalı şöyle bir açıklama yapar:⁵²⁰

"فمن قال: أقيال بناه على لفظ: قَيْلٍ، ومن قال: أقوال جمعه على الأصل، وأصله من ذوات الواو، وكان أصله قَيْلاً فَخَفَّفَ، مثل سَيْدٍ من سَادٍ يَسُودُ."

Müellif, "القَيْل" kelimesinin aslının "القول" olduğunu daha sonra bu kelimeden "أَقْيَال" şeklinde çoğul formun türetildiğini belirtmektedir.

Müellifin, lafızlarda görülen fonetik değişim ve dönüşümlere dair tespitlerinden birisi de "birisi hakkında kötü zanda bulunmak gibi hoş gitmeyen durumlardan kaçınmak" anlamına gelen "نُوراً" lafzına şâhid olarak getirdiği şu beytin şerhinde görülmektedir (Vâfir):⁵²¹

أنوراً سُرْعَ ماذا يا فروق
وحبل الوصل مُنْتَكِتٌ حَذِيقٌ

Bu beytin şerhi esnasında müellif, beyitte geçen "سُرْعَ" lafzının "سُرْعَ" lafzının tahfif edilmiş hali olduğunu söyler. Söz konusu bu tahfifi ise bir kurala bağlayarak şöyle der:

"Bu lafızda "عَظْمَ" lafzının "عَظْمَ" şeklinde tahfifi gibi bir tahfif olmuş ve lafzın orta harfi zammeden sükûna tahfif edilmiştir. Eğer beytin "سُرْعَ" şeklindeki diğer rivayetinden

⁵¹⁸ es-Sikkît, *Islâhu 'l-mantuk*, 266.

⁵¹⁹ es-Sikkît, *Islâhu 'l-mantuk*, 274.

⁵²⁰ es-Sikkît, *Islâhu 'l-mantuk*, 15.

⁵²¹ İbn Manzur, *Lisânü 'l-Arab*, 1993, 5/244.

yola çıkacak olursak burada medih veya zemm vardır deriz. Nitekim medih ifade eden “نِعْمَ” ve zemm ifade eden “بُئْسَ”, “نَعِمَ” ve “بِئْسَ” lafızlarının tahfifi ve nakli ile olmuştur.”⁵²² Müellifin buradaki nakilden kastı ise bu fiillerin orta harflerinde bulunan hareketlerin ilk harfe nakledilmesidir.

Eserde, ibdâle dair dikkat çeken bir örnek de Ferrâ’dan nakledilmektedir. Ferrâ, mîm (م) harfi ile başlayan bazı kelimelerin ilk harflerinin dammeli olması sebebiyle telaffuz açısından Araplara ağır geldiğini söyler. Dolayısıyla Arapların telaffuzda kolaylık sağlamak amacıyla söz konusu bu kelimelerin baş hareketlerini kesraya ibdâl ederek telaffuz ettiklerini aktarır. Bu kelimelere örnek olarak da “مِصْحَفٌ وَمِخْدَعٌ وَمِطْرُفٌ وَمِغْرَلٌ وَمِجْسَدٌ” lafızlarını sıralar.⁵²³

Hemzenin başka harflere dönüşmesiyle alakalı “biçmek” anlamına gelen “أشْرَ” fiilinden örnek getiren İbnü’s-Sikkît, bu fiilde yer alan hemzenin hem “وَشْرَ” şeklinde vâv harfine dönüşmüş formuyla hem de “نَشْرَ” şeklinde nûn harfine dönüşmüş formuyla kullanımının mümkün olduğunu ifade eder. Her kullanım için hem ism-i fâili hem de ism-i mefûlü türetilen bu lafız, eserde ibdâl ve i’lâl konusuna verilmiş örneklerden birisidir.⁵²⁴

Sâd (ص) harfinin, ze (ز) harfine ibdâli ile alakalı “yağmur” anlamına gelen “مَصْدَةٌ” lafız örnek verilmiştir. Burada müellif, “وتبدل الصاد زائياً” diyerek ibdâl olgusuna vurgu yapmıştır.⁵²⁵

1.3.5.3. Nahiv ve Sarfa Dair Konular

Lahnin yanı sıra eserde gramere dair konulara da yer verilmiştir. Eserin farklı yerlerinde dağınık bir halde işlenen bu konular şu şekilde sıralanabilir:

- a. **Esmâ-i hamse:** Müellif, esmâ-i hamseden olan “فَمَ” lafızıyla alakalı hocası Ferrâ’dan bazı bilgiler aktarır. Ona göre bu kelime, “فَمَ، وَفَمَ، وَفَمَ” şeklinde üç farklı formda telaffuz edilebilir. Diğer yandan izafetle muzâf olduğunda “فُو فِي وَفَا” şeklinde harf ile i’râb alır. Diğer yandan muzâf olmasa da bu şekilde i’râb edildiğine dair el-Accâc’dan bir beyit zikreder. Ancak bu kullanımın az olduğunu ifade eder.⁵²⁶

⁵²² es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 52.

⁵²³ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 187.

⁵²⁴ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 228.

⁵²⁵ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 671.

⁵²⁶ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 127.

Yine eserin başka bir yerinde esmâ-i hamseden olan “حَم” lafzı bir zamire izâfet edilerek cümle içerisinde raf, nasb ve cerr konumlarında kullanılır. Söz konusu lafzın izâfet durumunda olması sebebiyle vâv ile merfû‘ elif ile mansûb ve yâ ile mecrûr olduğunu gösteren müellif, “وهذا حَمٌّ في الانفراد” diyerek bu lafzın izâfet dışındaki durumlarda hareke ile i‘râb edildiğini vurgulamaktadır.⁵²⁷

- b. Terhîm:** Münâdânın son harfinin, bazen telaffuzda kolaylık sağlamak için hafzedilmesidir.⁵²⁸ Eserde, “sığınma talebi” anlamına gelen “حدأة” lafzının “حدأ” şeklinde terhîm edildiğine değinilmiştir.⁵²⁹
- c. İzâfet:** Bir ismin anlamını açıkça beyan etmek için ikinci bir ismi ona bağlamaya izâfet denir.⁵³⁰ İbnü’s-Sikkît, eserinde, izâfet sebebiyle müsennâ ve cemî nûnlarının hazfine değinir. Buna göre müellif, Hutay’e’ye ait beyitte geçen cemî kelimedenden izafet dolayısıyla nûnun düşmesini açıklar.⁵³¹
- d. Medih:** Eserde, medih için kullanılan “نعم” fiilinin örneklerine de rastlanır. Örneğin “ne güzel at” manasına gelen “نعم الهامة هذا” cümlesinde “نعم” fiilinden sonra iki merfû isim gelmiştir.⁵³²
- e. Maksûr ve memdûd isimler:** Eserde, yapısında illet harflerinden birini bulundurması sebebiyle sahih olmayan isimler kategorisinde yer alan maksûr ve memdûd isimlere de değinilmiştir. Eserde geçen “التوى”⁵³³ ve “الخلى”⁵³⁴ isimleri maksûr isimlere; “الكرء”⁵³⁵ ismi ise memdûd isimlere örnek verilebilir. Müellif, bu isimlerin maksûr olanlarını “بالقصر” ifadesiyle memdûd olanlarını ise “هو ممدود” ifadesiyle belirtmiştir.
- f. Mastar-ı binâ-i merre ve mastar-ı binâ-i nev‘i:** Eserinde, emsile-i muhtelifeden olan mastar-ı binâ-i merre ve mastar-ı binâ-i nev‘i kalıplarına yer veren müellif, “لعب” fiilinin mastar-ı binâ-i merre formunun “اللعبة” şeklinde; mastar-ı binâ-i nev‘i formunun ise “اللعبة” şeklinde telaffuz edildiğini belirtir. Burada dikkat çeken husus

⁵²⁷ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 525.

⁵²⁸ Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi-Nahiv* (İstanbul: İFAV, 2014), 273.

⁵²⁹ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 230.

⁵³⁰ Çörtü, *Nahiv*, 315.

⁵³¹ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 266.

⁵³² es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 283.

⁵³³ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 289.

⁵³⁴ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 298.

⁵³⁵ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 473.

müellifin mastar-ı binâ-i merreyi belirtmek için “المرّة”; mastar-ı binâ-i nev‘iyi belirtmek içinse “الحال” ifadelerini kullanmasıdır.⁵³⁶

- g. Harf-i cerler ve müteallakları:** Bir müteallakın farklı harf-i cerlerle aynı manaya gelmesi veya aynı müteallakın farklı harf-i cerlerle farklı manalara gelmesi müellifin üzerinde durduğu ayrıntılardandır. Örneğin eserde, “خَلِيَّ” / “tatlandı” müteallakı için “بِ” ve “فِي” harf-i cerlerinin her ikisinin de kullanılabilmesine değinilir.⁵³⁷ Yine eserde, “طَلَعَ” müteallakının “عَلَى” harf-i ceri ile “gelmek”; “عَنْ” harf-i ceri ile ise “kaybolmak” anlamına geldiği belirtilir.⁵³⁸ Müellif, ayrıca birbirine karıştırılan harf-i cerlere de değinir. Örneğin “karı-kocanın zifafa girmesi” anlamına gelen “بَنِي فُلَانٍ عَلَى أَهْلِهِ” ifadesinde “عَلَى” harf-i cerinin kullanılması gerektiğini belirten müellif, “وتقول العامة: بنى فلان بأهله” diyerek avâmın bu ifadeyi “بِ” harf-i ceriyle yanlış kullandığını ifade eder.⁵³⁹
- h. İğrâ ve Taaccub:** “Muhatabı iyi bir iş yapmaya teşvik etmek”⁵⁴⁰ anlamına gelen “iğrâ” da eserde değinilen konulardandır. Müellif, birini bir işi yapması konusunda teşvik etmek için “وَيُهَيِّأُ يَا فُلَانٍ” ifadesinin kullanıldığına değinir. Ardından, “bir şeyin güzelliği karşısında hayranlıktan şaşkın kaldığında ise “وَأَهَّا لَهَا مَا أَطْيَبُهُ” dersin” diyerek ekler. Böylece müellif hem iğrâ hem de taaccub konularına bir arada değinir.⁵⁴¹ Yine iğrâ kalıplarından biri olan “كَذَّبَ عَلَى” yani “gerekir veya lazımdır” kalıbına dair eserde bir örnek verilmiş ve Hz. Ömer (ra)’e nispet edilen şu söz bu kalıba şâhid olarak getirilmiştir:⁵⁴²

"قال عمر بن الخطاب رحمه الله: "ياأيها الناس كذَّبَ عليكم الحج"، أي عليكم بالحج."

Hz. Ömer (ra) şöyle demiştir: “Size haccı tavsiye ediyorum.” Yani hacc size gerekir.

- i. Sayıların temyîzi:** Müellif, bu konuyu müstakil bir başlık altında inceleyerek, sayıların temyîzi konusunda halkın düştüğü yanlışları düzeltmeyi amaçlamıştır. Bu bâbda başlıca, 1-10 sayılarının, 11-19 sayılarının, ukûd sayılarının, yüz ve bin

⁵³⁶ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 262.

⁵³⁷ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 338.

⁵³⁸ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 406.

⁵³⁹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 474.

⁵⁴⁰ Çörtü, *Nahiv*, 278.

⁵⁴¹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 451.

⁵⁴² es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 453.

sayılarının temyîzi ile sıra sayıları ele alınmıştır. Kanıtlayıcı anlatım yöntemlerinden istişhâdı burada da kullanan müellif, konuya açıklık getirmek için çokça örnek vermiştir.⁵⁴³

- j. Lâmu't-ta'rîf almaksızın marifeliği bilinen bazı isimler:** Müellif, eserin 88. bâbında bazı isimler zikreder ve bu isimlerin marifelik alameti olan lâmu't-tarif almaksızın marife olduklarını belirtir. Bu isimler, "شُعُوبٌ" / ölümü ifade eden isimlerden biri, "هَيْئِدَةٌ" / yüz deve, "مَحْوَةٌ" / kuzey rüzgarı, "حُضَارَةٌ" / denizin adlarından biri, "حَبَّةٌ" / ekmeğin isimlerinden biri, "بَرَّةٌ" / iyiliği ifade eden isimlerden biri, "ذُكَّاءٌ" / güneşin isimlerinden biri ve "أَسَامَةٌ" / aslanın isimlerinden biri şeklinde sıralanabilir.⁵⁴⁴
- k. İşâret isimleri:** Eserin 99. bâbında orta uzaklık ve uzak için kullanılan işâret isimlerine yer verilmiştir. Bu konuda avamın düştüğü hatalara değinilmiş ve farklı lehçelere ait kullanımlar zikredilmiştir. Müellifin değindiği işâret isimleri tablo halinde şu şekilde gösterilebilir:⁵⁴⁵

1. Orta uzaklık için kullanılan işâret isimleri

الجمع	التثنية	المفرد	
أولئك، ألك، ألك	ذالك	ذاك	المذكر
Şunlar	Şu ikisi	Şu	
أولئك، ألك، ألك	تانك	تيك	المؤنث

2. Uzak için kullanılan işâret isimleri

الجمع	التثنية	المفرد	
أولئك، ألك، ألك	ذالك، ذالك	ذلك	المذكر
Onlar	O ikisi	O	
أولئك، ألك، ألك	تانك، تانك	تالك، تالك	المؤنث

⁵⁴³ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 462-469.

⁵⁴⁴ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 519-520.

⁵⁴⁵ Eserde orta ve uzak ayrımı zikredilmemiş olup bu ayrım modern gramer kitaplarından alınmıştır. Ancak tablolarda adı geçen tüm işâret isimleri eserde ayrım zikredilmeksizin verilmiştir. Ayrıca bk.: Çörtü, *Arapça Dilbigisi-Nahiv*, 33-41.

Uzak için kullanılan müennes sîgadaki “تلك” işaret ismi için “تالك” şeklinde farklı bir kullanımı da zikreden müellif, “وتلك لغة ردية” diyerek bu kullanımın yanlış olduğunu vurgular. Aynı zamanda “ذاك” işaret ismi içinde “ولا تقل ذلك” diyerek söz konusu telaffuzun hatalı bir kullanım olduğuna dikkat çeker.⁵⁴⁶

1. **Nâkıs fiiller:** Eserde, “nevâsıh” denilen ve başına geldiği isim cümlesinin i’râbını değiştiren fiillerden olan nâkıs fiillere,⁵⁴⁷ “olumsuzluk ve inkar” anlamlarına gelen “cahd (الجحد)” başlığı altında değinilir. Arap dilinde sadece olumsuz anlamda kullanılan bazı cümlelerin sıralandığı ve 100. bâbda başlayıp 106. bâba kadar devam eden cahd konusu açıklanırken, başlarında olumsuzluk ifade eden “ما” edatının bulunmasından dolayı şeklen olumsuza benzediği için bu başlık altında incelenen bazı nâkıs fiillere değinilmiştir. Eserde adı geçen bu fiiller şu şekilde sıralanabilir: “ما زال، ما فتى، ما برح”⁵⁴⁸ Sıralanan bu fiillerin tümü cümleye süreklilik anlamı katan fiillerdir.

1.3.5.4. İsmi Tekil, İkil ve Çoğul Formunu Zikretmek

Arap dilinde “جَمَعَ” fiilinden türeyen, sözlükte “bir şeyi toplamak, bir araya getirmek ve topluluk, cemaat” anlamlarına gelen “جَمْع” sözcüğü Türkçedeki “çoğul” kavramına karşılık gelir.⁵⁴⁹ Bir terim olarak ise “müfred lafızlardan türetilen ve sayıca ikiden fazla varlığa işaret eden kelimeler” şeklinde tanımlanır. Müellif, eserinde kelimeleri açıklarken genellikle kelimelerin müfred ve cemî halini nadiren de müsennâ formunu zikreder. Örneğin, “mantar veya yer elması” anlamına gelen “كمء” lafzının müsennâsı “كمان”, cemîsi ise “أكمؤ” lafzıyla ifade edilmiştir.⁵⁵⁰

Arapçada cemîler (çoğullar), sâlim (düzenli) ve mükesser (düzensiz) olmak üzere ikiye ayrılır. Sâlim çoğullar ise kelimenin cinsiyetine göre müzekker sâlim ve müennes sâlim çoğullar olarak ikiye ayrılır. Mükesser çoğullar da azlık ve çokluk ifade etmelerine göre cemî killet ve cemî kesret olmak üzere ikiye ayrılırlar. Buna göre üç ile on arasındaki çoğul varlıklara delalet eden cemî türüne cemî killet, ondan sonsuza kadar giden çoğulları ifade eden cemîlere ise cemî kesret denilir. Eserde, cemî killet ve kesret ayırımına sıkça

⁵⁴⁶ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 597.

⁵⁴⁷ Çörtü, *Nahiv*, 125-126.

⁵⁴⁸ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 608.

⁵⁴⁹ Ferâhîdî, *Kitâbu’l- ‘ayn*, 1988, 1/239.

⁵⁵⁰ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 232.

rastlanır. Örneğin, “çene kemiği” anlamına gelen “اللَّحْي” kelimesinin tesniyesi “اللَّحْيَان” cemî killeti “الْح” cemî kesreti ise “لِحِي” olarak ifade edilir.⁵⁵¹

Müellif, şerh ettiği kelimenin çoğul formunu genellikle şâhid getirerek destekler. Örneğin “kurnaz, dâhi” anlamına gelen “الْحَبِل” kelimesini açıkladıktan sonra çoğulunun “حول” olduğunu söyler ve “قال كثير” diyerek Ebû Sahr (Ebû Cum‘a) Küseyyir b. Abdirrahmân (b. Ebî Cum‘a) b. el-Esved el-Huzâî (ö. 105/723)’ye ait olan şu beyti şâhid olarak getirir (Tavîl):⁵⁵²

فلا تعجلي يا عزَّ أن تتفهَّمي بُنْصِحَ أُنَى الواشُونَ أم بخُبُول

Yine müellif, “الطبع” kelimesinin “nehir” anlamına geldiğini söyledikten sonra bu kelimenin çoğulu olarak “أطباع” ve “طبوع” şeklinde iki farklı cemî formunu bir arada zikreder.⁵⁵³

Arap dilinde bazı lafızlar hem tekil hem de çoğul anlamda kullanılırlar. Müellif, eserde bu ayrıntıya da değinerek bu tür lafızları açıklamıştır. Örneğin “çocuk” anlamına gelen “الْوَلْد” lafzının “الْوَلْد” ve “الْوُلْد” şeklinde de telaffuzunun mümkün olduğunu söyleyen müellif, “الْوَلْد” lafzının hem müfret hem de cemî manasında kullanıldığını ifade eder.

Bazen de müellif, bâbın sîgası kelimenin çoğulu olduğu için önce çoğul formunu daha sonra tekil halini zikreder. Örneğin “tohumlar” anlamına gelen “العجم” lafzını açıklayan müellif, bu lafzın müfredi olarak “عَجْمَة” lafzını zikreder.⁵⁵⁴ Yine müellif “beyaz sayfalar” anlamına gelen “الْقَصَم” lafzını zikrettikten sonra bu lafzın “قَصِيمَة” lafzının çoğulu olduğunu ifade eder.⁵⁵⁵

Müellif, Arap dilinde sadece müfret veya sadece cemî olarak kullanılan lafızlara da değinir. Mesela “cömertlik” lafzının mastarı olan “كَرَم” lafzının müfret müzekker, cemî müzekker, müfret müennes ve cemî müennes lafızlarla kullanımına örnekler verdikten sonra “bu lafız ne müsennâ ne de cemî yapılır” diyerek söz konusu lafzın sadece müfret

⁵⁵¹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 258.

⁵⁵² Küseyyir, *Divanu Küseyyir Azze*, 111; es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 8.

⁵⁵³ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 11-12.

⁵⁵⁴ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 87.

⁵⁵⁵ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 89.

haliyle kullanıldığına dikkat çeker.⁵⁵⁶ Yine müellifin “bu lafzın tekili yoktur” ifadesiyle açıkladığı “ceylanlar” anlamına gelen “الفور” lafzı da bu türden lafızlara örnektir.⁵⁵⁷

Arap dilinde kimi lafızların çoğul formları, çokluğun miktarı bakımından derecelendirilmiştir. Örneğin müellif, “satur” lafzının çoğul formu için “أسطر” ve “سُطُور” kelimelerini zikreder. Daha sonra ikinci lafzın birincisine göre daha fazla çokluk ifade ettiğini vurgular.⁵⁵⁸ Bu durum yukarıda cemî türlerinden bahsederken açıklanmıştı. Buna göre “أسطر” lafzı cemî killet kalıplarından birisiyle türetilmiş ve üç ile on arasındaki satırlara delalet eder. Bunun yanı sıra “سُطُور” lafzı ise cemî kesret türünden bir çoğuldur ve ondan sonsuza kadar giden sayıdaki satırlara delalet eder. Müellif, eserin başka yerlerinde de cemî killet ve cemî kesrete örnekler verir. Ancak bu terimler yerine “الجمع القليل/az çokluk” ve “الجمع الكثير/çok çokluk” ifadelerini kullanır. Örneğin müellif, “kurt” anlamına gelen “الذئب” lafzının çoğulu için “الجمع القليل أذوب والكثير الذئاب” diyerek cemî killet için “أذوب” cemî kesret için ise “الذئاب” formlarını zikreder.⁵⁵⁹ İfade ettiği çokluğun derecesine göre lafızların üç farklı derecedeki cemîsine değinen müellif, “yolcu, süvari” gibi anlamlara gelen “راكب” lafzının üç farklı çoğul formuna değinir. Buna göre on ve üzerinde deveye sahip kabile “الرَّكَب”, sayıca bundan fazla deveye sahip kabile “الأرْكُوب” ve bundan daha az deveye sahip olanlara ise “الرَّكَبَةُ” denir.⁵⁶⁰

Kelimelerin çoğulunun türetilmesiyle alakalı bazı tespitleri olan müellif, “müfredi şeddeli olan kelimenin cemîsi de şeddeli gelir, istersen tahfif ederek şeddesiz de okuyabilirsin” der. Ancak bu kurala dair örnek zikredilmez.⁵⁶¹

Yine bazı kelimeler dışında çoğulu “فعال” vezninde gelen kelimenin olmadığını söyleyen müellif, söz konusu bu kelimeleri şu şekilde sıralar:⁵⁶²

- تَوَام/تَوَام: ikiz/ikizler
- رُبِّي/رُبَاب: kuzu/ kuzular
- ظَنُرٌ/ظُورٌ: sütanne/ sütanneler
- عَرَقٌ/عَرَاقٌ: etli kemik/ kemikler

⁵⁵⁶ es-Sikkît, *Islâhu 'l-mantik*, 89.

⁵⁵⁷ es-Sikkît, *Islâhu 'l-mantik*, 195, 622.

⁵⁵⁸ es-Sikkît, *Islâhu 'l-mantik*, 139.

⁵⁵⁹ es-Sikkît, *Islâhu 'l-mantik*, 230.

⁵⁶⁰ es-Sikkît, *Islâhu 'l-mantik*, 523.

⁵⁶¹ es-Sikkît, *Islâhu 'l-mantik*, 285.

⁵⁶² es-Sikkît, *Islâhu 'l-mantik*, 485.

- رُخَالٌ/رُخَالٌ: dişi kuzu/ kuzular
- فَرِيرٌ/فَرَارٌ: süttten kesilmiş kuzu/ kuzular

Lafızları aynı ancak manaları farklı olan müşterek kelimelerin her bir anlamı için farklı çoğul formu zikreden müellif, “kişinin dayısı” anlamına gelen “خال” sözcüğünün çoğulunun “أَخْوَالٌ”, “vücuttaki ben” anlamına gelen “خال” sözcüğünün çoğulunun ise “خِيَالٌ” olduğunu ifade eder.⁵⁶³

Özel olarak iki şeye delalet eden tesniye lafızları “باب: ما جاء مُتَنَّى”⁵⁶⁴ başlığı altında toplayan müellif, bu başlık altında toplam 65 lafza değinir. Örneğin “الملوان” gece ile gündüzü, “الحجران” altın ile gümüşü, “الأسودان” hurma ile suyu, “الأبيضان” süt ile suyu ve “الأحمران” şarap ile eti ifade etmek için kullanılır.⁵⁶⁵

Yine “باب: الاسمين يغلب أحدهما على صاحبه؛ لشهرته أو لخفته، من الناس” başlığı altında toplumda bilinen kimi şahsiyetlerin aynı isimle anılmasını konu edinir. Müellif, bu başlıkla biri diğerinden daha meşhur, diğeri ise insanların nazarında daha düşük bir konumda olduğu için söz konusu iki şahıstan meşhur olanın ismi müsennâ yapılarak her iki şahsında kastedildiğini belirtir. Örneğin Hazn b. Vehb b. Uveyr’in iki oğlu Zehdem ve Kays isimli iki şahıstan daha meşhur olan Zehdem’e nispetle her ikisinin “الزهدمان” adıyla anıldıkları ifade edilir.⁵⁶⁶

Sonraki bâbda ise müellif, “باب: ما أتى مثنى من أسماء الناس لاتفاق الاسمين” başlığı altında belirli iki şahsın isimleri aynı olduğundan ikisinin tesniye formda birlikte zikredilmesini konu edinir. Örneğin eserde, isimleri aynı olan Sa‘lebe b. Ced‘a ile Sa‘lebe b. Rûmân’ın birlikte “الثعلبتان” lafzıyla ifade edildikleri aktarılır.⁵⁶⁷

Sonrasında gelen bâbda avâmın isim sandığı ama aslında lakap olan müsennâ lafızlara yer verilmiştir. Örneğin eserde, “الحرقتان” lakabının aslında iki şahsı ifade eden bir isim değil, Kays b. Sa‘lebe’nin iki oğlu olan Teym ve Sa‘d’a ait müsennâ bir lakap olduğu belirtilir.⁵⁶⁸

⁵⁶³ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 566.

⁵⁶⁴ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 623.

⁵⁶⁵ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 623-624.

⁵⁶⁶ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 632.

⁵⁶⁷ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 636.

⁵⁶⁸ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 638.

1.3.5.5. Müzekker ve Müennes Ayrımına Değirmek

Şerh ettiği kelimelerin cinsiyet yönünden doğru kullanımlarına da değinen müellif, kelimeleri açıklarken müzekker ve müennes ayrımına gitmiştir. Özellikle söz konusu kelime sadece müzekker veya sadece müennes için kullanılan bir kelimeyse bu duruma dikkat çekilir. Örneğin müellif, “karnın içinde taşınan yük yani yavru” veya “ağacın dalındaki meyve” şeklinde açıkladığı “الحَمْلُ” kelimesi ile “omzun veya başın üzerinde taşınan yük” şeklinde şerh ettiği “الحَمْلُ” kelimesi arasındaki farkı açıklarken “حامل” sıfatının sadece müennes sîgaya özel olduğunu belirttikten sonra “حاملة” sıfatının ise hem müennes hem de müzekker için kullanılabileceğini söyler.⁵⁶⁹

Yine müellif, “layık” anlamına gelen “حري” isminin hem sayı yönünden hem de cinsiyet yönünden türetilişine değinerek, söz konusu lafzın müennesinin “حريّة” olduğuna dikkat çeker. Ancak yine aynı anlama gelen “حَرَى” lafzının ne sayı ne de cinsiyet yönünden türetilmeyeceğine tüm kiplerde aynı lafzın kullanıldığına vurgu yapar.⁵⁷⁰

Dişil ve eril ayrımında dikkat çeken hususlardan birisi de aynı kelimenin hem müzekker hem de müennes olduğuna itibar edilmekle beraber farklı anlamları ifade etmesidir. Örneğin Ferrâ’dan aktarılan bir bilgide şöyle söylenir: “وقال الفراء: الأضحى مؤنثة، ” وقد تذكرُ يذهبُ بها إلى اليوم ” Görüldüğü üzere “الأضحى” lafzının müennes olduğu ifade edildikten sonra “kurban günü” anlamında kullanıldığında ise müzekker kabul edilebileceği belirtiliyor.⁵⁷¹

Kelimelerin dişilik ve erilliği konusundaki halk arasındaki yaygın olan yanlışlara da değinen müellif, “الأرامل” lafzının aralarında hem kadın hem de erkeklerden miskinlerin bulunduğu bir topluluk için kullanıldığına dikkat çeker. Aralarında kadınlar bulunmasa da bu topluluk için söz konusu lafzın kullanılacağına vurgu yapan müellif, bu konuda halk arasında yaygın olduğunu bildiği bir yanlış düzeltmeyi amaçlamaktadır.⁵⁷² Yine hem evli erkek hem de evli kadın için “نَيْبٌ”⁵⁷³, silah anlamına gelen “السِّلاح” ve bal anlamına gelen “العسل” lafızlarının hem müzekker hem de müennes olduğunu ifade eder.⁵⁷⁴ Eserde, bu konuda başka örneklere de rastlanır. Müellif, kimi zaman bu konuyla alakalı sunduğu

⁵⁶⁹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 5-6.

⁵⁷⁰ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 259.

⁵⁷¹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 272.

⁵⁷² es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 505.

⁵⁷³ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 526.

⁵⁷⁴ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 560.

bilgileri şâhid getirerek kanıtlama yoluna gider. Örneğin “yol” anlamına “السَّبِيل” ve “الطَّرِيق” lafızlarının hem müzekker hem de müennes olarak kullanılabilceğini belirttiikten⁵⁷⁵ sonra bu duruma şâhid olarak şu ayetleri delil getirir: ⁵⁷⁶{وَأِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الرُّشْدِ لَا يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا} / “Doğru yolu görseler onu yol edinmezler.”⁵⁷⁷ {قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي} ⁵⁷⁸ / “De ki: İşte bu benim yolumdur.”⁵⁷⁹

Görüldüğü üzere ilk ayette “سَبِيل” lafzı müzekker kabul edilerek ona uygun kipte bir fiil ve zamir getirilmiştir. Diğer yandan ikinci ayette aynı lafız müennes olarak kabul edildiğinden mübtedâsı müennes bir ism-i işaret olarak gelmiştir.

1.3.5.6. Farklı Formdaki Masterları Birlikte Zikretmek

Bilindiği üzere Arapçada masterlar hem semâî hem de kıyasî yolla türetilirler. Bir fiilin birden çok değişik formda masterı olabilir. Mesela Arapçada “سَمِعَ” / “işitti, duydu” fiilinin سَمِعَ، سَمِعَ ve سَمَاعَةٌ şeklinde üç farklı masterı vardır.⁵⁸⁰

Müellif, eserinin ilk bölümünü genel olarak fiillerin masterlarından yola çıkarak pek çok başlığa ayırmıştır. Genellikle başlıkta zikredilen kalıplara bağlı kalarak söz konusu masterlara farklı örnekler getiren müellif kimi zaman bu masterların farklı formlarını da bir arada zikreder. Örneğin, “içmek” anlamına gelen “الشَّرْبُ” kelimesinin master olduğunu belirttiikten sonra bu fiilin “شَرَبًا” şeklinde “şîn” harfinin dammeli telaffuzundan oluşan bir masterının da olduğuna dikkat çeker.⁵⁸¹

Müellif ilk bâbın genelinde bu üslubu takip eder. Yine “hoplamak, zıplamak, sıçramak”⁵⁸² gibi manalara gelen “النَّقْرُ” lafzının “نَقَرَ” fiilinden master olduğunu belirten müellif, söz konusu bu lafzın “نَقَرًا” şeklinde bir masterının daha olduğuna değinir.⁵⁸³

Aynı fiilin farklı formdaki masterlarının her biri diğer formlardan farklı nesnelere kullanılır. Örneğin eserde, “geçmek, tabir etmek” anlamlarında kullanılan “عَبَّرَ” fiilinin “geçmek” anlamı için şu cümle: “قد عَبَّرْتُ النَّهْرَ فَأَنَا أَعْبُرُهُ عَبْرًا وَعُبُورًا” / Nehirden karşıya geçtim” diğer anlamı için ise şu cümle: “وقد عَبَّرْتُ الرُّوْيَا فَأَنَا أَعْبُرُهَا عَبْرَةً” / Rüya’yı tabir ettim” örnek

⁵⁷⁵ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 562.

⁵⁷⁶ el-A'râf, 7/146.

⁵⁷⁷ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, 182.

⁵⁷⁸ Yûsuf, 12/108.

⁵⁷⁹ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, 266.

⁵⁸⁰ Ayrıntılı bilgi için bk.: Y. Fatih Akbaş, *Arapça Dilbilgisi* (İstanbul: Cantaş Yayınları, 2021), 286-287.

⁵⁸¹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 14.

⁵⁸² İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, 1993, 5/419.

⁵⁸³ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 40.

verilmiştir. Görüldüğü üzere aynı fiilden türeyen ve farklı anlamlara gelen çeşitli mastarlar söz konusu anlamlara uygun nesnelere cümle içerisinde kullanılmıştır.⁵⁸⁴

Yine eserde, “satış akdinin bozulması” ve “binek hayvanının ölmesi” şeklinde ifade edilen “نَفَقَ” fiili için “نَفَاقًا” ve “نُفُوقًا” mastarları zikredilmiştir.⁵⁸⁵

1.3.5.7. Farklı Dilsel Konulardaki Vehimleri Gidermek

İbnü’s-Sikkît, eserinde insanların dillerinde yaygın olan veya yayılması muhtemel bazı vehimleri gidermek amacıyla kimi yerlerde açıklamalar yapar. Örneğin müellif, “gün ortasında şekerleme yapmak” anlamında kullandığı “القَيْلُ” kelimesini açıklarken bu sözcüğün manasıyla anlam bakımından alakasız olan ancak kendilerini oluşturan harflerin dizilişi yönüyle aynı olduğundan “القَيْلُ” kelimesini de ele alır ve şöyle der:⁵⁸⁶

"ويقال: كَثُرَ القَيْلُ والقَالُ في الناس، وهما اسمان لا مصدران."

Müellif, Türkçede “dedikodu aldı başını gitti.” şeklinde anlaşılabilir bir deyim meydana getiren “القَيْلُ” ve “القَالُ” kelimelerinin, kendi dönemindeki bazı dilcilerin vehmettiği şekilde asıllarının mastar değil isim olduğunu vurgulamaktadır.

Yine müellif, “sadece bir defa doğum yapmış olan deve ve bu devenin yavrusu” anlamına gelen “البِكْرُ” lafzını açıklarken, iki defa doğum yapmış deveye ise “نَاقَةٌ ثَنِيَّةٌ” denildiğini, onun yavrusunu ifade etmek için ise “ثَنِيَّةٌ” terkinin kullanıldığını söyler. Bu açıklamayı yaptıktan sonra bu konuda okuyucuların zihninde oluşabilecek bir vehmi gidermek için: “Üçüncü kez doğum yapan deve için “نَاقَةٌ ثَلَاثَةٌ” denmez. Ancak “üçüncü yavrusunu doğurdu” manasında “قَدَ وَلَدَتْ ثَلَاثَةً” denilir.” diyerek yayılması muhtemel bir vehmin önüne geçer.⁵⁸⁷

Eserde, “şunlar” anlamına gelen “أَلَالِكُ” lafzının vâv harfî ile “أَوْلَانِكُ” şeklinde yazılmasının sebebi olarak “sıcağın şiddeti” anlamına gelen “أَلَالُ” lafzı ile karıştırılması olduğu da belirtilir.⁵⁸⁸

1.3.6. Arapların Kültürlerine Dair Bilgiler

Lahn konusunu ele almakla beraber Arap kültürüne dair bazı verilere de değinen müellif, yeri geldikçe Arapların gelenek ve görenekleri, adetleri, inançları, giyim kuşamları

⁵⁸⁴ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 311.

⁵⁸⁵ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 311.

⁵⁸⁶ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 15, 134.

⁵⁸⁷ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 33.

⁵⁸⁸ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 597.

ve alışkanlıklarına dair bilgiler sunar. Eserde, dağınık halde sunulan bu bilgilere şu pasajlar örnek verilebilir:

- “İlan etmek, yaymak” anlamlarına gelen “نَعَى” fiilini şerh eden müellif, Asmaî'nin şöyle dediğini aktarır: “Arapların arasından şan şeref sahibi biri öldüğünde bir adam atına biner ve bu kişinin ölümünü ilan etmek için “نَعَاءُ فُلَانًا” diyerek insanların arasında dolaşırdı.⁵⁸⁹

- “Mesafe” anlamına gelen “مَسَافَةٌ” lafzının “السَّوْفُ” lafzından türediği belirtildikten sonra söz konusu bu lafzın “koklamak” anlamına geldiği ifade edilir. Daha sonra “çölde giderken rehberler toprağı koklayarak doğru yolda olup olmadıklarını anlamlardı” denilerek bu lafzın türeyişine dair Arapların kültüründen bir bilgi aktarılır.⁵⁹⁰
- Câhiliye döneminde Arapların krallarını selamlarken söyledikleri “أَبَيْتَ اللَّعْنُ” yani “lanetlenecek bir iş yapmaktan berîsin” ifadesi de eserde yer alır.⁵⁹¹
- “Sahibi öldükten sonra kabrinin başına bağlanarak yem ve su verilmeden ölmesi beklenen deve” şeklinde tanımlanan “الْبَيْلِيَّةُ” lafzını şerh ettikten sonra bu olayın Câhiliye Araplarının adeti olduğundan bahseden müellif, “Araplar: Sahibi onun üzerine binmiş bir şekilde haşredilir derlerdi” diyerek ekler.⁵⁹²
- Arapların fiziki güzellik algısına dair bilgilere de yer verilen eserde, dudakların uzun olmasının övülen bir haslet olduğuna değinilir.⁵⁹³
- Eserde, kendisinde mızrakların ucu çıkarılıp savaş yapılmadığı için Recep ayına “مُنْصِلُ الْأَيْسِنَةِ” yani “mızrakların ucunu söken ay” isminin verildiğine değinilir. Çünkü Araplar bu ayda adetleri olduğu üzere birbirlerine saldırıp savaşmazlardı.⁵⁹⁴

1.3.7. Biyografik Bilgiler

Eserde, halk arasında darb-ı mesel haline gelmiş bazı kişiler hakkında kimi bilgilere yer verilir. Eserin üç bâbında müstakil olarak aktarılan bu bilgiler, kimi yerlerde dağınık bir halde sunulur. Özellikle halk arasında darb-ı mesel haline gelmiş kimi şahısların fiilleri, tutumları ve karakterleri anlatılırken ayrıntılarıyla aktarılan bu bilgiler, eserin ihtiva ettiği

⁵⁸⁹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 286.

⁵⁹⁰ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 489.

⁵⁹¹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 500.

⁵⁹² es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 547.

⁵⁹³ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 319.

⁵⁹⁴ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 359.

malzeme çeşitliliğini arttırmıştır. Aynı zamanda müellif, genellikle başvurduğu istişâd yöntemini burada da kullanmıştır.

Biyografilerine değinilen kişilerin nesepleri, kabileleri, bazı karakteristik özellikleri ile hayatlarından bazı kesitler müellif tarafından yeri geldikçe ortaya konulmuştur. Örneğin kendi döneminde sert mizacı sebebiyle halk arasında darb-ı mesel haline gelmiş olan “Sebua” adında bir kişiden bahseden müellif, önce söz konusu kişinin nesebini sekizinci kuşağa kadar zikreder daha sonra bu adamın sert bir mizaca sahip olduğuna değinir.⁵⁹⁵ Yine ziyafetlere davetsiz katılmasıyla tanınan “Tufeyl” adlı bir şahıstan bahseden müellif, bu kişinin Kûfe ahalisinden Gatafan’ın Abdullah koluna mensup olduğunu haber verir. Eserde, halk arasında davetsiz bir şekilde ziyafete katılanlara söz konusu şahsa nispetle “Tufeylî” dendiği ifade edilir.⁵⁹⁶ Ahmaklığıyla meşhur olan “Cehîze” adında bir cariye'nin kıssası ise ayrıntılarıyla uzunca anlatılır.⁵⁹⁷

Eserin 108, 109 ve 110. bâblarında ise biyografik bilgilere müstakil bir başlık altında değinilir. Buna göre 108. bâbda müellif, “باب: الاسمين يغلب أحدهما على صاحبه؛ لشهرته أو ” başlığı altında iki farklı ismi taşıdığı halde aralarından birinin daha meşhur olması veya insanların nazarında birinin diğerinden daha önemsiz görülmesi sebebiyle her iki farklı kişinin aynı adla anılmasını konu edinir. Toplamda 24 ismin sıralandığı bu bâbda her ne kadar genellikle şahıs isimlerine yer verilse de الأبوان (anne-baba) ve الحزيمتان (Bâhile kabilesinin Amr b. Sa‘lebe kolundan olan Hazîme ve Zebîne adında iki kabilenin ismi) gibi şahıs ismi olmayan isimlere de yer verilmiştir. Bu başlık altında genellikle kavimlerinde söz sahibi olan Amr b. Câbir ve Bedr b. Amr gibi şahısların, Arapların tarihinde, özellikle Eyyâmu’l-Arab denilen savaşlarda, öne çıkmış Zehdem ve Kays gibi savaşçıların ve İslam tarihinde önemli bir yere sahip olan Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Zübeyr b. Avvâm ve Akra‘ b. Hâbis gibi sahâbîlerin isimleri yer almıştır.⁵⁹⁸

109. bâbda ise “باب: ما أتى مثنى من أسماء الناس لاتفاق الاسمين” başlığı altında isimleri aynı olduğundan birlikte anılan müsennâ isimler sıralanır. Kabileleri arasında öne çıkmış isimlerin yer aldığı bu bölümde toplam 28 kişinin ismi zikredilir. Bu isimler şu şekilde sıralanabilir: Salebe b. Cedâ’ ve Salebe b. Rûmân, Kays b. Attâb ve Kays b. Hezeme, Ka‘b b. Kilâb ve Ka‘b b. Rabîa, Hâlid b. Nadle ve Hâlid b. Kays, Zuhl b. Salebe ve Zuhl b.

⁵⁹⁵ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 494.

⁵⁹⁶ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 499.

⁵⁹⁷ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 502.

⁵⁹⁸ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 632-635.

Şeybân, el-Hâris b. Zâlim ve el-Hâris b. Avf, Âmir b. Mâlik ve Âmir b. et-Tufeyl, el-Hâris b. Kuteybe ve el-Hâris b. Sehm, Selemetü'ş-şerr ve Selemetü'l-hayr, Abdullah b. Kuşeyr ve Abdullah b. Seleme, Rabîa b. Ukayl ve Rabîa b. Âmir, Avf b. Sa'd ve Avf b. Ka'b, Mâlik b. Zeyd ve Mâlik b. Hanzala, Abîde b. Muâviye ve Abîde b. Amr.⁵⁹⁹ Genellikle aynı kabileden aynı ismi taşıyan iki kişinin anıldığı bu başlıkta, "falanca kabilede iki tane falanca vardır" şeklinde bir ifade kullanılarak aynı ismi taşıyan şahısların aynı zamanda aynı kabileden olduklarına vurgu yapılmıştır. Hem isimleri hem de künyeleri aynı olan kişileri ayırt edebilmek için ise söz konusu şahısların ayırıcı vasıflarına değinilmiştir.

Biyografik bilgileri konu edinen son müstakil bâb ise "باب ومما جاء مُتَّى مما هو لَقْبٌ ليس باسم" adını taşıyan ve bazı kimselerin lakabı olduğu halde halk tarafından o kişilerin ismi zannedilen lakaplara değinilen 110. bâbtır. 108. bâbda olduğu gibi bu bâbda da müellif, şahıs isimlerinin yanı sıra kabile isimlerine de yer vermiştir. Toplam 16 ismin yer aldığı bu bâbda ismi zikredilen şahıslar şunlardır: Kays b. Salebe'nin oğulları olan Temîm ve Sa'd, Mâlik b. Hanzala'nın oğulları olan Kays ve Muâviye, Benî Ka'b'dan olan Ka'b b. Sa'd ve Mâlik b. Ka'b, Mâzin b. Mâlik ve Yerbû' b. Hanzala, Benî Nümeyr'den Salâe ve Şüreyh. Kabile isimleri ise: Abs, Zübyân, Ezd, Abdü'l-Kays, Bekr ve Temîm.⁶⁰⁰

Görüldüğü üzere İbnü's-Sikkît lahn konusunu ele alırken olaya geniş bir pencereden bakmış ve çeşitli alanlarda halkın içine düştüğü dilsel hatalara değinmiştir. Bunlardan birisi de isimlerin ve lakapların kullanımında düşülen hatalardır. Müellif eserinde, avâm ve havâs arasında bu konudaki hataları düzeltmeyi amaçlamıştır. Bu konuda sunulan bilgiler her ne kadar biyografik bilgiler olsa da müellifin burada kullandığı yöntem klasik bir biyografi eserinin takip ettiği metottan çok uzaktır.

1.3.8. *İslâhu'l-mantık'ta Konulu Sözlükçülük*

Lahnin önlenmesi amacıyla alınan tedbirlerden biri olan sözlüklerin te'lîfi, İbnü's-Sikkît'in de başta *İslâhu'l-mantık* ve *Kitâbu'l-elfâz* olmak üzere birçok eseriyle katkıda bulunduğu bir alan olmuştur. Kur'ân ve hadislerdeki garip ve nadir kelimelerin anlaşılması amacıyla başlanan bu çalışmalar pek çok dilcinin katkılarıyla gelişme kaydetmiştir. Sözlük çalışmalarının oluşturduğu bu zengin literatürü bazı sınıflandırmalara tabi tutan dilbilimciler, söz konusu bu çalışmaları bazı evrelere ayırmışlardır. Buna göre ilk olarak Hz. Peygamber tarafından Kur'ân ve hadislerde geçen garip, nadir ve yabancı kelimelerin

⁵⁹⁹ es-Sikkît, *İslâhu'l-mantık*, 636-637.

⁶⁰⁰ es-Sikkît, *İslâhu'l-mantık*, 638-639.

şerhi ve bu bilgilerin sahâbîler tarafından ezberlenip nakledilmesiyle başlayan sözlük çalışmaları, Ebû Hayre el-A‘râbî, Ebû Mâlik Amr b. Kirkire, Ebû Amr eş-Şeybânî, Asmaî ve Ebû Zeyd gibi alimlerin sözcükleri konularına göre tasnif ederek te‘lif ettikleri çalışmalarla devam etmiştir. Nihayet Halîl b. Ahmed ile birlikte dilin tüm lafızlarını kapsayan ve belli bir metotla kaleme alınmış sözlükler zuhur etmiştir.⁶⁰¹

İbnü’s-Sikkît’in *Kitâbü’l-Ecnâs, Me’ttefeka Lafzuhû ve’htelege ma‘nehû, el-Emsâl, ed-Du‘â’, Halku’l-insân, el-Fark, el-Vühûş, el-İbil, el-Haşerât, et-Tayr, en-Nebât ve’s-şecer, es-Serc ve’l-licâm, el-Envâ’, el-Eyyâm ve’l-Leyâlî ve el-Esvât* adlı eserleri, onun konulu sözlük çalışmalarından bazılarıdır. Müellifin eserlerini yazma kronolojisini bilmediğimizden hangi eserin önce hangisinin sonra kaleme alındığına dair bir bilgiye sahip değiliz. Ancak isimlerinden de anlaşılacağı üzere müellifin sadece bir konuya dair yazdığı eserler küçük hacimli olup söz konusu eserlerin *Islâhu’l-mantuk*’tan önce telif edilmiş olma ihtimali yüksektir. *Islâhu’l-mantuk* ise bu eserlerin sağladığı birikimin neticesinde kaleme alınmış olabilir. Nitekim eserde bitkiler bâbı,⁶⁰² içecekler ve isimleri bâbı⁶⁰³ ve lafızlar bâbı⁶⁰⁴ gibi bâblar müellifin konulu sözlük alanında yazmış olduğu eserleri akla getirmektedir.

Müellif, bazen örnekleri yukarıda zikredildiği üzere belli başlıklar altında müstakil olarak bir tek konudan bahseder. Kimi zaman ise bir konu, eserin farklı yerlerinde dağınık bir halde sunulur. Bu dağınık bilgiler bir araya getirildiğinde söz konusu bilgilerden müstakil bir bâb bile oluşturulabilir. Örneğin eserde “develer bâbı” diye bir bâb yoktur. Ancak eserde geçen, develerin isimleri, sıfatları, durumları, cinsleri, yavruları, hastalıkları vb. bilgiler bir araya getirildiğinde “develer bâbı” adında bir başlık oluşturulabilir. Nitekim eserde, deveyi ifade etmek için 127 yerde “إبل”, 76 yerde “ناقة”, 80 yerde “بعير” ve 14 yerde “جمل” lafızları kullanılmıştır. Görüldüğü üzere tespit edildiği kadarıyla eserde, 297 yerde sadece develerden bahsedilmiştir. Eserde, konulu sözlükçülüğe dair müstakil bâblar olmasaydı dahi konulu sözlükçülüğün izleri görülebilirdi.

1.3.9. *Islâhu’l-mantuk*’ta Terminoloji

İbnü’s-Sikkît’in, eserinde genellikle Kûfi ekole ait terminolojiyi kullandığı görülmektedir. Bu konuda özellikle hocası Ferrâ’ dan istifade eden müellif, nahve ve i‘râba

⁶⁰¹ Aslan, “Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları”, 352-356.

⁶⁰² es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 571.

⁶⁰³ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 586.

⁶⁰⁴ es-Sikkît, *Islâhu’l-mantuk*, 640.

dair meselelerde hocasından almış olduğu terminolojiye başvurmuştur. Eserde kullanılan terminolojiyi şu şekilde açıklayabiliriz:

- a. İ‘râba dair terimler:** Müellif, hocası Ferrâ gibi kelimeyi oluşturan kök harflerin hareketlerini belirtmek için genellikle “damme”, “fetha” ve “kesre” terimlerini kullanmıştır. Ancak nadiren de olsa kimi yerlerde bu lafızlara karşılık hareketleri ifade etmek için “rafˆ”, “nasb” ve “hafđ” terimleri de kullanılmıştır. Örneğin “yaralanmak, iltihaplanmak” anlamlarına gelen “فَرَحَ” fiilinin muzâri formunun “يَفْرَحُ” ve “يَفْرُحُ” şeklinde iki farklı çekimin olduğunu söyleyen müellif, “râ” harfinin harekesini ifade etmek için “nasb” ve “rafˆ” terimlerini kullanır.⁶⁰⁵

İbnü’s-Sikkît, eserinin doğru bir şekilde gelecek nesillere aktarımını sağlamak amacıyla gerek gördüğü yerlerde lafızları oluşturan harflerin bazılarının hareketlerine dikkat çekmiştir. Örneğin Ferrâ’dan aktarılan şu pasajda şöyle denilir: “فَعْلٌ-يَفْعُلُ” bâbında türeyen mastarlar “مِفْعَلٌ” vezninde “ayn” harfinin fethalı okunması şeklinde gelir.”⁶⁰⁶ İ‘râba dair terimler ise “rafˆ”, “nasb” ve “hafđ” lafızlarıdır. Müellif, bir kelimenin “mansûb” olduğunu ifade etmek için “نَصَبٌ”,⁶⁰⁷ “نُصِبٌ”⁶⁰⁸ ve “مَنْصُوبٌ”⁶⁰⁹ lafızlarını, “merfû” olduğunu ifade etmek için “رَفَعٌ”⁶¹⁰ ve “رُفِعٌ”⁶¹¹ lafızlarını, “mecrûr” olduğunu ifade etmek için ise “خَفَضٌ”⁶¹² lafzını kullanmıştır.

- b. Harf-i cerr ve sıfat terimleri:** Eserde, “harf-i cerr için” kullanılan “sıfat” terimi dikkat çekmektedir. Nitekim müellif, sayıların temyizi konusunda açıklarken verdiği örnekte şöyle der:⁶¹³

"والعدد منصوب ما بين أحد عشر إلى تسعة عشر في الرفع والنصب والخفض، إلا اثني عشر فإنه يعرب؛ لأنه على هجاءين، وإنما نصب لأن الأصل أحدٌ وعشرة، فأسقطت الواو وصيرا جميعاً اسماً واحداً، كما تقول: هو جاري بيت بيت، منصوب غير منون، والأصل بيتٌ لبيت، أو بيت إلى بيت، فألْفَيْتِ الصفة وصيرا جميعاً اسماً واحداً."

⁶⁰⁵ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 116.

⁶⁰⁶ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 188.

⁶⁰⁷ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 465.

⁶⁰⁸ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 463.

⁶⁰⁹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 463.

⁶¹⁰ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 465.

⁶¹¹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 172.

⁶¹² es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 463.

⁶¹³ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 463.

Görüldüğü üzere müellif, 11 ile 19 arasındaki sayılarının mebnî olduğunu açıklarken verdiği örnek cümlelerin, aslında harf-i cerr ile kurulduğunu ancak daha sonra cümleden harf-i cerrin, müellifin ifadesiyle sıfatın, hafzedildiğini açıklamıştır.

Ancak eserde, “sıfat” kelimesi bilinen anlamıyla “nitelik” manasıyla da kullanılır. Örneğin müellif, “أنشد الفراء في صفة قوس” diyerek Ferrâ’dan yayın niteliğini konu edinen bir beyit aktarır.⁶¹⁴

- c. Te(ة) ve he(ه) harfleri:** İsimlerin sonuna gelen ve müenneslik alametlerinden olan te(ة) harfini ifade etmek için müellif, he(ه) harfini kullanır. Örneğin müellif, bir ile on arasındaki sayıların temyîzlerini açıklarken temyîzi müzekker olan sayıların sonlarının te(ة) harfi ile müennes kullanılmasına dikkat çeker ve şöyle der:⁶¹⁵

"وتقول للمذكر: واحد، واثنان، وثلاثة، إلى العشرة، تثبت الهاء"

Sayıların sonuna bitişik ve müenneslik ifade eden yuvarlak te (ة) harfinin yerine he (ه) harfi kullanılmıştır. Burada te (ة) ve he (ه) harflerinin şeklen birbirine benzemesinin ve söz konusu kelimelerin son harflerinin sükûn ile okuduklarında telaffuzlarının he (ه) harfine dönüşmesinin böyle bir kullanıma sebep olduğu söylenebilir.

- d. Tahfif, teskîn ve teskîl kavramları:** İbnü’s-Sikkît’in tahfif kavramını eserinde iki farklı anlamda kullandığı görülmektedir. “ما يفتح أوله وثانيه، ومن العرب من يخفف ثانيه” adlı bâbda olduğu gibi tahfif kelimesi “harekeyi sâkin kılmak” anlamına gelir. Nitekim söz konusu bâbdaki örnekler lafzın bu anlama geldiğine işaret etmektedir.⁶¹⁶

Tahfif teriminin diğer anlamı ise harfin şeddesinin düşürülmesidir. “بَابُ مَا يُخَفَّفُ” adlı bâbda müellifin “أَمِين” lafzının doğru kullanımını açıklarken söylediği şu sözler tahfif lafzının bu anlamda da kullanıldığını göstermektedir:

"تقول: إذا قرأ الإمام فاتحة الكتاب: آمين، فتقصر الألف وتخفف الميم، وأميين مطولة الألف مخففة الميم، لغة

بني عامر، ولا تقل: آميين بتشديد الميم"

“Âmin” lafzının elif harfinin uzatılması ve “mîm” harfinin tahfifi üzere okunması gerektiğini açıklayan müellif, “ammîn” şeklinde “mîm” harfinin şeddeli okunmasının hata olduğuna vurgu yapmıştır.

⁶¹⁴ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 322.

⁶¹⁵ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 462.

⁶¹⁶ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 274.

Kimi zaman tahfif kavramı yerine “teskîn” lafzı kullanılır.⁶¹⁷

Tahfif ve teskîn kavramlarına zıt olarak kullanılan teskîl kavramı ise lafızların kimi harflerini şeddeli okumayı ifade eder. Örneğin “ahır” anlamına gelen “أَرِي” lafzında “yâ” harfinin şeddeli okunması gerektiğine dikkat çekmek isteyen müellif, “مُتَّقَل” / “müsekkal” terimini kullanır.⁶¹⁸ Eserde, bu durumu belirtmek için kimi zaman “teşdîd” kavramının kullanıldığı da görülür.⁶¹⁹

e. Müteaddî (geçişli) ve lâzım (geçişsiz) fiil: Müellif, bu tür fiilleri ifade etmek için “وَاقِع” ve “غَيْرَ وَاقِع” terimlerini kullanır. “Vâkı” terimi geçişli fiilleri, “gayr-ı vâkı” terimi ise geçişsiz fiilleri tanımlamak için kullanılmıştır. “Meydana gelen, ortaya çıkan” ve “meydana gelmeyen, ortaya çıkmayan” anlamlarına gelen bu terimlerin seçilmesinde etkili olan sebebin fiilin bir nesne üzerinde meydana getirdiği veya getirmediği etkiyi ifade etmesi olabilir. Eserde, Ferrâ’dan aktarıldığına göre şöyle denir:⁶²⁰

"قال الفراء: ما كان على فَعَلت من ذوات التضعيف غير واقع فإن يَفْعُل منه مكسور العين، مثل عَفَفت أَعِف، وَخَفَفت أَخِف، وَشَحَحت أَشِيح، وما كان على فَعَلت من ذوات التضعيف واقعا، مثل رَدَدت وَعَدَدت وَمَدَدت فإن يَفْعُل منه مضموم"

Ferrâ şöyle dedi: “فَعَلت” vezninde gelen lâzım (gayr-ı vâkı) mudaaf fiillerin muzârieleri “يَفْعُل” vezninde gelir. “عَفَفت أَعِف، وَخَفَفت أَخِف، وَشَحَحت” gibi. Aynı vezinde gelen müteaddî (vâkı) fiillerin muzârieleri ise “رَدَدت وَعَدَدت وَمَدَدت” fiillerinde olduğu gibi “يَفْعُل” vezninde gelir.

f. Muzâri ve müstakbel: Eserde, muzâri fiili ifade etmek için “müstakbel” terimi kullanılmıştır. Eserden alınan şu pasaj bu duruma örnek olarak verilebilir:⁶²¹

"واعلم أن كل فعل كان ماضيه على فَعَل مَكسور العين، فإن مستقبله يأتي بفتح العين، نحو عِلِم يَعْلُم، وَكَبِر يَكْبُر، وَعَجَل يَعْجَل"

Örnekten anlaşılacağı üzere “فَعَل” veznindeki fiillerin muzârielerinin “يَفْعُل” vezninde geleceğini söyleyen müellif, muzâri fiilleri ifade etmek için “müstakbel” kavramını kullanmıştır.

⁶¹⁷ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 462.

⁶¹⁸ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 283.

⁶¹⁹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 282.

⁶²⁰ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 341.

⁶²¹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 343.

- g. Cahd ve nefy:** Müellifin, olumsuzluk ifade eden kullanımlar için “nefy” yerine “cahd” kavramını kullandığı görülmektedir. Eserde yer alan “مَا يُتَكَلَّمُ فِيهِ بِالْجَدِّ”⁶²² ve “مَا لَا يَتَكَلَّمُ فِيهِ إِلَّا بِالْجَدِّ”⁶²³ gibi başlıklar altında olumsuzluk taşıyan ifadelere yer verilmiştir.
- h. Müfessir ve temyîz:** Sayıların temyîzi açıklanırken “temyîz” yerine “müfessir” kavramı kullanılır.⁶²⁴ “Açıklamak, şerh etmek” anlamlarına gelen “فَسَّرَ” fiilinden türetilen müfessir kelimesinin tercih edilme sebebinin, sayılardan sonra gelip onları açıklaması olduğu düşünülebilir.
- i. Mebnî meçhul fiiller ve fâili zikredilmeyen fiiller:** Ferrâ’ dan aktarılan bir bilgide “مشيب” lafzının “شَابَ” fiilinin meçhul formu olan “شَيْبَ” fiilinden türediğine değinilir. Bu durumu ifade etmek isteyen Ferrâ, “بِنَاءِ عَلَى مَا لَمْ يُسَمَّ فَاعِلُهُ” diyerek söz konusu fiilin fâili zikredilmediği için meçhul formu belirttiğine dikkat çeker.⁶²⁵
- j. Luğa ve harf:** Eserde “lehçe” kavramını ifade etmek için “لُغَةً”;⁶²⁶ kelimeyi ifade etmek için ise “حَرْفٌ” kavramlarının kullanıldığı görülmektedir.⁶²⁷
- k. Ecvef fiiller:** Eserde, “باب: ما يقال بالياء والواو من ذوات الثلاثة” başlığı altında “ecvef fiiller” ele alınır.⁶²⁸ “Yâ” ve “vâv” ile söylenen ifadesi, kastedilen bu fiillerdeki elif harfinin aslında yâ ve vâv harfleri olmasıdır. Burada “ذَوَاتِ الثَّلَاثَةِ” ibaresinden maksat ecvef fiillerdir.
- l. Nâkıs fiiller:** Eserde, “ومما يقال بالياء والواو من ذوات الأربعة” başlığı altında nâkıs fiiller incelenir. Bu başlığın muhtevasından da anlaşılacağı üzere “ذَوَاتِ الأربعة” ibaresiyle nâkıs fiiller kastedilmiştir.⁶²⁹

⁶²² es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 600.

⁶²³ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 603.

⁶²⁴ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 463.

⁶²⁵ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 222.

⁶²⁶ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 287.

⁶²⁷ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 143.

⁶²⁸ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 209-214.

⁶²⁹ es-Sikkît, *Islâhu'l-mantuk*, 215-222.

SONUÇ

Bu çalışmada entelektüel faaliyetlerin yoğun olduğu hicri üçüncü asrın dil alanındaki önemli simalarından olan İbnü's-Sikkît ve onun en meşhur eseri olan *Islâhu'l-mantık* incelenerek nitel bir araştırma ortaya konulmuştur. Eserin yazılış amacı olan lahn olgusu dilde düşülen hata olarak tanımlanmaktadır. Zamanla derinleşerek yayılan bu olgu, Abbâsîlerle birlikte Kur'ân dili olan Arapçanın selameti için bir tehdit oluşturmaya başlamıştır. Bu tehlikeyi sezen dilciler Ebû'l-Esved ed-Düelî'nin öncülüğünde birtakım tedbirler alarak avam olsun havas olsun her tabakadan insanı önüne katan bu lahn selinin önüne bir set çekmeye çalışmışlardır.

Gramer çalışmaları, Kur'ân harflerinin noktalanarak harekelenmesi, fasih olan bedevî Araplardan sahih dil malzemesini toplamak amacıyla düzenlenen ilmi yolculuklar, sözlük çalışmaları ve nihayet lahn olgusunu ele alan müstakil eserler erken dönemde lahnin önlenmesi amacıyla atılan adımların en önemlilerindendir.

İbnü's-Sikkît, babasıyla başladığı ilmî tahsilini Kûfe ve Basra dil ekollerinin önde gelen isimlerinden dersler alarak sürdürmüştür. İlmî tahsilinde her iki ekolden istifade etmesinin izlerine eserlerinde rastlanabilir. Aynı zamanda o, devlet erkanından kimi şahısların düzenlediği ilmî münazaralara katılıyor ve halife Mütevekil'in iki oğluna hocalık yapıyordu. Bu tür durumların onun ilmî kişiliğini etkilediği yadsınamaz bir gerçektir. Bunun yanı sıra birçok şiir divanının derleyeni ve şârihi de olan müellif, dilci yönüyle ön plana çıkmıştır. Nitekim topladığı dil malzemesini dilin çeşitli alanlarında işleyerek eserler telif eden müellif, kendisinden sonra pek çok dilciye ışık tutmuştur.

Islâhu'l-mantık, geniş hacmi, ihtiva ettiği zengin dil malzemesi ve bâblarının tasnifinde takip edilen metoduyla hem yazıldığı dönemde hem de kendisinden sonraki dönemlerde pek çok dilcinin övgüsüne mazhar olmuş bir eserdir. İki bölümden ve bu bölümlerin bâblara ayrılmasından oluşan eser, genellikle fiil kalıplarından yola çıkılarak tertip edilmiştir. Benzer kalıplar arasındaki farkların ve benzerliklerin işlendiği birinci bölüm eserin yaklaşık yüzde ellilik kısmını teşkil etmektedir. Çeşitli konulardaki dil hatalarının işlendiği ikinci bölüm ise eserin diğer yarısını oluşturmaktadır.

Eserde, yöntem ve muhtevanın iç içe olması bu çalışmanın yol haritasının çizilmesinde etkili olmuş ve eserin her iki yönünün tek bir başlık altında incelenerek değerlendirilmesini sağlamıştır. Eserin üzerine bina edildiği dil malzemesini oluşturan; Kur'ân ayetleri, Hz. Peygamber'in hadis-i şerifleri, Câhiliyeden Abbâsîlere kadar yaşayan

bazı Arap şairlerin şiirleri, Arap meselleri, dillerine güvenilen fasih Arapların lehçeleri ve bazı dilcilerin görüşleri istişhâd yöntemiyle eserde yerini almıştır. Eserin sağlam bir temele oturmasında çok büyük bir role sahip olan istişhâd yöntemi, çalışmamızda detaylarıyla ele alınmıştır.

Eserde, insanların dillerine sirayet eden hatalı kullanımlar belli yöntemlerle ele alınarak açıklanmış ve bu hataların doğrusu ortaya konulmuştur. Müstakil lafızlardan yola çıkılarak meselinin açıklandığı eserde, söz konusu lafızların taşıdıkları anlamlar şerh edilmiş ve cümle içerisinde kullanılarak doğru kullanımın okuyucuların dillerine yerleşmesi amaçlanmıştır. Toplumda sıkça kullanılması sebebiyle insanların genellikle aşına oldukları atasözleri ve deyimler, zihinlerde kalıcı bir iz bırakması yönüyle sıkça başvurulan kaynaklar arasında yerini almıştır. Bu yönüyle başvurulan yöntemlerden birisi de açıklaması yapılan lafızların zıt anlamlarının zikredilmesidir. Böylece yapılan açıklamaların muhatapların sözcük dağarcıklarının düzeltilmesinde kalıcı bir etki yaratması amaçlanmıştır. Başka dillerden Arapçaya geçerek Arapçalaşan kelimeleri ifade eden “mu‘arreb” olgusu da müellifin lafızları açıklarken istifade ettiği bir kaynak olmuştur.

Lahnin yanı sıra kimi dilsel meselelere de eserin satır aralarında yer verildiği görülmektedir. Söz konusu dilsel meseleler; anlama dair, lafzın kökenine dair, nahiv ve sarfa dair meseleler şeklinde sıralanabilir. Lafzın anlam bakımından müşterek, müterâdif veya ezdâd olması müellifin üzerindeki çokça durduğu bir meseledir. Aynı zamanda kimi lafızlarda zamanla meydana gelen anlam genişlemeleri veyahut anlam daralmaları da eserde incelenen bazı lafızların özelliklerindedir. Lafzın aslî harflerini oluşturan kök harflerinin de ele alındığı eserde, bu kök harflerinden lafızların nasıl türediğini konu edinen iştitâk meselesi ve bu harfler arasında meydana gelen i‘lâl ve ibdâl adındaki birtakım değişim ve dönüşümler esere farklı bir boyut kazandırmaktadır.

Lafızların çeşitli açılardan tahlil edildiği eserde, sayı ve cinsiyet bakımından sözcüklerin özellikleri ve türeyişlerine de değinilmiştir. İbnü’s-Sikkât eserinde, özellikle hocaları Kisâî, Ferrâ ve Asmaî’den nahiv ve sarfa dair bazı tespitleri de nakleder. Bazen bir gramer bazen de bir sarf kitabı gibi gramer ve sarf konularının işlendiği eser, dilin çeşitli yönlerini ele almasıyla benzer eserlerden ayrılmaktadır.

Arapların kültürüne dair zengin bir malzeme de eserde yerini almıştır. Arapların gelenek ve görenekleri, adetleri, alışkanlıkları ve savaşlarının anlatıldığı kimi pasajlar, eserin Arap kültürünün aktarılması konusundaki katkılarını gözler önüne sermektedir. Bu

bilgilerin yanı sıra Arapların kültür ve tarihinde yer eden kimi şahısların tanıtılması amacıyla aktarılan bilgiler de lahn konusuyla uyumlu bir şekilde işlenmiştir. Müellif, eserin bazı bâblarını tek bir konuya hasretmiş, aynı zamanda tek bir konuya dair lafızları eserde dağınık bir şekilde serpiştirmiştir. Bu yönüyle eserin kısmen de olsa hem lahn konusunu hem de konulu sözlükçülüğü bir arada sunduğu iddia edilebilir.

Genellikle Kûfe dil ekolüne ait terminolojinin kullanıldığı eserde, müellifin hocalarından aktardığı bilgilerde yer alan terminoloji eserin kavramsal haritasının büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra müellifin, bazı dilsel olgu ve durumları ifade etmek için kullandığı kendine özgü bir terminolojisi de vardır. Ancak kimi zaman aynı terimin farklı şeyleri ifade etmesi eserin anlaşılmasında olumsuz bir etkiye sahiptir. Ama bu etkinin alanının kısıtlı olması problemin çözümünde kolaylık sağlamaktadır.

İbnü's-Sikkât, bu eseriyle kendisinden sonra pek çok dilcinin istifade ettiği bir miras bırakmıştır. Eser üzerine kaleme alınan ihtisar, tehzib ve şerh çalışmalarının her biri müstakil bir çalışmaya konu olmayı hak etmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdü't-Tevvâb, Ramazan. *Lahnu'l-âmmeti ve't-tetavvuru'l-luğavî*. Kahire: Mektebetü Zehrai's-Şerki, 2. Basım, 2000.
- Akbaş, Y. Fatih. *Arapça Dilbilgisi*. İstanbul: Cantaş Yayınları, 7. Basım, 2021.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 17. Basım, 2014.
- Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi -1*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Asakir, Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn. *Târîhu Medîneti Dımaşk*. thk. Muhibbüddin Ebi Said Ömer b. Garame el-Amri. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- Aslan, Ahmet. "Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/3 (1997), 348-357.
- Babanzade, Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-ârifîn esmaü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1955.
- Bağdadi, Abdülkadir b. Ömer b. Bayezid Abdülkadir. *Hizânetü'l-edeb ve lübbu lübâbi lisâni'l-Arab*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1997.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatib el-. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşar İvad Marûf. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2002.
- Bahşi, Turan. "Arapçada 'Lahn'ın İlk Dönem Dil Çalışmalarına Etkisi". *Turkish Academic Research Review* 5/4 (30 Aralık 2020), 595-606.
- Bedeva, Abdullah. "İbn 'Âşûr'un Tefsirinde İstişhâd Yöntemi". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2018), 311-331.
- Belazürî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir. *Fütuhu'l-büldan*. Beyrut: Dâru'l-Hilâl, 1988.
- Bozkurt, Nahide. *Abbâsîler*. Ankara: TDV Yayınları, 8. Basım, 2021.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi el-. *Sahîh-i Buhârî*. çev. Osman Güman. İstanbul: Karınca Polen Yayınları, 2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb Kinânî Leysî. *el-Beyân ve't-Tebyîn*. Beyrut: Dâru'l-Hilâl, 2012.
- Celâyilî, Ahmed - İyad, Muhammed Rıza. "Mekanetu'n-nesri'l-Arabiyyi fi'l-ihticaci'l-luğaviyyi ve mukarenatuhu bi's-ş'iri". *Mecelletu'l-eser/athar* 22 (2015).
- Cendel, Ebû Malik Selame b. Cendel b Abdiamr Selame b. *Divanu Selame b. Cendel*. thk. Fahreddin Kabâve. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- Cengiz, Mehdi. "Edebî Değer Açısından Dil Sapmalarının Üstünlük Problemi: Cahiliye Dönemi Özelinde Şiir Zaruretleri". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/2 (2021), 893-907.
- Cevâlîkî, Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî el-. *el-Muarreb mine'l-kelemi'l-a'cemi ala hurufi'l-mu'cem*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987.

Cezerî, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs*. thk. Tahir Ahmed ez-Zâvî. Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, 1979.

Cumahî, Ebû Abdullah Muhammed İbn Sellâm el-. *Tabakâtu fuhûli's-şuarâ'*. thk. Mahmûd Muhamed Şâkir. 2 Cilt. Cidde: Dâru'l-Medenî, 1974.

Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Mu'cemu't-ta'rîfât*. thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî. Kahire: Dâru'l-Fâzile, ts.

Çelebi, Muharrem. "Ezdâd". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995.

Çelebi, Muharrem. "Kutrub". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2002.

Çetin, Nihad M. "Arap (II. Yazı)". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 3. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991.

Çetin, Nihad M. *Eski Arap Şiiri*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2. Basım, 2019.

Çörtü, Mustafa Meral. *Arapça Dilbilgisi-Nahiv*. İstanbul: İFAV, 16. Basım, 2014.

Çörtü, Mustafa Meral. *Arapça Dilbilgisi-Sarf*. İstanbul: İFAV, 22. Basım, 2015.

Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman el-Ümevî ed-. *el-Muhkem fî nakti'l-mesâhif*. thk. İzzet Hasan. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1986.

Dayf, Şevki. *el-Medârisü'n-nahviyye*. Kahire: Dâru'l-Maârif, 7. Basım, 1976.

Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi-I*. Kayseri: Fenomen Yayıncılık, 1. Basım, 2019.

Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi-IV*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 1. Basım, 2021.

Durmuş, İsmail. "İstişâd". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 23. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2001.

Durmuş, İsmail. "Mecaz". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 28. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003.

Durmuş, İsmail. "Müşterek". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 32. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006.

Efgânî, Sa'îd el-. *Fî usûli'n-nahv*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1987.

Enbârî, Ebu'l-Berekât Kemâluddîn el-. *Nüzhetü'l-elibba fî tabakati'l-üdeba*. thk. İbrahim es-Sâmerrâî. Zerka: Mektebetü'l-Menar, 3. Basım, 1985.

Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-. *Lüma'u'l-edille fî usûli'n-nahv*. thk. Sa'îd el-Efgânî. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1971.

Endelüsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-. *el-Bahrü'l-muhîd*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1999.

Endelüsî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdulazîz b. Muhammed el-Bekrî el-. *Simtû'l-leâlî fî şerhi emali'l-Kâlî*. thk. Abdulazîz el-Meymenî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Ergüven, Şahabettin. "Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2007), 155-183.

Esmer, Râcî el-. *el-Mu'cemu'l-mufassal fî 'ilmi's-sarf*. ed. İmîl Bedî' Ya'kûb. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

Esterâbâdî, Muhammed b. el-Hasen er-Râdî el-. *Şerhu's-Şâfiye İbnu'l-Hâcib*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1975.

Ezdî, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-. *Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.

Ezherî, Ebû Mansûr el-, Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî el-Herevî. *Tehzîbü'l-luga*. thk. Muhammed 'Avağ Mur'ib. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1. Basım, 2001.

Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbu'l-hurûf*. thk. Muhsin Mehdî. Beyrut: Dâru'l- Meşrik, 1990.

Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed el-. *Kitâbu'l-'ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâ'î. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1988.

Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-. *Meâni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî vd. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Mısırye, 1. Basım, 2010.

Fırıncı, Doğan. *Arap Dilinde Sifat-ı Müşebbehe ve Kur'ân-ı Kerîm'deki Kullanımı*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb el-. *el-Kâmûsu'l-muhît*. thk. Muhammed Na'îm el-'Araksûs. Beyrut: Mektebetü't-Tahkîkü't-Türâs, 2005.

Fück, Johann W. *el-Arabiyye : dirasat fî'l-luga ve'l-lehecat ve'l-esalib*. çev. Abdülhalim en-Neccâr. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1951.

Gül, Mehmet Şah. *İştikâk'ın Kur'ân Âyetlerinin Yorumlanmasındaki Yansıması (İsrâ Sûresi Örneği)*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Güler, Murat. *İbnü's-Sikkât ve Kitâbu'l-Elfâz Adlı Eserinin Tahlili*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Gündüzöz, Soner. "Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları". *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*. ed. İsmail Güler. İstanbul: İSAM Yayınları, 1. Basım, 2015.

Hafaci, Muhammed Abdülmün'im. *el-Âdâbü'l-Arabiyye fî'l-asri'l-Abbasi el-evvel*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1992.

Halebî, Ahmed b. Yûsuf es-Semîn el-. *ed-Dürrü'l-masûn fî 'ulûmi'l-Kitâbi'l-meknûn*. thk. Ahmed Muhammed el-Harrât. 11 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1986.

Hamalâvî, Ahmed b. Muhammed el-. *Şeze'l-'arf fî fenni's-sarf*. thk. Abdurrahman Nasrullah. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ts.

Herevî, Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm b. Miskîn el-. *Garîbu'l-hadis*. thk. Muhammed Abdulmuîd Hân. Haydarâbâd: Matbaatü Dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1964.

İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubi. *el-İkdü'l-ferid*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984.

İbn Cinnî, Ebu'l-Feth 'Osmân. *el-Muhteseb*. thk. Ali en-Necdî Nasîf - 'Abdu'l-Fettâh İsmâ'il Şiblî. 2 Cilt. Kahire: Mısır Evkaf Bakanlığı, 1966.

İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî. *el-Hasâis*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1952.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Faris b. Zekeriyâ. *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Dimeşk: Dârü'l-Fikr, 1979.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 2. Basım, 2020.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Mukaddimetu İbn Haldûn*. thk. Abdullâh Muhammed ed-Dervîş. 2 Cilt. Dimeşk: Dârü'l-Belhî, 2004.

İbn Hallikan, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan. *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1. Basım, 1900.

İbn Hayr, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbilî. *Fehresetu İbn Hayr el-Emevi el-İşbilî*. thk. Muhammed Fuad Mansur. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. thk. Ömer Abdü's-Selâm Tedmurî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1990.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim Dîneverî. *Edebü'l-kâtib*. thk. Muhammed ed-Dalî. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1985.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim Dîneverî. *eş-Şi'r ve ş-şuara*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-hadîs, 2012.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim Dîneverî. *Uyünü'l-ahbâr*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

İbn Tayfûr, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ebî Tâhir. *Tarihu (Kitabu) Bağdad*. thk. İzzet el-Attar el-Hüseyinî. Kahire: Mektebetu Neşri's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1949.

İbnü'l-Enbarî, Ebû Bekr b. Beşşâr Muhammed b. Kâsım b. Muhammed. *Kitâbü'l-ezdâd*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1987.

İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b Muhammed b Abdülkerim. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ömer Abdü's-Selâm Tedmurî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1. Basım, 1997.

İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrâhim. *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâi'n- nuhât*. 4 Cilt. Kahire-Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî-Müessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, 1. Basım, 1982.

İbnü'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Muhammed. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1997.

İbnü't-Tıktaka, Ebû Cafer Muhammed b Ali b Tabataba. *el-Fahri fi'l-âdâbi's-sultaniyye ve'd-düvelü'l-İslâmiyye*. Beyrut: Dâru Sadır, ts.

İbrahim, Muhyiddîn Tevfik. *İbnü's-Sikkît el-lugavî*. Kahire: Kahire Üniversitesi, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 1969.

- Kadîhân, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*. thk. Bekri Hayyani - Saffet Sakka. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1981.
- Kâlî, Ebû Ali İsmail b. Kâsım b. Ayzun el-. *el-Emâlî*. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1926.
- Kalkan Yorulmaz, Nilüfer. *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili ve Belagatı Kaynaklarında Rivayet Sistemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2017.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. "İslâhu'l-mantık". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 19. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. "Ta'rib". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 40. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011.
- Karadavut, Ahmet. "Arap Dilinde Lahn'ın Doğuşu". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1997), 325-350.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*. Bağdad: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941.
- Kazvîni, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-. *Sünen*. thk. Şuayb Arnavut. Dârü'r-Risale, 2009.
- Kılıç, Hulusi. "Ebû Amr eş-Şeybânî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 10. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994.
- Kılıç, Hulusi. "İştikâk". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 23. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2001.
- Kuneybî, Hâmid Sâdık. *el-İştikâk ve tenmiyetü'l-elfâz*. Mecelletü'l-Lisâni'l-Arabî, 1993.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Etfiş. 20 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964.
- Kutlu, Sönmez. "Mürchie". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 32. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006.
- Küçükkalay, Hüseyin. *Kur'an Dili Arapça*. İstanbul: Muarrif Yayınları, 2021.
- Küseyyir, Ebû Sahr İbn Ebû Cum'a. *Divanu Küseyyir Azze*. ed. İhsân Abbâs. Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1971.
- Lugavî, Abdülvahid b. Ali el-Halebi Ebü't-Tayyib el-. *Meratibü'n-nahviyyîn*. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1955.
- Magribi, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun el-Hadrami el-. *Târîhu İbn Haldun = Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtede ve'l-haber fî eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber*. thk. Halil Şehhade. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1988.
- Mahzûmî, Mehdî el-. *Medresetu'l-Kûfe ve menhecuhâ fî dirâsetil'l-luğa ve'n-nahv*. Kahire: Matbaatü Mustafa el-Bâbî, 1985.
- Manzur, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dârü Sadır, 1993.

Merzübanî, Ebû Ubeydullah Muhammed b. İmran b. Musa. *Nurü'l-kabes el-muhtasar mine'l-Muktebes*. thk. Ebü'l-Mehasin Yusuf b. Ahmed b. Mahmud Hafız el-Yağmuri - Rudolf Sellheim. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1964.

Mes'udi, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali. *Mürûcü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher (fi tühafî'l-eşraf mine'l-mülûk ve ehli'd-dirâyât)*. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005.

Mukbil, Temim b. Übey İbn. *Divanu İbn Mukbil*. thk. İzzet Hasan. Dımaşk: Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İrşad, 1962.

Munecid, Salâhuddîn el-. *Dirâsâtun fî târihi'l-hatti'l-Arabiyyi*. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-cedîd, 1979.

Nessâr, Huseyn en-. *el-Mu'cemu'l-'Arabî, neş'etuhu ve tatavvuruh*. 2 Cilt. Kahire: Dâru Mısır, 1988.

Nümeyrî, Ebû Cendel Ubeyd b. Hüseyin Râlibil en-. *Divanü'r-Raî en-Nümeyrî*. thk. Reinhard Weipert. Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1980.

Özbalıkçı, Mehmet Reşit. "Arap Dilinde İlk İstişad". *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1989).

Râcihî, Abduh er-. *Fıkhü'l-luğa fî'l-kütübi'l-'Arabiyye*. Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1972.

Rafî'î, Mustafa Sâdik. *Târihu âdâbi'l-'Arab*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.

Râşid, Ma'mer b. Ebî Amr er-. *el-Câmi'*. thk. Habibu'r-rahman el-A'zami. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1983.

Rummânî, Ebu'l-Hasan Alî b. İsâ er-. *el-Elfâzu'l-muterâdife el-mutekâribetu'l-ma'nâ*. thk. Fethullâh Sâlih Alî el-Mısırî. İskenderiyye: Mektebetü'l-İskenderiyye, 1967.

Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vafi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed Arnavut - Türkî Mustafa. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2000.

Sa'leb, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd eş-Şeybânî el-Kûfî. *Mecalisu Sa'leb*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1980.

Sâlih, Subhî es-. *Dirâsâtün fî fikhi'l-luga*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-melâyîn, 2009.

Sezgin, Fuad. *Tarihü't-türasi'l-Arabi (el-Luga)*. çev. Arafat Mustafa. Riyad: İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye Üniversitesi, 1988.

Sıkkîlî, Ebû Hafs Ömer b. Halef b. Mekkî es-. *Teskîfü'l-lisân ve telkîhu'l-cinân*. thk. Mustafâ Abdulkâdir 'Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.

Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselâm M. Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-hancî, 3. Basım, 1988.

Sikkîlî, Ebû Yûsuf Ya'kub b. İshâk es-. *İslâhu'l-mantık*. thk. Fahreddin Kabâve. Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1. Basım, 2006.

Sikkîlî, Ebû Yûsuf Ya'kub b. İshâk es-. *Kitâbu'l-elfâz*. thk. Fahreddin Kabâve. Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1. Basım, 1998.

Sikkîlî, Ebû Yûsuf Ya'kub b. İshâk es-. *Kitâbu'l-ibdâl*. thk. Hüseyin Muhammed Şeref. Kahire: el-Hey'etü'l-âmmeti lî şûûni'l-metâbii' el-emîriyyeti, 1978.

Sîrâfî, Ebû Saîd Hasan b. Abdullah el-Merzübanî es-. *Ahbârü'n-nahviyyîn el-Basriyyîn*. thk. Taha M. ez-Zeynî - M. Abdu'l-Mun'im Hafâcî. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî Matbaası, 1966.

Sîrâfî, Yûsuf b. Hasan es-. *Şerhu ebyâti Islâhi'l-mantık*. thk. Yâsîn Muhammed Sevvâs. Dîmaşk: Dâru'l-müttehîde, 1. Basım, 1992.

Sükkerî, Ebû Saîd Hasan b. Hüseyin b. Ubeydullah el-Atekî. *Şerhu eş'âri'l-Hüzeliyyîn*. thk. Abdüssettar Ahmed Ferrac. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Urube, ts.

Süyûtî, Abdurrahman b. Ebîbekr Celâleddîn es-. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmmeti li'l-kitâb, 1974.

Süyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *el-İktirâh fî usûli'n-nahv*. thk. Abdulhakim Atıyye. Dîmaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2. Basım, 2006.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-. *Bugyetü'l-vuât fî tabakati'l-lugaviyyîn ve'n-nühât*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. Lübnan: Mektebetü'l-Asriyye, 1979.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-. *el-Câmiü's-sagîr fî ehâdîsi'l-beşîri'n-nezîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-. *el-Müzhir fî ulumi'l-luga ve envaiha*. thk. Fuad Ali Mansur. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1998.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-. *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takribi'n-Nevevî*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî. 2 Cilt. Riyad: Dâru't-Taybe, 2006.

Şâyi', Muhammed b. Abdurrahmân b. Sâlih. *el-Furûku'l-luğaviyye ve eseruhâ fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1993.

Şeybânî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilal b. Esed eş-. *Müsned*. thk. Şuayb Arnavut. Müessesetu'r-risale, 2001.

Taberânî, Süleyman b. Eyyub b. Mutir eş-Şami. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. thk. Hamdi b. Abdi'l-mecid es-Selefî. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1994.

Taberî, Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezid et-. *Câmiü'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 2001.

Tantâvî, Muhammed. *Neş'etu'n-nahv ve târihu eşheri'n-nuhât*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 2. Basım, 1995.

Tayâlisî, Ebû Dâvud Süleyman b. Dâvud b. el-Carud et-. *Müsned*. thk. Muhammed Abdu'l-muhsin. Mısır: Dâru'l-hicr, 1999.

Tebrîzî, Hatîb et-. *Tehzîbü Islâhi'l-mantık*. thk. Fahreddin Kabâve. Beyrut: Dâru'l-ufuki'l-cedîde, 1. Basım, 1983.

Tenûhî, Ebu'l-Mehâsin el-Mufaddal b. Muhammed et-. *Târîhu'l-ulemâ en-nahviyyîn*. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. Kahire: Hecr, 1992.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî. *el-Câmiü's-sahih = Sünenü't-Tirmizi*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 5 Cilt. Kahire: Mustafa el-Babî el-Halebî, 2. Basım, 1975.

Toklu, Osman. *Dilbilime Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2007.

Toprak, M. Faruk. "Zarûrât-ı Şi'riyye". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 44. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013.

Tural, Hüseyin. "Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişâh Mes'elesi I: Şiirle İstişâh". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/9 (1990).

Tüccar, Zülfikar. "Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995.

Tülücü, Süleyman. "Asma". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 3. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991.

Tülücü, Süleyman. "Ma'mer b. Müsennâ". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 27. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003.

Türkmen, Sabri. *Kur'an-ı Kerim'de Anlam İncelikleri (Furûk Bağlamında)*. İstanbul: Çıra Akademi, 2017.

Ukberî, Ebü'l-Beka Muhibbüddin Abdullah b. Hüseyin b. Abdullah el-. *İmlâ'u mâ menne bihi'r-Rahmân min vücûhi'l-i'râb ve'l-kirâ'ât fi cemî'i'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1979.

Yakut el-Hamevî, Şihâbüddin Ebû Abdullah Yakut b. Abdullah. *Mu'cemu'l-udebâ'*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1993.

Yeşil, Selman. *Harîrî'nin Lahn Anlayışı*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2017.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Heyet. Kuveyt: Vizâretü'l-irşâd ve'l-enba' fi'l-Kuveyt, 2001.

Zeccaci, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. İshak. *Mecalisü'l-ulema*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1983.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman. *el-İber fi haberi men gaber*. thk. Ebû Hacer Muhammed Zaglul. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.

Zemahşerî, Ebü'l-Kasım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-. *el-Keşşâf an hakaiki gavamizi't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fi vücûhi't-te'vil*. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1986.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-. *Esâsü'l-belaga*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnü's-Sûd. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b el-Hasan b Ubeydullah ez-. *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1984.